



МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (101)

Астана
2023

БАС РЕДАКТОР

СЫДЫҚОВ
Айбек Жексенәліұлы

– PhD, ҚР Ұлттық музейінің директоры (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, ҚР Ұлттық музейі директорының орынбасары (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан)

АЙМҰХАМБЕТ
Жанат Әскербекқызы

– филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті Қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті Археология және этнология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– тарих ғылымдарының кандидаты, Торайғыров университеті, Ө.Х. Марғұлан атындағы Біріккен ғылыми археологиялық орталық директоры (Қазақстан)

ЖАБАҒИН
Мақсат

– тарих ғылымдарының кандидаты, «Ұлттық биотехнология орталығының» Адам генетикасы зертханасының меңгерушісі (Қазақстан)

БИҒОЖИН
Ұлан

– PhD, Назарбаев университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

САБИТОВ
Жақсылық

– PhD, «Жошы Ұлысын зерттеу» зерттеу институтының директоры (Қазақстан)

ДЮПЮИ
Паула

– PhD, Назарбаев университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

ҚАРА
Әбдуақап

– доктор, профессор, Мимар Синан көркем өнер университетінің профессоры (Түркия)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

АЙТПАЕВА
Гүлнар Аманқызы

– филология ғылымдарының докторы, профессор, Жүсіп Баласағын ат. Қырғыз Ұлттық Университеті, «Айгине» мәдени-зерттеу орталығының директоры (Қырғызстан)

РАДИВОЖЕВИЧ
Мильяна

– PhD, Лондон университеті колледжі, Археология институтының археология кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Ұлыбритания)

EDITOR-IN-CHIEF

Aibek Sydykov – PhD, Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Akmaral Ibrayeva – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the Kazakhstan National Academy of Natural Sciences, Deputy Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Zhaken Taimagambetov – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK, Chief Researcher of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Zainolla Samashev – Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology of CS MSHE RK (Kazakhstan)

Zhanat Aimukhambet – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Ulan Umitkaliev – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology and Ethnology of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Victor Merts – Candidate of Historical Sciences, Director of the A.Kh. Margulan Joint Archaeological Research Center (Kazakhstan)

Maxat Zhabagin – Candidate of Historical Sciences, Head of the Laboratory of Human Genetics of the National Center of Biotechnology (Kazakhstan)

Ulan Bigozhin – PhD, Associate Professor of Nazarbayev University (Kazakhstan)

Zhaxylyk Sabitov – PhD, Director of the Institute for the Study of Ulus of Jochi (Kazakhstan)

Paula Dupuy – PhD, Associate Professor of Nazarbayev University (Kazakhstan)

Kara Abdulvahap – Doctor, Professor, Professor at Mimar Sinan University of Fine Arts (Turkey)

Uli Schamiloglu – PhD, Professor of the University of Wisconsin (USA)

Gulnara Aitpaeva – Doctor of Philology, Professor, Director of the Aigine Cultural Research Center of the Zh. Balasagyn Kyrgyz National University (Kyrgyzstan)

Radivojevic Miljana – PhD, Associate Professor of the Department of Archaeology of the Institute of Archaeology of the University College London (UK)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

СЫДЫКОВ
Айбек Жексеналиевич

– PhD, директор Национального музея РК
(Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Национального музея РК (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник Национального музея РК (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МНВО РК (Казахстан)

АЙМУХАМБЕТ
Жанат Аскербековна

– доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, заведующий кафедры Археологии и этнологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– кандидат исторических наук, директор Объединенного археологического научно-исследовательского центра им. А.Х. Маргулана (Казахстан)

ЖАБАГИН
Максат

– кандидат исторических наук, профессор, Заведующий Лаборатории генетики человека Национального центра биотехнологии (Казахстан)

БИГОЖИН
Улан

– PhD, Ассоциированный профессор Назарбаев университета (Казахстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD, Директор научного института "Изучения Улуса Джучи" (Казахстан)

ДЮПЮИ
Паула

– PhD, Ассоциированный профессор Назарбаев университета (Казахстан)

КАРА
Абдулвахап

– Доктор, профессор Университета изящных искусств имени Мимар Синана (Турция)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор Висконсинского университета (США)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– доктор филологических наук, профессор, директор культурно-исследовательского центра «Айгине» Кыргызского Национального университета им. Ж. Баласагына (Киргизстан)

Радивожевич Миљяна

– PhD, ассоциированный профессор Кафедры археологии, Института археологии Университетского колледжа Лондона (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Тарих / History / История

- Гиззатов С.М. 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясындағы ашаршылық: себептері, жүру барысы және зардаптары
Gizzatov S.M. Famine in the Ural province of 1921-1922: causes, stages and consequences
Гиззатов С.М. Голод в Уральской губернии 1921-1922 гг.: причины, стадии и последствия 6

Археология / Archaeology / Археология

- Байғалиев Ж.Р. Батыс Қазақстанның ортағасырлық қалаларындағы кан арналары және суфалар
Baigaliyev Zh. R. Kan canals and sufas in medieval cities of Western Kazakhstan
Байғалиев Ж.Р. Каналы кан и суфы в средневековых городах Западного Казахстана 24

Этнология / Ethnology / Этнология

- Бейсегүлова А.К. Өзбекстан және Түркия қазақтары арасындағы ұлттық құндылықтар мен мәдени мұралар: қолданылуы мен қастерлеу деңгейі
Beysegulova A.K. National values and cultural heritage between the Kazakhs of Uzbekistan and Turkey: the level of use and storage
Бейсегүлова А.К. Национальные ценности и культурное наследие между казахами Узбекистана и Турции: уровень использования и хранения 33
- Рахимов Е.К., Искаков Қ.А. Музейлік этнографияның өзекті мәселелері
Rakhimov Y., Iskakov K. Current problems of the museum ethnography
Рахимов Е.К., Искаков К.А. Актуальные проблемы музейной этнографии 54

- Байбосынова Ү.М. Сыр бойы қазақтарының дәстүрлі эпикалық шығармаларындағы ислам тақырыбы
Baibosynova U.M. Islam in the traditional epic works of the Kazakhs of Syrdarya
Байбосынова У.М. Ислам в традиционных эпических произведениях казахов Сырдарьи 67

- Сайлау А., Жалғасбайқызы Л. Сыр бойындағы ислам құндылықтары
Sailau A., Zhalgasbaikyzy L. Ценности ислама региона Сырдарьи
Sailau A.K., Zhalgasbaikyzy L. Islamic values of the Syr region 87

Музейтану / Museology / Музееведение

- Ақжасарова А.К., Жұмағұлова Қ.Б. ҚР Ұлттық музейінің қорларындағы Ж. Тәшеневтің жеке заттарының топтамасы
Akzhasarova A.K., Zhumagulova K.B. Collection of personal belongings of Zh. Tashenev from the funds of the National Museum of the RK
Ақжасарова А.К., Жұмағұлова Қ.Б. Коллекция личных вещей Ташенева Ж. из фондов Национального музея РК 103

Өнертану / Art history / Искусствоведение

- Батырева К.П., Батырева С.Г. Образ учителя Зая-пандиты в изобразительном искусстве Калмыкии
Batyreva K.P., Batyreva S.G. Қалмақ бейнелеу өнеріндегі Зая-пандита ұстаздың бейнесі
Batyreva K.P., Batyreva S.G. The image of the teacher Zaya-pundita in the visual arts of Kalmykia 110
- Ақсақалова Ж.А. Қазақ хандығы тарихының кескіндеме өнеріндегі көрінісі
Aksakalova Zh.A. Reflection in the visual arts of the history of the Kazakh Khanate
Аксакалова Ж.А. Отражение в изобразительном искусстве истории казахского ханства 123

Тұлғалар / Personalia / Персоналии

- Мұхтар Қожа. Өзбекәлі Жәнібековтің үш хаты
Mukhtar Kozha. Uzbekali Dzhanibekov 's letters
Мұхтар Қожа. Письма Узбекали Джанибекова 137

Біздің музейдің тарихы / История нашего музея / History of our museum

- Нурахметова Г.Б. Предыстория появления музеев в Павлодарском Прииртышье
Nurakhmetova G.B. Павлодардағы Ертіс өңірінде музейлердің пайда болу тарихы
Nurakhmetova G.B. History of the emergence of museums in the Irtysh region in Pavlodar 145

Тарих / History / История

<https://doi.org/10.47500/2023.v14.i2.01>

FTAMP 03.20

Гиззатов С.М.¹

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Астана қ., Қазақстан

¹e-mail: sayalbek@mail.ru

1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ: СЕБЕПТЕРІ, ЖҰРУ БАРЫСЫ ЖӘНЕ ЗАРДАПТАРЫ

Аңдатпа: Мақалада 1921-1922 жылдары Орал губерниясындағы ашаршылық мәселесі қарастырылған. Өлкеде орын алған саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайлар сипатталып, аштықтың себептері анықталған. Зерттеу жұмысында ашаршылықтың зардаптары губерния уездеріндегі демографиялық өзгерістерді бейнелейтін статистикалық мәліметтер арқылы толық көрсетілген. Сонымен қатар ашаршылықпен күрестің жүру барысы, оның нәтижелері зерттелген. Мақалада ашаршылықпен күресу мақсатында ашылған асханалардың жұмысын көрсетуге көңіл бөлінген. Әсіресе ашаршылық салдарын жою бойынша құрылған губерниялық, уездік комиссиялардың қызметі жан-жақты зерделенген. Орал губерниясындағы ашаршылықпен күрестегі халықаралық ұйымдардың, көршілес республикалардың көмегіне қатысты тың мәліметтер келтірілген.

Тақырыпты зерттеу барысында архив қорларындағы 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясы бойынша атқару комитеттерінің ашаршылыққа қатысты есептері, ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитеттердің (Губпоследкомгол) баяндамалары, отандық және шетелдік ғалымдардың монографиялары, құжаттар мен материалдар жинақтары, мерзімді басылымдарда жарық көрген мақалалар және тағы басқа құнды деректер пайдаланылған.

Жүргізілген зерттеу жұмысы тек Орал губерниясындағы ашаршылықтың себептерін, салдарын, оны шешудің әкімшілік тәсілдерінің нәтижелілігін ғана көрсетіп қоймай сол кезеңдегі Қазақстанның басқа өңірлеріндегі де аштық мәселесін зерделеу бойынша әдіснамалық көмек көрсетеді.

Кілт сөздер: ашаршылық, Орал губерниясы, Аштыққандарға көмек беру бойынша губерниялық комиссия (Губкомпомгол), Ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитет (Губкомпоследгол), Америкалық көмек ұйымы (ARA), Нансен комитеті, демографиялық өзгерістер.

Кіріспе

Отандық тарих ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі – ашаршылық мәселесі. Кеңестік кезеңде Қазақстандағы ашаршылық тарихы жан-жақты зерттелмеді. Өйткені Кеңес Одағы бірнеше рет орын алған нәубетті коммунизмді құру жолында кездескен қиындықтардың бірі санап, оның шынайы себептері мен зардаптарына үңілуді жөн көрмеді.

Қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізуі XX ғасырдың I жартысында орын алған ашаршылықтарды объективті тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік берді. Алайда күні бүгінге дейін негізгі басымдықтың 1931-1933 жылдардағы ашаршылықты зерделеуге берілгендігі анық байқалады. Ал, 1921-1922 жылдары Ұлы даланы шарпыған нәубеттің себептері, жүру барысы және оның зардаптары назардан тыс қалып қойды. Тарихи деректер осы кезеңде орын алған ашаршылықтың қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайына, демографиялық дамуына үлкен соққы болғандығын көрсетіп отыр. Мысалы, Мәскеудегі Ашыққандарға көмек беру бойынша Орталық комитет 1922 жылы Қазақстанда барлығы 4 757 552 адамның 2 653 300-інің ашаршылыққа ұшырағандығы туралы мәлімет берді. Сонымен қатар 1921 жылғы 1 қараша – 1922 жылғы 1 шілде аралығында тек Орынбор, Орал, Ақмола, Ақтөбе губернияларындағы ауруханаларда аштықтан 37 657 адамның қайтыс болғандығын атап өтті (Итоги борьбы с голодом, 1922: 205). Бұл текауруханаларда ғана көз жұмған тұрғындар еді. Ал, Ашыққандарға көмек көрсету комиссиясының төрағасы М. Әуезов осы уақытта 1 700 000 адамның аштықтан өлгендігі туралы айтты.

1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы

ашаршылыққа қатысты деректердің сан алуандығы, күні бүгінге дейін олардың бір ізге түсірілмеуі тақырыптың өзектілігін арттыра түседі. Сондықтан мыңдаған адамдардың өмірін жалмаған осынау нәубетті жүйелі, әрі кешенді түрде зерттеу үшін әрбір өңірдегі ашаршылықты зерделеу өте маңызды.

Материалдар мен әдістер

1921-1922 жылдары Орал губерниясында орын алған ашаршылықты зерттеуде архив материалдарына басымдық берілді. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА), Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі (БҚО МА) ізденіс жұмыстары нәтижесінде ашаршылықтың себептерін, жүру барысын, зардаптарын анықтауға мүмкіндік беретін құнды құжаттар табылды.

Ашаршылық тақырыбын жан-жақты ашып көрсетуде 1922 жылы жарық көрген «Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 гг. Сборник статей и отчетов», «Бюллетень 3-го Всекиргизского съезда советов» сияқты материалдар жинағы маңызды рөлге ие болды. Бұл еңбектерде Орал губерниясындағы бандалық топтардың қарақшылық шабуылдары, ауыл шаруашылығындағы дағдарыстар, халықаралық ұйымдардың ашаршылықпен күрестегі көмектері туралы мәліметтер жүйеленген.

Еліміздің егемендікке қол жеткізуі бұрын құпия болып келген тарихи құжаттарды жариялауға мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан алғанда 2 томнан тұратын «Қазақстандағы ашаршылық. 1921-1923. Құжаттар мен материалдар жинағында» Орал губерниясындағы ашаршылыққа қатысты құжаттар

молынан шоғырланған.

Тақырыпты зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығымен құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары пайдаланылды. Әсіресе «Орал, Бөкей губернияларындағы ашаршылық (архив құжаттарының жинағы)» атты XXVIII томда Батыс Қазақстан облысындағы азық-түлік салығы («продразверстка»), ашаршылық, бандамен күрес бойынша архив құжаттары берілген.

Орал губерниясындағы ашаршылықты ашып көрсетуде объективтілік пен тарихилық қағидалары басшылыққа алынды. Сонымен қатар нәубеттің себептерін, жүру барысын және зардаптарын зерделеуде тарихи-жүйелілік, тарихи-типологиялық, хронологиялық, статистикалық әдістер пайдаланылды.

Талқылау

Қазақстандағы ашаршылыққа қатысты алғашқы еңбектер Кеңес үкіметі құрылып жатқан кезеңде жарық көре бастады. Мысалы, Н.И. Мардаровскийдің 1922 жылы жарыққа шыққан «Голод в Киргизии и борьбанедородами» атты еңбегінде қазақ даласындағы ашаршылықтың басты себебі ретінде қуаңшылық көрсетілген. Автор «Ашаршылық пен кедейлік тек мәдениеті төмен елдерге ғана тән» дей келе өндіріс пен ауыл шаруашылығын дамытуға үлкен көңіл бөлу қажеттігін алға тартады (Мардаровский, 1922: 6).

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдайға қатысты қалам тербеген С.А. Нейштадт (Нейштадт, 1957), Г.Ф. Дахшлейгер (Дахшлейгер,

1965) сияқты ғалымдар өз еңбектерінде ашаршылыққа қатысты құнды деректер келтірген.

Еліміздің Тәуелсіздікке қол жеткізуі отандық тарих ғылымының бағыт-бағдарын, қағидаларын түбегейлі өзгертті. Бұрын зерттеуге тыйым салынған тақырыптар ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеле бастады. Егер М.К. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажұманов (Козыбаев және т.б., 1992), К.А. Берденова, С.И. Иманбердиева (1994), Т. Омарбековтердің (Омарбеков, 1997) еңбектерінде ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық зардаптарына басымдық берілсе, М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиевтің (Асылбеков, Галиев, 1991) монографиясында нәубеттің әлеуметтік-демографиялық салдары кеңінен зерделенген.

2000 жылдан бастап қазақ даласын жайлаған нәубетке байланысты тың еңбектер жарыққа шыға бастады. Мәселен, Б.А. Мусаев (Мусаев, 2006) XX ғасырдың 20-жылдарының бірінші жартысындағы Қазақстандағы ашаршылыққа тарихи, әлеуметтік-саяси талдау жасаса, М. Қойгелдиев (Қойгелдиев, 2009) өз еңбегінде 1920-1940 жылдары елімізде жүргізілген саяси қуғын-сүргіннің әлеуметтік-экономикалық жағдайға әсерін көрсетті. Ал, тарихшы С. Смағұлова (Смағұлова, 2019) «Ашаршылық қасіреті» атты еңбегінде аштықтың себептерін, зардаптарын көрсетумен қатар Кеңес үкіметінің реформаларына, халықаралық ұйымдардың көмегіне қатысты тың деректер келтірді.

Қазақстандағы ашаршылыққа байланысты шетелдік ғалымдар да қалам тербеген болатын. XX ғасырдың 80-жылдары американдық М.Б. Олкот (Олкот, 1981), англо-американдық Р. Конквест (Conquest, 1986) сияқты

тарихшылар өз зерттеулерін жариялап, қазақ даласындағы ашаршылықтың себептерін И. Сталин бастаған кеңестік биліктің көшпенділердің өмір салтын жете түсінбеуімен байланыстырды. ХХІ ғасырдың басында шетелдік ғалымдар тарапынан Қазақстандағы нәубетке байланысты қызығушылық пайда болып, жаңа еңбектер жарыққа шыға бастады. Франциялық Изабель Огайон (Ohayon, 2006), италиялық Никколо Пианчуола (Pianciola, 2009), германиялық Роберт Киндлер (Kindler, 2014), американдық Мэтью Пейн (Пэйн, URL: <http://history.emory.edu/home/people/faculty/payne-matthew.html>), Сара Камерон (Cameron, 2018) құнды архив құжаттарын пайдалану арқылы Қазақстандағы ашаршылықты Кеңестік биліктің террористік актісі деп бағалады.

1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық мәселесі отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде көтерілгенімен, бұл тақырып өзінің өзектілігін жоймай отыр. Әсіресе елімізде Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның құрылуы, көптеген құпия архив құжаттарының жариялануы ашаршылық тақырыбын тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Орал губерниясындағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың себептері жылдар бойы өңірде орын алған саяси оқиғалармен, қордаланған әлеуметтік-экономикалық мәселелермен тығыз байланысты болды. 1917 жылғы қос революция Орал губерниясындағы саяси жағдайдың күрт өзгеруіне әкеліп соқты. Бір жағынан тәуелсіздік алуға ұмтылған қазақ халқы 1917 жылы Орынбор қаласында І және ІІ Жалпықазақ съездерін ұйымдастырып жатырса, екінші

жағынан 1918 жылдың 15-16 қаңтарында өткен Жұмысшы депутаттардың Орал облыстық съезі өлкеде Кеңес үкіметін орнату туралы шешім қабылдады. Алайда, іс жүзінде билік казак Әскери үкіметінің қолында шоғырланған болатын. Араға уақыт салып, 1918 жылы 18-24 наурыз күндері Орал қаласында Жұмысшы, солдат, шаруа және қазақ депутаттары Кеңестерінің облыстық съезі ұйымдастырылып, контрреволюциялық казак Әскери үкіметі мен Алаш Орда үкіметін тарату және жергілікті билікті өз қолдарына алу жөнінде шешім шығарды. Губерниядағы мұндай өзгерістерге Орал казак әскері оңайлықпен көне қоймады. Нәтижесінде казак Әскери үкіметі 1918 жылғы 28 наурыз күні төңкеріс жасап, билікті басып алды (Гиззатов, 2019: 74-75).

Орал губерниясындағы саяси билікке талас барысында тараптар алма-кезек шабуыл жасаумен болды. 1919 жылы 11 шілдеде В.И. Чапаев бастаған жасақтың Орал қаласында қоршауда қалған әскермен қосылуы қызылдардың губерния орталығын азат етуіне мүмкіндік берді. Осы жылдың 4-26 қазаны аралығында ақтар Орал қаласын қайтадан басып алуға ұмтылғанымен М.В. Фрунзе басқарған қарулы күштерден жеңіліс тапты. Ал 1920 жылдың қаңтар айында қызылдар Орал губерниясын толық бақылауға алды.

XX ғасырдың І ширегінде Орал губерниясының экономикасы біраз қиындықтарға тап болды. Бастапқыда мал шаруашылығы жоғары деңгейде дамыды. Мысалы, 1916 жылы губернияда 426 487 бас жылқы, 1 088 002 бас ірі қара, 3 450 000 бас қой-ешкі, 184 449 бас түйе болған. Осы кезеңнен бастап Ресейлік патша үкіметі әскерге деп мәжбүрлі түрде малдарды тартып әкете бастады. 1918 жылы өлкеде Азаматтық соғыстың басталуына байланысты мал

саны біртіндеп азайды. 1919 жылы губернияның елеулі бөлігі Кеңестер билігіне көшіп, қызылдар мен ақтар алма-кезек тұрғындардың малдарын айдап әкетіп отырды. Кеңес әскері 1919 жылдың аяғында Гурьевті шабуылдауы

салдарынан Орал казактары малдарын оңтүстік бөлікке қарай айдады. Мыңдаған бас мал суықтан тоңуы мен жем-шөптің болмауы салдарынан қырылып қалды. Ал аман қалғандарының бір бөлігі қазақтардың қолына көшті (ҚР ОМА Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 190-193 пп.).

Кесте №1. Орал губерниясындағы мал саны (1916, 1920 жылдар).

Ұлт атауы	Қой	Ірі мүйізді қара	Жылқы	Түйе	Ешкі	Шошқа	Барлығы
1. Қазақтар							
1916 жылы	1 538 595	419 980	185 297	122 630	246 336	0	2 501 441
1920 жыл 1 қараша	615 500	385 150	113 608	62 600	45 500	670	1 223 028
2. Казактар							
1916 жылы	1 097 763	501 830	146 978	37 939	98 866	8 639	1 891 745
1920 жыл 1 қараша	36 800	87 530	17 250	3 050	4 980	9 800	160 310
3. Қоныстанушылар							
1916 жылы	24 123	51 944	27 044	914	2 464	13 797	130 281
1920 жыл 1 қараша	35 300	52 250	18 107	2 050	1 100	15 700	124 507
Барлығы							
1916 жылы	2 670 848	966 754	359 319	161 483	343 266	22 166	4 523 472
1920 жыл 1 қараша	687 600	524 930	148 965	68 600	51 580	26 170	1 507 845

Жоғарыда келтірілген деректерден 1920 жылдың 1 қарашасында Орал губерниясындағы мал санының 1916 жылмен салыстырғанда 4 523 472 бастан 1 507 845 басқа, яғни 3 есеге азайғандығын байқаймыз. Қазақ халқының төрт түлігі 2 есеге, казактардікі 12 есеге азайса, қоныстанушылардың малы өзгеріссіз қалған.

Өлкеде мал шаруашылығынан кейінгі маңызды орынды егін шаруашылығы иеленді. Құнарлы алқапта қара бидай, бидай, тары, сұлы, арпа сияқты дәнді-дақылдар

өсірілді. Тарихи деректерден 1915 жылы Орал губерниясындағы барлық егістік көлемінің 559 073 десятинаы құрағандығын көреміз. Оның ішінде казактар 299 137 десятина, қазақтар 129 142 десятина, қоныстанушылар 149 828 десятина алқапқа егін еккен. 1918 жылдан бастап губерниядағы егістік көлемі азая бастады. Ал, 1919 жылы Азаматтық соғыс қызып тұрған кезеңде егістік алқабының қысқарғандығы сонша, оның көлемі 150 000 десятинадан аспаған (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 193-195 пп.).

Кесте №2. Орал губерниясындағы егістік көлемі (1914, 1920, 1921 жылдар).

№	Уезд атауы	1914 жыл	1920 жыл	1921 жыл жоспары
1	Орал	409 402,3	37 621, 61	52 099, 2
2	Елек		111 408, 59	89 600
3	Жымпиты		16 460, 3	24 518
4	Калмыков	94 876, 4	1 373, 26	5 000
5	Гурьев		-	2 000
6	Совхоз және колхоздар	-	-	19 750, 5
	Барлығы	505 293	166 858, 76	192 967, 7

Архив деректерінен 1914 жылмен салыстырғанда 1920 жылы Орал және Елек уездерінде егістік алқабының 3 есеге, Жымпиты және Калмыков уездерінде 5 есеге азайғандығын байқаймыз. Сонымен қатар 1920 жылы көктем мен жазда жауын-шашын болмағандықтан құрғақшылық орын алды. Бұл өз кезегінде егін өнімінің төмен болуына әкеліп соқты. Қарастырылып отырған кезеңде Орал губерниясында орташа есеппен алғанда 1 десятинадан небәрі 10-15 пұт астық алынды.

1920 жылдың күзінде өлкеде астық қоры сарқыла бастады. Тіпті егін жақсы шыққан 1917, 1918 жылдардан қалған өнім де таусылып біткен болатын. Осы уақытта қалыптасқан қиын жағдайды ескермеген Азық-түлік бойынша Халық комитеті (Наркомпрод) Орал губерниясына 2 000 000 пұт астық салғыртын салды. Осыған байланысты азық-түлік агенттері шаруалардың қолындағы соңғы астықтарын тартып алды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 199-п.).

Қазақстанның батыс өңіріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдай күн санап қиындай берді. Нәтижесінде 1921 жылғы 2 қаңтарда құрамында Гурьев, Калмыков аудандары, Орал, Жымпиты, Елек уездері бар Орал губерниясы мен Қалмақ, Торғын, Нарын, I-II Теңіз округтері кіретін Бөкей губерниясы

ашаршылыққа ұрынған губерниялар тізіміне енгізілді (ҚР ОМА, Р-320 қоры, 1 тізбе, 29 іс, 9 п.). Орал губерниялық атқару комитеті 1921 жылы 19 ақпан күні «Красный Урал» газеті арқылы жариялаған «Шаруаларға, казактар мен қырғыздарға!» деген үндеуінде: «Шаруалар мен жұмысшылар үш жылға созылған азаматтық, революциялық соғыстың зардабын тартуда. Егіннің шықпауына байланысты Оралда нан жоқ. Балалар, мүгедектер, кедейлер, қызыләскер отбасылары ашаршылыққа тап болды. Барлық болыстар мен ауылдардағы азық-түлігі бар шаруалар артық астығын шығарып, аш отырған ауылдарға тамақ беруі қажет. Барлық көмбені ашуымыз керек», – деп ашық жазды (Рабочим, казакам и киргизам, 1921: 2).

Уақыт өте келе Орал губерниясындағы ахуал асқына берді. 1921 жылы көктемде губерния тұрғындарының жартысы ашықса, қалған $\frac{3}{4}$ бөлігі егін егуге қажет тұқымсыз қалды. Губерниялық азық-түлік комитеті (Губпродком) егістікке деп 420 000 пұт дәнді-дақыл тұқымын халыққа таратқанымен алдын ала құрылған жоспар орындалмады. Өйткені 1921 жылдың көктемі мен жазында өткен жылғы көрсеткіштен асып түскен құрғақшылық орын алды. Жауын-шашынның болмауына

байланысты 1921 жылы маусым айының басында егістік күнге күйіп кетті. Қалған бөлігін шамадан тыс көбейіп кеткен тышқан, шегірткелер жеп қойды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 200-п.).

Орал губерниясындағы ашаршылықтың күшеюіне Кеңес үкіметіне қарсылық білдірген бандалық топтардың бас көтерулері әсер етті. 1921 жылы сәуірде Гурьев уезінде жергілікті милиция мен әскердің қатысуымен бүлік жасалып, бірнеше станицалардағы коммунистер тұтқындалды. Кеңес билігі тез арада бүлікті басып-жаншығанымен Сафонов бастаған 500 адамнан тұратын жасақ елді-мекендерге шабуыл жасай бастады. Мұндай бандалық топтар көбейіп, ауылдарға, теміржол станцияларына, пароходтарға, керуендерге жасалған шабуылдардың саны артты. Көтерілісшілер 1921 жылы 1 маусымда Орал уезіне қарасты Бударин ауылын, бірнеше күннен соң Шипово, Лбішін және Жымпиты елді-мекендерін басып алды. Тек осы жылдың тамыз айының соңына қарай көтерілісшілер басып алған ауылдар қайтадан азат етілді.

Мәселені халықтан күштеп салық жинау арқылы шешуді ойластырған орталық және жергілікті атқарушы билік ашаршылықпен күресуге дайын болмай шықты. Тек, 1921 жылы 8 шілдеде ғана Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің (БОАК) декреті бойынша ашыққан адамдарға жәрдем беру бойынша арнайы комиссия құрылды. Араға он күн салып, яғни 18 шілдеде Қазақстанда да дәл осындай комиссия жасақталды. Елдегі пошталық және телеграфтық байланыстың нашар болуына, ұйымдастыру-түсіндіру жұмыстарының тиісті деңгейде жүргізілмеуіне байланысты өңірлердегі Ашыққандарға көмек беру бойынша арнайы комиссиялар (Губкомпомгол)

да әртүрлі уақытта құрылды. Архив деректерінен мұндай комиссиялардың Ақтөбе губерниясында 1921 жылғы 20 шілдеде, Бөкей губерниясында 4 тамызда, Орал губерниясында 8 тамызда, Орынбор және Семей губернияларында 10 тамызда, Қостанай губерниясында 30 тамызда, Ақмола губерниясында 15 қыркүйекте, Адай уезінде 23 қазанда жасақталғандығын көреміз (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 33-іс, 42-п.).

Аймақтарда Ашыққандарға көмек беру бойынша комиссиялар құрылғанымен, алғашында жергілікті өкілдер нақты шешімдер қабылдауға дәрменсіз болды. Бұл туралы 1921 жылғы тамыз айында Орал губерниялық Ашыққандарға көмек беру комиссиясы төрағасының орынбасары Ширицев өз баяндамасында: «Орталықтан тапсырма түскен бойда шұғыл арада Ашыққандарға көмек беру комиссиясы құрылды. Нақты нұсқаулықтың болмауына байланысты алғашқы күндері жергілікті жерлерде уездік және болыстық Ашыққандарға көмек беру комиссияларын құру жөнінде өкім шығарумен ғана шектелдік», – деп жазды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 157-158-пп.). Одан кейін ашыққан адамдардың санын анықтау мақсатында халық санағын жүргізу, «Ашыққандарға көмек апталығын» ұйымдастыру үшін арнайы үштік ұйымдарын құру секілді қадамдар жасалды (БҚО МА. 312-қ., 1-т., 62-іс, 82-п.).

Жергілікті билік ашаршылықпен күресу мақсатында қаржылай және азық-түлік күйінде қор жасақтау жұмыстарын ұйымдастырды. 1921 жылғы тамыз-қыркүйек айларында атқарылған жұмыстардың нәтижесінде 19 901 679 сом қаражат және әртүрлі әскери бөлімдер мен мекемелерден 201 510 пұт азық-түлік жиналды (БҚО МА. 19-қ., 1-т., 3-іс, 23-п.).

Уақыт өткен сайын ашаршылық та күшейе берді. Ашыққандарға көмек беру комиссиясының 1921 жылғы қазан айында берген мәліметі бойынша Орал

губерниясындағы 524 824 тұрғынның 227 000-ы, яғни халықтың 43,2%-ы ашаршылыққа ұшыраған (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 35-іс, 186-п.).

Кесте №3. Орал губерниясындағы ашыққандар туралы мәлімет (1921 жыл, қазан)

№	Уезд атауы	Барлық тұрғындар	Ашығу пайызы	Ашыққандар	Оның ішінде	
					Ересектер	Балалар
1	Орал	124 037	30%	38 000	20 000	18 000
2	Елек	128 623	70%	90 000	46 500	43 500
3	Калмыков	59 216	70%	42 000	24 000	18 000
4	Жымпиты	92 948	35,5%	33 000	19 000	14 000
5	Гурьев	120 000	20%	24 000	14 000	10 000
	Барлығы	524 824	43,2%	227 000	123 500	103 500

Жоғарыдағы деректен Орал губерниясындағы Елек және Калмыков уездері халқының 70%-ының ашыққандығы анық көрінеді.

Алапат ашаршылық губерниядағы жетім балалар санының көбеюіне әкеліп соқты. Тіпті ашыққан ата-аналар балаларын аман сақтау мақсатында оларды базарлар маңына, көшелерге тастайтын болды. Өйткені олар губерниялық Халыққа білім беру бөлімінің (Губотнароб) қараусыз қалған балаларды құтқарып қалатындығына сенді. Ал, өз кезегінде губерниялық Халыққа білім беру бөлімі далада қалған бүлдіршіндерді балалар үйіне әкеліп, бір бөлігін көршілес губернияларға жөнелте бастады. Мысалы, 1921 жылы 29-30 қыркүйек күндері 1100 бала Смоленск губерниясына жіберілген. Осы уақытта Халыққа білім беру бөлімі Орал губерниясы бойынша барлығы 6 450 баланы аштықтан құтқару мақсатында жұмыстар жүргізіп жатқан еді. Атап айтқанда, Орал қаласында 2 500 баланы, Гурьев уезінде 600, Елек уезінде 750, Калмыков уезінде 450, Жымпиты уезінде 350, Орал уезінде 1 800 баланы есепке алған (БҚО МА. 19-қ., 1-т., 9-іс, 26-п.).

Губерниялық атқару комитеті тарапынан балаларды ашаршылықтан құтқаруға ерекше көңіл бөлінгенімен азық-түлік қоры жеткілікті деңгейде болмады. 1921 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша бір балаға айлық норма ретінде $\frac{1}{2}$ фунт нан, $\frac{1}{4}$ фунт балық, $\frac{1}{4}$ фунт сөк және $\frac{1}{2}$ фунт қант белгіленген. Сонымен қатар арасында үсіген картоп пен орамжапырақ берілген. Азық-түліктің осындай жұпыны түрі ашыққан балалардың санының күн санап артуына әкеліп соқты. Мысалы, Елек және Жымпиты уездеріндегі ауруханаларға тәулігіне ашыққан 20-30 баладан түсіп отырған. Елек уезінде 1921 жылғы жаздың өзінде 150 бала аштықтан қаза тапқан (БҚО МА. 19-қ., 1-т., 9-іс, 26-27 пп.).

Ең қиын жағдай 1921-1922 жылдары қыста орнады. Губерния аумағында Кеңес үкіметіне қарсылық танытушы топтардың шабуылы толастамады. В. Серов бастаған бандалық отряд 1921 жылы 21 қарашада Калмыковқа, 17-20 желтоқсанда Гурьевке жорық ұйымдастырды. Қарулы қақтығыс кезінде қызылдар жеңіске жетіп, көтерілісшілерді қазақ даласына

шегінуге мәжбүр етті. 1922 жылы қаңтар-сәуір аралығында В. Серов жасақтарына қарсы Елек, Красноярск, Деркөл, Шипов елді мекендері бойында кескілескен шайқастар өтіп, баңдалық топ мүшелерінің жеңілісімен аяқталды. Өлкедегі қарулы қақтығыстар қарапайым тұрғындарды әбден титықтапты. Қазақ КСР Ашыққандарға көмек беру комиссиясы Мәскеуге осы кезеңде Орал губерниясы бойынша баңдалық топтардың 100-шақты үйді өртеп, 1 000 астам шаңырақты тонап, 2 500 бас малды, 100 000 данадай тасымалдаушы құрал-жабдықтарды (арба, шана және т.б.) тартып әкеткендігі жөнінде мәлімет берген (Итоги борьбы с голодом, 1922: 209). Ал, 1922 жылы 8 қазандағы жағдай бойынша баңдитизм салдарынан 3 360 шаруашылық ойрандалған (Бюллетень, 1922: 13).

Қарастырылып отырған кезеңде Орал губерниясында адам етін жеу фактілері тіркелді. Мысалы, 1921 жылы желтоқсан айында Калмыков уезі Бударин ауылында бір отбасы қызы мен немересін өлтіріп, олардың етін жеген. Ал Елек аудандық Ашыққандарға

көмек беру комиссиясы 1922 жылғы 14 қаңтардағы есебінде: «Кешқұрым көшеге шығу өте қауіпті. Өйткені осы уақытта адамдарды аулау әрекеттері басталады. Әсіресе жағдайы келісті, дене бітімі ірілеу адамдарға шабуыл жасалады... Ашыққандар оларды өлтіріп, кейін жеп қояды...», – деп көрсеткен (Қазақстандағы ашаршылық. 2 т., 2021:161). Құзырлы органдардың мәліметінше, тек 1922 жылғы 1 сәуірден бастап адам жеу үрдісі азая бастаған (Отчет Уральского губернского экономического совещания, 1922: 205).

Орал губерниясындағы ашаршылыққа ұшыраған адамдардың саны күн санап арта берді. 1921 жылы қазанда өлкеде ресми түрде 227 000 адам ашыққандар ретінде тіркелсе, 1922 жылы 10 мамырда олардың саны 378 766 адамға жетті. Олардың ішінде 204 377-сі ересектер болса, 174 389-ын балалар құрады. Қарастырылып отырған кезеңде Орал губерниясында барлығы 524 779 адам болғандығын ескерсек, онда жергілікті халықтың 71,3%-ының ашаршылыққа тап болғандығын көреміз (БҚО МА. 19-қ., 1-т., 33-іс, 11, 33-п.).

Кесте №4. Орал губерниясындағы ашыққандар туралы мәлімет (1922 жыл, 10 мамыр).

№	Уезд атауы	Барлық тұрғындар	Ашығу пайызы	Ашыққандар	Оның ішінде	
					Ересектер	Балалар
1	Орал	91 853	89%	81 749	43 330	38 419
2	Елек	127 204	89%	113 212	58 497	54 715
3	Калмыков	55 947	79%	44 198	25 256	18 942
4	Жымпиты	91 770	81%	72 498	41 744	30 754
5	Гурьев	118 440	40%	47 376	27 636	19 740
6	Орал қаласы	39 565	50 %	19 733	7 914	11 819
	Барлығы	524 779	71,3%	378 766	204 377	174 389

Жоғарыдағы кестеден губерния құрамындағы Орал (89%), Елек (89%), Жымпиты (81%) уездерінің ашаршылықтан қатты зардап шеккендігі байқалады.

1922 жылдың маусым айына қарай Орал губерниясындағы ашыққандардың саны 481 963 адамды құрап, 92%-дық межеге жетті (БҚО МА. 19-қ., 1-т., 27-іс, 26-30-п.). Ал республика деңгейіндегі есептерде өлке тұрғындарының 99%-ының ашыққандығы туралы деректер берілген.

Уақыт өте келе ашаршылықпен күресу мақсатында азық-түлік бөлініп, қоғамдық тамақтандыру шаралары ұйымдастырыла бастады. Мысалы, 1921 жылы тамызда Орал қаласының өзінде 6 000 адамды тамақтандыруға қауқарлы 5 асхана жұмыс жасап тұрды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 157-158-пп.). Алғашында ашыққан адамдарды тамақтандыру үрдісі баяу жүргенімен кейін қосымша қаражат бөлініп, ашаршылықпен күрес науқаны күшейе түсті. Мысалы, 1922 жылы наурыз айында Орал қаласында 52 жабық, 8 ашық асхана жұмыс жасап, онда 12 мың ашқұрсақ бала тамақтанған. Сондай-ақ, бір ғана Орал уезіндегі 92 асханада 12 441 бала тамақ ішу мүмкіндігіне ие болды. Жергілікті билік бір балаға күндік норма ретінде $\frac{3}{4}$ фунт нан бөлді (Борьба с голодом, 1922:2).

Орал губерниясындағы аштықтың күшеюіне түрлі эпидемияның таралуы да әсер етті. Адамдардың жарытып тамақ ішпеуіне және жеуге жарамсыз заттарды талғажау қылуына байланысты жаппай эпидемия басталды. Орал және Калмыков уездерінде ішсүзегі, Жымпиты уезінде тырысқақ аурулары белең алды. Мысалы, 1922 жылы 22 сәуір күні Усов ауылдық фельдшерлік пунктінің меңгерушісі Анакин Орал губерниялық денсаулық сақтау бөліміне жазған

хатында: «Маған сеніп тапсырылған дәрігерлік пунктке қарасты тұрғындар ашаршылықтың кесірінен пайда болған ішсүзегімен ауыруда. Бұл кесел адамдардың арам өлген мал егін жеуімен және олардың сүйектерін қайнату арқылы жасаған тамақтарды талғажау қылуымен тікелей байланысты. Ауылда адам өлімі күн сайын артып келеді. Екі ай ішінде жүз адамдай өлім құшты. Қалғандары азық-түліктің жоқтығына байланысты әбден титықтады. Егер тез арада азықпен қамтылмаса қалғандары да өмірден өтеді», – деп жазды (БҚО МА. 40-қ., 1-т., 14-іс, 122 п.). Бұл тек бір ауылда қалыптасқан жағдай еді. Қалған елді мекендерде де ашаршылық ауыр зардаптар әкелді.

Орал губерниясындағы ашаршылықпен күресте бірқатар халықаралық ұйымдар көмек көрсетті. Мұндай халықаралық қауымдастықтардың көмегінің арқасында аштыққа душар болған адамдарға берілетін азық-түліктің көлемі де артты. Тек 1922 жылғы тамыздың өзінде шетелдік қайырымдылық мекемелері Орал губерниясындағы 314 307 адамға әртүрлі көмек көрсеткен.

Халықаралық ұйымдардың ішінде Америкалық көмек ұйымы (АРА) асқан белсенділігімен көзге түсті. Аталмыш ұйым мен Орал губерниялық атқару комитеті арасында келісім жасалып, тараптар 1921 жылғы 22 қарашада нақты іске кірісті. Әйгілі мекеме балаларды аштықтан құтқару мақсатында 214 асхана ашты. Мысалы, Орал уезінде 12 433 адамға арналған 94 асхана, Елек уезінде 4 720 адамға 55 асхана, Жымпиты уезінде 481 адамға есептелген 15 асхана жұмыс жасады (Саяси., Т.28, 2022: 6). Сондай-ақ, 1922 жылдың сәуір-мамыр айларында ересектерге арналған 180 000 дана азық бөлді.

Орал губерниясындағы ашаршылықпен күресте халықаралық «Нансен миссиясы» немесе «Нансен комитеті» ұйымы да көмек көрсетті. Белгілі норвег ғалымы, мемлекет және қоғам қайраткері Фритьоф Нансен (1861-1930) Кеңес Одағындағы нәубетке бей-жай қарамай әлем елдерін, халықаралық ұйымдарды көмек беруге шақырды. Нәтижесінде 1921 жылы 27 тамызда Мәскеу қаласында Женева конференциясының атынан дәрігер Ф. Нансен мен РСФКР атынан Сыртқы істер бойынша Халық комиссары Г. Чичерин ашыққан тұрғындарға көмек беру бойынша келісімге қол қойды (Қазақстандағы ашаршылық. 1 т., 2021: 77-78). «Нансен комитеті» қайырымдылық мекемесі Орал губерниясына 1922 жылғы наурыз айында 4 565 жәшік азық-түлік пен 14 пұт 13 фунт дәрі-дәрмек, мамырда 21 пұт 38 фунт дәрі-дәрмек, 1922 жылғы қараша – 1923 жылғы қаңтар аралығында 1 500 дана қосымша тамақ түріндегі азық-түлік, 1923 жылғы ақпан-тамыз аралығында 500 дана балаларға арналған азық-түлік берді (ҚР ОМА, Р-1215 қ., 1-т., 21-іс, 58-п.). Осылайша Нансен комитеті өлкедегі ашаршылықпен күресте белсенділік танытты.

Қазақстанның батыс аймағындағы ашыққан адамдарға қол ұшын созған халықаралық ұйымдардың бірі Қызыл Крест болды. РСФКР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы В.И. Ленин 1918 жылы 7 тамызда халықаралық Қызыл Кресттің Ресейлік қоғамы туралы декретке қол қойған еді. Кейін бұл мекеме елдегі саяси өзгерістерге байланысты Кеңестік Қызыл Крест ұйымы деп аталды. Кеңестік билік бұл ұйымды да ашаршылықпен күреске тартуға тырысты. Мәселен, 1922 жылы осы Қызыл Крест қоғамы арқылы Орынбор, Ақмола, Қостанай және

Бөкей губернияларындағы 13 703 адам тамақтандырылып отырды (Бюллетень, 1922:5).

Орал губерниясында орын алған ашаршылықпен күреске өзге кеңестік республикалар да жұмылдырылды. 1921 жылы 31 тамызда Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің Ашыққандарға көмек беру бойынша Орталық комиссиясы (ЦК Помгол ВЦИК) арнайы ашаршылыққа душар болған аймақтарға жәрдемдесу мақсатында өзара көмек беру жоспарын бекітті. Бұл жоспарға сәйкес Орал губерниясына көмектесетін аймақ ретінде Украина мен Қырым бекітілді. Кейін Большевиктер партиясы губерниялық комитетінің бірнеше қызметкерлері астық тасымалын жеделдету бойынша келіссөздер жүргізу мақсатында Украинаға іссапарға жіберілді (БҚО МА. 19-қ., 1-т., 9-іс, 3 п.).

1921 жылғы 8 желтоқсандағы жағдай бойынша Орал губерниясына Киевтегі «Пищазиков» одағынан 301 пұт 9 фунт бидай ұны, 617 пұт қара бидай ұны, 13 фунт ұн қоспалары, 1 002 пұт 10 фунт кептірілген нан, 4 пұт 16 фунт карамель кәмпиттері, Украиналық Ашыққандарға көмек беру бойынша комиссиясынан 3 954 пұт бидай, 1927 пұт қара бидай, 3 609 пұт арпа, 3 994 пұт сұлы, 20 511 пұт 26 фунт азық-түлік, 93 банка консерві, 487 дана заттар, 31 088 723 сом ақша келді (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 2-іс, 60-п.). Сонымен қатар Украина мен Қырымның Әскери комиссиясы жіберген 2 дәрігерлік-тамақтандыру отряды өз есептерінен 4 000 адамды, Харьков дәрігерлік-тамақтандыру отряды 2 000 адамды тұрақты түрде тамақтандыруды ұйымдастырды (ҚР ОМА, Р-1215 қ., 1-т., 21-іс, 56-п.).

Украинаның өзінде ашаршылықтың басталуына байланысты 1922 жылы 16 наурызда Рязанск губерниясы

Орал және Орынбор губернияларына көмек беруші аймақ ретінде бекітілді. Аталмыш губерния тарапынан 1922 жылдың 10 тамызына дейін 29 745 пұт астық (Орал губерниясына 4 870 пұт, Орынбор губерниясына 24 875 пұт), 1 382 аршын мануфактура, 2 279 775 сом ақшалай көмек ұйымдастырылды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 33-іс, 74-п.).

Көрсетілген көмектерге қарамастан Орал губерниясының тұрғындары қиын жағдайда қала берді. 1922 жылы 8 қазанда Орынборда өткен Кеңестердің 3 Жалпықазақ съезінің 5-ші мәжілісінде Орал губерниясы Атқару комитетінің төрағасы Киселев: «Орал губерниясында ашыққандар саны 400 000 адамдай болды. Орталықтан жоспарлы түрде көмек ала алмағандықтан біз өте-мөте қиын жағдайда қалып, бір-бірімізді жеп қоюға дайын болдық», – деп ашық түрде айтты. Одан әрі өңір басшысы 39 000 адамның аштықтан өлгендігін, ашыққандардың 350 адамды тірілей, 437 адамды өлі күйінде жеп қойғандығын, бұлардың барлығын ресми құжаттармен растай алатындығын ерекше атап өтті.

Қарастырылып отырған кезеңде Орал губерниясында барлығы 438 000 бас мал қалды. Құрғақшылық пен зиянкестердің салдарынан егін шаруашылығы да терең дағдарысты басынан өткеріп жатты. Губерниялық билік 1922 жылғы астыққа деген қажеттілік нормасын 5 172 678 пұт деп белгілегенімен іс жүзінде 1 044 000 пұт өнім ғана алды. Осы жылдың қазан айындағы мәлімет бойынша Орал губерниясында ешқандай малы және егістік алқабы жоқ 60 000 адам ашаршылыққа тап болған (Бюллетень, 1922: 12-13).

1922 жылы 1 қарашадан бастап Ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитеттер (Губпоследкомгол) өз жұмыстарын

бастады. Олардың міндеттеріне халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету, төрт түлік малға жем-шөп дайындау сияқты жұмыстарды ұйымдастыру кірді (БҚО МА, 312-қ., 1-т., 78-іс, 18 п.). Губернияға қарасты уездерде ашаршылық салдарын жою бойынша уездік комитеттер (Упоследкомгол) құрылса, болыс, ауылдарда өзара көмек жөніндегі комитеттер жасақталды. Бір қызығы, уездердегі ашаршылықпен күрес жұмыстарын үйлестіру Уездік үштік деп аталатын құрылымға тапсырылды. Мысалы, 1922 жылы қараша айында Орал губерниясына қарасты Калмыков уездік үштігінің құрамына Бисенов, Тінәлиев, Пальгов есімді жергілікті билік өкілдері кірген (БҚО МА, 1704-қ., 1-т., 1-іс. 1-п.).

1921-1922 жылдардағы ашаршылық Орал губерниясындағы халық санының едәуір азаюына әкеліп соқты. Егер губерниядағы тұрғындар саны 1917 жылы 655 097 адамды, 1920 жылы 513 840 адамды құраса, 1923 жылы өңірде 360 058 адам ғана қалды (К итогам переписи, 1923:78). Деректерден Орал губерниясындағы халықтың 1923 жылы 1917 жылмен салыстырғанда 295 039 адамға, яғни 45%-ға қысқарғандығын көреміз. Ал 1920-1923 жылдар аралығында губерния тұрғындары 153 782 адамға кеміген. Бұл үлкен көрсеткіш болып табылады.

Өлкедегі ашаршылық ауыл шаруашылығын дағдарысқа ұшыратқан болатын. Адамдардың аштықтан қаза табуы, бас сауғалап өзге аймақтарға көшуі салдарынан егін егілмей қалды. Дегенмен 1922 жылдың ортасына қарай босқындардың бір бөлігі туған жерлеріне қайтып орала бастады. Орталық билік оларды қарсылап, елді мекендерге орналастыруды жергілікті кеңестерге жүктеді. Ал, 1922 жылдың 1 тамызынан бастап босқындар салықтың барлық түрінен босатылды.

Ашаршылықпен күресу мақсатында қарапайым шаруаларға да түрлі жеңілдіктер жасала бастады. Азынаулақ тұқым қоры бар тұрғындар азық-түлік салығының 50%-ын ғана төлейтін болды. Сонымен қатар 1921-1922 жылдары берілген кредиттерді төлеу мерзімі ұзартылып, бірыңғай салықты төлеу бойынша жеңілдіктер жасалды. Осылайша, 1922 жылы қараша айында жергілікті билік тарапынан Орал губерниялық жер бөлімі (ГубЗО) мен Азық-түлік комитетіне (Губпродком) егін шаруашылығы науқанын жоғары деңгейде ұйымдастыру мақсатында қар тоқтату, егістік тұқымдарын дайындау жөнінде тапсырма берілді (БҚО МА, 623-қ., 1-т., 12-іс, 2-п.).

Ашаршылық салдарын жою бойынша Орал губерниялық комитеті ауыл шаруашылығын көтеруден басқа да кешенді шараларды қолға алды. Олардың қатарында қаржылай көмек жинау, тұрғындарды жұмыспен қамту, қираған шаруашылықты қалпына келтіру мәселелері бар еді. Әсіресе аштыққа ұшыраған адамдарды тамақтандыру ісі өзекті болып қала берді.

Қорыта айтқанда, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық Орал губерниясының тұрғындары үшін орны толмас зардаптар әкелді. Бұл гуманитарлық апатқа елдегі азаматтық соғыс, табиғи қуаңшылық, кеңестік биліктің әміршіл-әкімшіл саясаты себеп болған еді. Қолындағы бар мал-мүлкінен айырылған тұрғындардың

түрлі жәндіктерді, өсімдіктерді, тіпті жеуге жарамсыз заттарды қорек қылуы, ең сорақысы өз қандастарын жеуі салдарынан эпидемиялық аурулар пайда болды. Ал, бұл аурулар өз кезегінде ашаршылықтың одан әрі күшеюіне әкеліп соқты.

Орал губерниясындағы ашаршылықтың өршуіне өлкедегі бандитизм де әсер етті. Кеңестік билікке қарсы шыққан наразы топтар жолшыбай кезіккен ауылдарды шауып, тонап кетіп отырды. Қолындағы бар азық-түлігінен, мал-мүлкінен айырылған қара халық ішперге ас, киерге киім таппай зар жылады.

Орал губерниясындағы ашаршылықпен күресте Аштыққандарға көмек беру бойынша комиссияның, одан кейін құрылған Ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитеттің рөлі зор болды. Осы орайда, өлкедегі нәубетке қарсы тұруда Америкалық көмек ұйымы (АРА), Нансен комитеті, Қызыл Крест сияқты халықаралық қайырымдылық мекемелері, сондай-ақ Украина, Ресейдің Рязанск облысының қол ұшын созғандығын атап өткен жөн.

Ең ауыры 1921-1922 жылдардағы ашаршылық Орал губерниясындағы демографиялық ахуалға әсер етіп, тұрғындар санының едәуір азаюына әкелді. Ал бұл өз кезегінде өлкедегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды қиындатып, тіпті рухани тұрғыдан алғанда адамдардың дүниетанымы мен өмірлік ұстанымдарын қайта қарауға мәжбүрледі.

Дереккөздер

БҚО МА – Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві.
ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.
ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің архиві.

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
WKRSA – West Kazakhstan Regional State Archive.

Әдебиеттер

1. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б., 1991. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алма-Ата: Ғылым. 192 с.
2. Берденова К.А., Иманбердиева С.И., 1994. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. Алматы: Ғылым. 144 с.
3. Борьба с голодом. // Красный Урал. 1922. 15 марта (№49). С. 2.
4. Бюллетень 3-го Всекиргизского съезда советов. 1922. №5. 33 с.
5. Гиззатов С.М., 2019. Жаңабұлақ тарихы. Орал: «Полиграфсервис». 400 б.
6. Дахшлейгер Г.Ф., 1965. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата: Наука. 345 с.
7. Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 гг. Сборник статей и отчетов. 1922. Москва, Кремль. Изд. ЦК Помгол. 499 с.
8. К итогам сельскохозяйственной переписи 1923 г. в КССР. 1925. Оренбург. 181 с.
9. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С., 1992. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. 35 с.
10. Койгелдиев М.К., 2009. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940 гг. Алматы: Искандер. 448 с.
11. Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923. Сборник документов и материалов. 2021. Сост.: С.К. Шилдебай (отв.), З.М. Толенова, Г.М. Каратаева, Р.Е. Оразов, Б.Н. Орынбасар. Алматы: «Алматы-Болашақ». Т. 1. 652 с.
12. Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923. Сборник документов и материалов. 2021. Сост.: С.К. Шилдебай (отв.), З.М. Толенова, Г.М. Каратаева, Р.Е. Оразов, Б.Н. Орынбасар. Алматы: «Алматы-Болашақ», Т. 2. 752 с.
13. Мардаровский Н.И., 1922. Голод в Киргизии и борьба недородами. Оренбург: Кирглавполитпросвет. 28 с.
14. Мусаев Б.А., 2006. Голод в 1921-1922 гг. в Казахстане и ликвидация его последствий. Актөбе: Актөб. гос. педагог. ин-т. 173 с.
15. Нейштадт С.А., 1957. Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР 1917-1937 годах (от докапиталистических отношений к социализму, минуя капитализм). Алма-Ата: Казгосиздат. 378 с.
16. Олкот М.Б. Процесс коллективизации в Казахстане. // Русское ревю. 1981. № 40. С 122-142.
17. Отчет Уральского губернского экономического совещания за период с 1 октября 1921 года по 1 октября 1922 года, 1923. Уральск. 308 с.

18. Омарбеков Т., 1997. 20-30-шы жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат. 284 б.
19. Пэйн М. Советские степи: модернизация и геноцид в Казахстане 1916-1941 гг. // [Электронды ресурс]. URL: <http://history.emory.edu/home/people/faculty/payne-matthew.html> (қаралған күні: 20.06.2023)
20. Рабочим, казакам и киргизам // Красный Урал. 1921. 19 февраля. С. 2.
21. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) / Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 28. Орал, Бөкей губернияларындағы ашаршылық (архив құжаттарының жинағы). Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. Астана, 2022. 352 б.
22. Смағұлова С., 2019. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы: Елтаным. 272 б.
23. Cameron S., 2018. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca and London: Cornell University Press. 277 p.
24. Conquest R., 1986. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies. 412 p.
25. Kindler R., 2014. Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan. Hamburg. 381 p.
26. Ohayon I., 2006. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945). Paris: Maisonneuve & Larose-Institut Français d'Études sur l'Asie Centrale. 426 p.
27. Pianciola N., 2009. Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936. Viella. 548 p.

References

1. Asylbekov M.H., Galiev A.B., 1991. Social'no-demograficheskie processy v Kazakhstane (1917-1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. Alma-Ata: Gylym. 192 p. [in Russian].
2. Berdenova K.A., Imanberdieva S.I., 1994. Agrarnaya politika totalitarnogo gosudarstva kak faktor krizisnogo sostoyaniya sel'skogo hozyajstva Kazakhstana [Agrarian policy of the totalitarian state as a factor of the crisis state of agriculture in Kazakhstan]. Almaty: Gylym. 144 p. [in Russian].
3. Bor'ba s golodom [Fighting hunger] // Krasnuy Ural. 1922. 15 march (№49) [in Russian].
4. Bjulleten' 3-go Vsekirgizskogo siezda sovetov [Bulletin of the 3rd All-Kyrgyz Congress of Soviets]. 1922. №5. 33 p. [in Russian].
5. Gizzatov S.M., 2019. Zhanabulak tarihy [History of Zhanabulak]. Oral: «Poligrafservis». 400 p. [In Kazakh].
6. Dakhshleyger G.F., 1965. Sotsial'no-ekonomycheskiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and the village of Kazakhstan (1921-1929)]. Alma-Ata: Nauka. 345 p. [in Russian].
7. Itogi bor'by s golodom v 1921-1922 gg. Sbornik statej i otchetov [Results of the fight against hunger in 1921-1922 Collection of articles and reports]. 1922. Moskva, Kreml'. Izd. CK Pomgol. 499 p.
8. K itogam sel'skohozjajstvennoj perepisi 1923 g. v KSSR [To the results of the agricultural census of 1923 in KSSR]. 1925. Orenburg. 181 p. [in Russian].
9. Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S., 1992. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov. 35 p. [in Russian].
10. Koygeldiyev M.K. 2009. Stalinizm i represii v Kazakhstane 1920-1940 gg. [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920-1940]. Almaty: Iskander. 448 p. [in Russian].

11. Qazaqstandagy asharyshlyq. Golod v Kazahstane. 1921-1923. Sbornik dokumentov i materialov [Famine in Kazakhstan. 1921-1923. Collection of documents and materials]. 2021. Sost.: S.K. SHildebaj (otv.), Z.M. Tolenova, G.M. Karataeva, R.E. Orazov, B.N. Orynbasar. Almaty: «Almaty-Bolashaq». Vol.1. 652 p. [In Kazakh].
12. Qazaqstandagy asharyshlyq. Golod v Kazahstane. 1921-1923. Sbornik dokumentov i materialov [Famine in Kazakhstan. 1921-1923. Collection of documents and materials]. 2021. Sost.: S.K. SHildebaj (otv.), Z.M. Tolenova, G.M. Karataeva, R.E. Orazov, B.N. Orynbasar. Almaty: «Almaty-Bolashaq». Vol. 2. 752 p. [In Kazakh].
13. Mardorovskij N.I., 1922. Golod v Kirgizii i bor'ba s nedorodami [Famine in Kyrgyzya and the struggle with non-breeds]. Orenburg: KirGlavpolitprosvet. 28 p. [in Russian].
14. Musaev B.A., 2006. Golod v 1921-1922 gg. v Kazahstane i likvidaciya ego posledstviy [Famine in 1921-1922 in Kazakhstan and elimination of its consequences]. Aktobe: Aktyub. gos. pedagog. in-t. 173 p. [in Russian].
15. Nejshtadt S.A., 1957. Socialisticheskoe preobrazovanie ekonomiki Kazahskoj SSR 1917-1937 godah (ot dokapitalisticheskikh otnoshenij k socializmu, minuya kapitalizm) [Socialist transformation of the economy of the Kazakh SSR in 1917-1937 (from pre-capitalist relations to socialism, bypassing capitalism)]. Alma-Ata: Kazgosizdat. 378 p. [in Russian].
16. Olcott M.B. Protsess kollektivizatsii v Kazahstane [The process of collectivization in Kazakhstan] // Russkoye revyu. 1981. №40. P. 122-142. [in Russian].
17. Otchet Uralskogo gubernskogo ekonomicheskogo soveshaniya za period s 1 oktyabrya 1921 goda po 1 oktyabrya 1922 goda [Report of the Ural Provincial Economic Meeting for the period from October 1, 1921 to October 1, 1922]. 1923. Uralsk. 308 p. [in Russian].
18. Omarbekov T., 1997. 20-30 zhyldardagy Kazakhstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in 20-30 years]. Almaty: Sanat. 284 p. [In Kazakh].
19. Payne M. Sovetskie stepi: modernizaciya i genocid v Kazahstane 1916-1941 gg [Soviet Steppes: Modernization and Genocide in Kazakhstan 1916-1941]. // [e-source]. URL: <http://history.emory.edu/home/people/faculty/payne-matthew.html> (Accessed: 20.06.2023). [in Russian].
20. Rabochym, kazakam i kirgizam [Workers, Kazaks and Kyrgyz] // Krasnuy Ural. 1921. February 19. P. 2. [in Russian].
21. Sayasi qugyn-surgin kurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi Memlekettik komissiyany materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary) / Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitatsii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody XX veka). T. 28. Oral, Bokej guberniyalaryndagy asharyshlyq (arhiv kuzhattarynyn zhinagy) [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). Vol. 28. Famine in the Ural and Bukeev provinces (collection of archival documents)]. Under the general editorship of E.T Karin. Astana, 2022. 352 p. [In Kazakh].
22. Smagulova S., 2019. Asharyshlyq qasireti [The tragedy of hunger]. 1-kitap. Almaty: Eltanym. 272 p. [In Kazakh].
23. Cameron S., 2018. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca and London: Cornell University Press. 277 p.
24. Conquest R., 1986. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies. 412 p.
25. Kindler R., 2014. Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan. Hamburg. 381 p.
26. Ohayon I., 2006. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945). Paris: Maisonneuve & Larose-Institut Français d'Études sur l'Asie Centrale. 426 p.
27. Pianciola N., 2009. Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936. Viella. 548 p.

Гиззатов С.М.¹

¹Национальный музей Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан
e-mail: sayalbek@mail.ru

ГОЛОД В УРАЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ 1921-1922 ГГ.: ПРИЧИНЫ, СТАДИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация: В статье рассматривается проблема голода в Уральской губернии в 1921-1922 годах. Описаны политические, экономические, социальные проблемы края, определены причины голода. В исследовательской работе последствия голода подробно проиллюстрированы статистическими данными, отражающими демографические изменения в уездах губернии. Показан ход борьбы с голодом, его последствиями. Основное внимание уделено работе пунктов питания, открытых в целях борьбы с голодом. Всесторонне изучена деятельность губернских, уездных комиссий по ликвидации последствий голода. Приведены новые данные о помощи международных организаций, соседних республик в борьбе с голодом в Уральской губернии.

В ходе исследования были использованы отчеты исполнительных комитетов по Уральской губернии за 1921-1922 годы из архивных фондов, доклады губернских комитетов по ликвидации последствий голода (Губпоследкомгол), монографии отечественных и зарубежных ученых, статьи, сборники документов и материалов, опубликованные в периодических изданиях и другие историографические данные.

Проведенная исследовательская работа по данной тематике окажет методологическую помощь по изучению причин, последствий голода, а также результативности административных способов решения проблемы голода не только в Уральской губернии, но и в других регионах Казахстана того времени.

Ключевые слова: голод, Уральская губерния, Губернская комиссия по оказанию помощи голодающим (Губкомпомгол), Губернский комитет по ликвидации последствий голода (Губкомпоследгол), Американская администрация помощи (ARA), Комитет Нансена, демографические изменения.

IRSTI 03.20

Gizzatov S.M.¹

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan
¹e-mail: sayalbek@mail.ru

FAMINE IN THE URAL PROVINCE OF 1921-1922: CAUSES, STAGES AND CONSEQUENCES

Abstract: The article deals with the problem of famine in the Ural province in 1921-1922. The political, economic, social problems of the region are described, the causes of hunger are determined. In the research paper, the consequences of famine are illustrated in detail by statistical data reflecting demographic changes in provinces, counties and villages. The course of the fight against hunger and its consequences is shown. The main attention is paid to the work of food outlets opened in order to combat hunger. The activities of provincial and county commissions for the elimination of the consequences of famine have been comprehensively studied. New data on the assistance of international organizations and neighboring republics in the fight against hunger in the Ural province are presented.

In the course of the study, reports of the executive committees for the Ural province for 1921-1922 from archival funds, reports of the provincial committees for the elimination of the consequences of famine (Gubposledkomgol), monographs of domestic and foreign scientists, articles, collections of documents and materials published in periodicals and other historiographical data were used.

The research work carried out on this topic will provide methodological assistance in studying the causes, consequences of hunger, as well as the effectiveness of administrative ways to solve the problem of hunger not only in the Ural province, but also in other regions of Kazakhstan at that time.

Keywords: famine, Ural province, the Provincial Commission for Famine Relief (Gubkompomgol), the Provincial Committee for the Elimination of the Consequences of Famine (Gubkomposledgol), the American Relief Administration (ARA), the Nansen Committee, demographic changes.

Автор туралы мәлімет:

Гиззатов Саялбек Махамбетұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми хатшы,
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Тәуелсіздік даңғ. 54, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-9784-1812

Сведения об авторе:

Гиззатов Саялбек Махамбетович, кандидат исторических наук, ученый секретарь,
Национальный музей Республики Казахстан,
Пр. Тауелсиздик 54. Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-9784-1812

Information about the author:

Gizatov Sayalbek Makhambetovich, Candidate of Historical Sciences, Scientific Secretary,
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Tauelsizdyk Ave. 54, Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-9784-1812

Археология / Archaeology / Археология

<https://doi.org/10.47500/2023.v14.i2.02>

FTAMP 03.20; 03.41; 03.61

Байғалиев Ж.Р.

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

Атырау қ., Қазақстан

e-mail: baigalievzh@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ КАН АРНАЛАРЫ ЖӘНЕ СУФАЛАР

Аңдатпа. Еліміздің тарихы ерте кезеңдерден бастап Дешті Қыпшақ даласын мекендеген халықтардың тарихымен тығыз байланыста дамып келеді. Халқымыз осы уақыт аралығында сан түрлі саяси оқиғалардың куәсі болды. Бүгінде қазақ халқы өзінің терең тарихын, рухани құндылықтары мен мәдени-мұраларын қалпына келтірумен айналысуда. Соның бірі – қазақ тарихының маңызды бөлшегі ретінде алтынордалық ортағасырлық қалалар тарихын айта аламыз. Ұлы Жібек жолының қарқынды дамуы, қала аумағы арқылы сан ғасырлар бойы жолдар, саяхатшылар, миссионерлер, ғалымдар, көптеген саудагерлердің жүруі Орта Азия аумағында қалалық мәдениеттің дамуына түрткі болды. Оған дәлел – қалаларды жылыту жүйелері болған кан арналары және суфалардың салынғандығы, су, кәріз құбырлары және т.б. Мақалада Батыс Қазақстан аумағында орналасқан ортағасырлық қалалар туралы мәлімет келтірілген.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Батыс Қазақстан, тарих, археология, Сарайшық, суфа, кан арнасы, ғылыми зерттеулер.

Кіріспе. Бүгінде тарихшы ғалымдар ғылыми-зерттеу жұмыстарын Алтын Орда тарихына және сол кезеңдегі Қазақстандағы тарихи ескерткіштер мен қалалардың дамуы мен қалыптасуына байланысты жүргізіп келеді. Еліміздің батыс аймағында бірнеше ортағасырлық қалалар орналасқан. Қазақстанның ұлан-байтақ жерінде ежелгі замандардан бері халықтар мал шаруашылығы және егіншілікпен айналысқан.

Ертеден бізге жеткен қалалық өмір, ондағы халықтардың әлеуметтік жағдайы, дамыған ірі-ірі қалалардың тарихи-мәдени аймақтар бөлінісі арқылы көзге түседі. Бұндай аймаққа Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірін, Орталық және Батыс Қазақстандағы ортағасырлық қалаларды жатқызамыз. Қала мәдениетінің дамуына негіз болған фактор ретінде ерте және ортағасырдағы сауда жолдарының дамуын айта

аламыз. Сауданың дамуы қолөнер, зат айырбастау және мәдениеттің дамуына ықпал етті. Қалалар – қолөнер мен сауданың орталығы болды. Елді мекендер шет елдермен, қала маңындағы дала көшпенділерімен алыс-беріс, саудамен айналысты. Ал бұл өз кезегінде қолөнершілік, егіншілік пен мал шаруашылығы, тоқымашылық және тиын жасау шеберханаларының өркендеуіне себеп болды. Сонымен қатар, Қазақстандық археологтар ұзақ жылдар бойы Іле және Жоңғар Алатауы, Іле бойы алқабы, Орталық Қазақстан аймағы, Алтай таулары мен Балқаш бойы, Үстірт жазықтығы, Сырдария және Жайық өзені бойларында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Олар бұл аймақтарда көне қалалардан Отырар, Тараз, Сығанақ, Сарайшық, Түркістан (Иасы), Қойлық, Сауран, Сайрам қазбаларын зерттеп, тарихи деректерді жариялады (Байпақов, 2007: 5).

Батыс Қазақстанда ортағасырлық қалалар Жайық өзені бойында орналасқан болып, Алтын Орда кезінде Ұлы Жібек жолының қарқынды дамуы нәтижесінде қалаларда мәдениет, ғылым, білім дамуын жалғастырды. Олардан Сарайшық, Жалпақтал және Жайық, Ақтөбе-Лаэти қалаларын айта аламыз. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде ортағасырда қалалық мәдениеттің дамығанын байқаймыз (Сагидуллаев, 2022: 159).

Сарайшық – орта ғасырларда шығыс пен батысты байланыстыратын Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан, қолөнері мен саудасы дамыған және қала құрылыс саласының өркендеуі, халықтың тұрмысы, мәдениеттер алмасуы орын алған, жазба деректерде Ұлысу деп аталатын ағысы күшті

өзеннің оң жағалауында орналасқан өркениетті қалалардың бірі. Тарихи қала орнында жүргізілген қазба жұмыстары барысында қыш-құмыра фрагменттері, мыс және күміс тиындар, сүйектен жасалған бұйымдар, одан өзге сол кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін тұрғын үй-жайлар, суфалар және кан арналары анықталды. Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында археологиялық зерттеулер XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап қолға алынды. 1937 жылы Н.К. Арзютов кешенді қазба жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар С.П. Толстов бастаған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнына барлау жасады. 1950 жылы археолог Ә.Х. Марғұлан, ғылыми қызметкер Г.И. Пацевич және фотограф А.А. Попов бастаған топ Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізген зерттеулері нәтижесінде қала тарихы, Алтын Орда мемлекеті құрамындағы орны және қаланың мәдени қабатына байланысты маңызды мәліметтер келтіреді. Ә. Марғұлан зерттеулерінен кейін Сарайшықты кешенді зерттеу мәселесі кейінге қалдырылып келді. Бұл аралықта XX ғасырдың 70-80 жылдарындағы Л. Галкин зерттеулерін де атап өткен жөн. 1989 жылдан қала орнында археологиялық зерттеулер қайта жаңғыра түсті. Бұл зерттеулерді археолог З. Самашев жетекшілігінде Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүргізді (Байғалиев, 2022: 21).

Н.К. Арзютов археологиялық қазба жұмыстарын бастамас бұрын қала тарихын әртүрлі деректер негізінде зерттеуді қолға алады. Оның жұмысының негізгі мақсаттарының бірі ортағасырлық

тұрғын үйлер орнын анықтау болды. 1937 жылғы археологиялық қазба жұмыстары барысында «кан» арналары және «суфалар» табылған. Зерттеу нәтижелері «Отчет и дневник о раскопах на месте развалин Золотоордынского города Сарайчик» есебінде келтіріледі. Кешендегі қазба жұмыстары кезінде №13 траншеядан көптеген жәдігерлер табылған. Анықталған бөлмелердің бірінде жылыту пеші және «кан» арнасы толық сақталған¹. Н.К. Арзютов зерттеулерінен кейін Ә. Марғұлан және Л.Л. Галкин де ортағасырлық қала аймағынан кан және суфаларды кездестіреді.

Л.Л. Галкин 1981 жылы Сарайшыққа жасаған барлау жұмыстары барысында Жайық өзені жағасындағы қаланың мәдени қабатын су шайып, көптеген ғимараттар су астында қалғанын келтіреді. Одан өзге барлау кезінде XIII–XIV ғасырға тән мәдени қабат ашылып қалған. Ол шикі кірпіштен салынған ғимараттың қалдықтары болып шықты. Сонымен қатар жағалауда басқа да ғимарат іздері қалған, мысалы жылыту жүйесі болған «кан» арнасы².

Кейінгі жылдары Сарайшықтағы қазба жұмыстары жалғасып отырды. Бұл зерттеулер археолог З. Самашевтың есімімен тығыз байланысты.

1990 жылғы археологиялық зерттеулер нәтижесінде ортағасырлық қаланың мәдени қабатының тереңдігі

¹ Арзютов Н. Отчет и дневник о раскопах на месте развалин Золотоордынского города Сарайчик. АН КазССР институт истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. г. Алматы. 1937. – 15 л. // 7 л.

² Галкин Л.Л. Отчет о работе Средне-волжской экспедиции Института археологии АН СССР проведенной в 1975 году в Гурьевской области Казахской ССР. 19 с. / 14 с. Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея. КП 2606

шамамен 3-3,5 м-ге дейін жетіп, оны XII–XVI ғасырларға жатқызады. Одан өзге қаланың мәдени қабатын екі кезеңге бөліп көрсетеді. Олар: төменгі қабат – XII – XIII ғғ. және жоғарғы қабат – XIV – XV ғғ. Ал одан да кейінгі кезең ретінде XVI–XVII ғғ. жатқызады. Сонымен қатар, анықталған тұрғын үйде тандыр мен «кан» жылыту жүйесінің қалдықтары тазартылды. Жылыту «кан» арналары суфалардың біреуінің (немесе екеуінің) астында орналасқан. Ғимарат суфасының жанында қарапайым пеш немесе тандыр болуы мүмкін. Тандырдың қалдықтары №3 нысанда кездесіп, оның негізгі диаметрі 42 см, сақталған биіктігі 28 см, қабырғаларда қалыптың ішкі жағында тарақ тәрізді өрнектер салынған³.

1996 жылғы археологиялық қазба жұмыстары барысында көптеген құнды жәдігерлер анықталды. Н.К. Арзютов және Л.Л. Галкинның жұмыстарымен салыстырғанда 1996 жылғы қазба жұмысы нәтижесінде бірнеше кан арнасы мен суфалар, оған қоса тандыр пештер мен ошақтар анықталған. Қазба жұмыстары туралы «Отчет о работах Западно-Казахстанская экспедиции в Атырауской и Манкыстауской областях в 1996 году» есепте суфалар мен кан арналарына толықтай сипаттама берілген. Кан арнасы және суфа №2 қазба нысанында табылған. Қазба жұмыстары кезінде ені 240 см келетін суфа кездескен. Суфаның оңтүстік бөлігі жақсы сақталған болып, 21x20x6 см өлшемді шикі кірпіштерден пайдаланылған. Ал кан арналары суфаның батыс бөлігі арқылы жүргізілген. Одан өзге бұл аймақтан 4 жылыту мұржалары табылған. Олардың ені 10-15 см-ге тең. Қазба аймағының солтүстік-батысынан ошақ орны анықталып, ол оңтүстіктен

³ ҚР БҒМ ӘМА АИА. 1990 ж., 2 т., 2306 іс., 5 п. // 1-3 п.

келген кан арнасына байланысқан. №2 қазба орнынан осыған ұқсас тағы бірнеше суфа мен кан арналары кездесіп отырған⁴.

1997 жылғы археологиялық қазба жұмыстары 9 секторда жүргізілді. 1996 жылғы қазба жұмыстарымен салыстырмалы түрде аумағы біршама үлкен болды. №12, №21 нысанда жүргізілген зерттеулер нәтижесінде бөлмелерден 2 суфа орны анықталған. №12 нысан өлшемі 5,40 x 3,65 м, ал қабырға биіктігі 1,5 – 1,7 м. Бөлменің солтүстік-шығыс қабырғасы бойынан тандыр іздері және кан арнасы табылды. Оған қарама-қарсы қабырға бойында екінші суфа анықталған. Ал №21 өлшемі 4,15 x 4,85 м, қабырғасының биіктігі 1,1 – 1,2 м, қалыңдығы 0,75 – 0,87 м. Оның оңтүстік-батыс бұрышында есік ашылған, одан төменде ағаш табалдырықтың іздері сақталған. Тандыр, оның айналасында кан, екі суфа және басқа да интерьерлер орналасқан. Нысанда анықталған суфа өзіндік ерекшелікке ие. Яғни, «...Одна суфа сложена комбинированно: низ – из трех рядов обожженного, а верх – одного ряда сырцового кирпичей, затем полностью обмазана глиной» деп келтірілген⁵.

Одан өзге 2003 жылғы археологиялық зерттеулерде өзенге жақын аймақтардың мәдени қабаты Алтын Орда кезеңіне дейін қазылды. Нәтижесінде 2 түрдегі тұрғын үйлер орны анықталды. Олардың

біріншісі, қазбаның оңтүстік бөлігінде орналасқан 2-4 бөлмелі үйлерден құралған. Қабырғасына саз балшықтан жасалған кірпіштерден пайдаланған. Бөлменің өлшемі 4x5 м болып, суфа және тандыр пештер орналасқан. Суфаның биіктігі 40 см, ал ені 9-150 см болды. Бөлме іші сыланып ақталған. Ал екінші типтегі үйлер қазба аймағының орталық бөлігінде орналасқан. Олар көп бөлмелі үйлер болды. Бұл құрылымдардың қабырғалары көбінесе сазды кірпіштерден басқа, 75x50x20 см өлшемді пахса блоктарын қамтыды. Сонымен қатар, үй-жайларда 2 түрдегі ошақтар байқалды. Бірі тіктөртбұрышты болса, екінші онша үлкен болмаған тандыр пеш көлемінде. Ғалымдардың жоғарыда келтірілген сипаттамалары негізінде тұрғын-жайлар XIV ғасырдың басына келеді. Одан өзге осы жылғы археологиялық қазба жұмыстарында табылған нумизматикалық жәдігерлер негізінде Сарайшықтың саяси-экономикалық жағдайы өзгергенін байқаймыз. Бұл жылғы қазба жұмыстары барысында анықталған суфалардың бір ерекшелігі еден және суфа үстінде қамыс іздерінің сақталғандығы⁶.

Жалпы алғанда 1999 және 2003 жылғы қазба жұмыстары кезінде анықталған суфалар ерекшелікке ие. 1999 жылғы суфада өрнектер байқалған болса, 2003 жылғы суфада қамыс төсеніштері орны байқалған. Ол тұрғындардың әлеуметтік жағдайына байланысты жасалған болса керек.

И. Тасмағамбетов, З. Самашевтың «Сарайшық» атты еңбегінде қала қалыптасу тарихын бірнеше кезеңге

⁴ҚР БҒМ ӘМА АИА. 1996 ж., 2 т., 2463 іс., 438 п. // 77 п.

⁵Самашев З. «Восточный Прикаспий в древности и средневековье. Проблемы трансформации и взаимодействия кочевых и оседлых культур» / Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МН – АН РК на городище Сарайчик в 1997 году по договору с Атырауским областным Управлением культуры. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі. Алматы, 1998. - 312 с. // 2 с.

⁶«Отчет по договору с РГКП «Хан Ордалы Сарайшық» по теме «Археологические раскопки аварийно-спасательного характера на городище Сарайчик» в 2003 году. Сарайшық музей-қорығы. - Алматы, 2004. - Т.1. – 189 с. // 9 с.

бөліп қарастырады. Қаланың екінші кезеңге тән болған құрылыс нысандарынан П және Г әрпі типті суфалар кездесіп отырған. Сонымен қатар, еңбекте суфа жайлы: «Стены и суфы штукатурились, белились, украшались кошмой и коврами. В ряде домов полы выкладывались красным жженым кирпичом с белоснежной алебастровой расшивкой. Рядом с топкой обычно фиксировалась ташнау, представлявшая собой большой сосуд без дна, полностью врытый в землю, над которым в полу делалась выкладка из обожженных кирпичей с отверстиями...» делінген. Ал үшінші кезеңінде қалада тұрғын үйлер тығыз орналасқан болып, көп бөлмелі кешендер 20x12 м көлемде болса, тұрғын үй бөлмелері 4x5 м болды. Осы кезеңге тән болған үйлер мен суфалардың ерекшелігі төмендегідей: «Некоторые суфы имели топки, характерные для домостроительства бассейна р. Сырдарьи без топочной пол с закладочным отверстием сверху. В жилых помещениях пол был сложен из обожженного кирпича. В архитектуре и внутренних интерьерах сплетаются традиции Нижнего Поволжья, Хорезма и Сырдарьи» (Тасмагамбетов, Самашев, 2001, 62-72).

Батыс Қазақстанда Сарайшықтан басқа ескерткіштер мен ортағасырлық қалалар және шағын қалашықтар кездеседі. Солардың бірі XIV ғасырға тиесілі қалашық Атырау қаласынан 6 шақырымда солтүстік-шығыс бетінде орналасқан Ақтөбе-Лаэти қалашығы болды. Археолог Л.Л. Галкин өзінің негізгі зерттеулерін осы көне қала орында алып барды. Осындай зерттеулерінің бірінде қаланың тұрғын үй кешеніне назар аударды. Яғни, «...что жилые помещения с очагами и отопливаемыми канами, суфами располагались в

восточной части усадьбы, примыкавшей к главной улице поселка». Анықталған ғимараттың батыс бөлігі арнайы тұрмыстық мақсаттарда қолданылған. Зерттеулер нәтижесінде осы аймақтан шыны бұйымдар, сүйектен жасалған заттар, керамикалық ыдыстар, мыс және алтын тиындар анықталған. Алтын Орда дәуіріндегі алтыннан соғылған тиындар хорезмдік тиындар екені белгілі болды⁷. Л.Л. Галкинның 1979 жылғы зерттеулері нәтижесінде 38 ғимарат анықталды. Бұл өткен жылдармен салыстырғанда үлкен нәтиже болған. Ғимараттардың дерлік көпшілігінде суфалар және кан арналары анықталған. Бірақ кей жағдайларда ұзын кан арналары да кездескен (Сагидуллаев, 2022, 170). Бұл анықталған ғимарат бөлмелерінің өзіндік құрылысы не болмаса көлеміне байланысты болған. Себебі, осыған ұқсас кан арналары Сарайшық, Жалпақтал қалалары орындарында анықталмаған. Бұл да болса Ақтөбе-Лаэти қаласының өз дәуірінде қарқынды дамығандығын көрсетеді.

Жалпақтал қалашығы Батыс Қазақстан облысының Казталов және Жаңақала аудандарының шекарасында, Қарасұқ ауылдық округінде орналасқан. Аумағы 68 гектар. Қалашықтың орталық бөлігінде биіктігі 2 м-ге дейін және диаметрі 50 м-ге дейін бірнеше ірі төбелер, қалған бөлігінде бірнеше ондаған кіші төбешіктер байқалады. Қала орнында 2010 жылы қазба жұмыстары жүргізіліп, 10x10 м аумақта барлау қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл жылғы қазба жұмыстарының ерекшелігі мәдени қабаттаң тарихи жәдігерлердің көп

⁷Талкин Л.Л. Отчет о работах Волго-Уралской экспедиции института археологии АН СССР в 1981 г. Гурьевской области Казахской ССР. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі. 1975. - 22 с. // 17 с.

кездесуі. 2010 жылғы қазба жұмыстары барысында 4000-ға жуық күйдірілген керамикалық ыдыстар анықталды. Келесі жылы №1 қазба аймағында 2010 жылғы жұмыстар одан әрі жалғасты. Қазба жұмыстары барысында төртбұрышты нысан кездесті. Онда кішігірім екі құрылыс орны сақталған. Көлемі – 6,9 – 7,1 x 9,4 м. Оның жанынан суфа ашылды. П – пішіндес келген суфаның батысында тандыр пеш орны байқалған. Суфалар 2012 жылғы қазба жұмыстары барысында да кездескен. Дегенмен олардың барлығы стандартты көріністе болды. Суфа қыштан жасалған бұйымдардың қалдықтарымен толтырылған. Олардың арасынан сүйектен жасалған өлшемі 7,4 x 3,5 см көлемдегі жәдігерлер анықталған (Марискин, 2014: 163-164).

Жалпақтал қаласынан табылған суфалар Сарайшық қаласынан табылған жәдігерлерге қарағанда ерекшеленеді. Жалпы алғанда суфалардың көлемі және сыртқы көріністері ұқсас келгенін байқаймыз. Осыған байланысты М.Н. Сдықов өзінің «Средневековые города бассейна реки Урал» атты еңбегінде Жалпақтал қаласы суфаларының Сарайшық және Жайық қалаларындағы суфалардан ерекшелігі «ташнаудың» кездеспегендігі болды (Средневековые, 2014: 112).

Батыс Қазақстандағы қалалардың бірі – Жайық. Қала орны 2001 жылы профессор М.Н. Сдықов басшылығында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде анықталған. Ал, 2005 жылы «Жайық» деп аталған. Қала орны жалпы 10 гектар

аумақты алып жатыр. Сонымен қатар, екі бөлікке бөлінген. Біріншісі – қала орналасқан аймақ 8 гектар шамасында болса, екіншісі 2 гектар көлемдегі жерлеу орындары. Жайық қаласында жүргізілген қазба жұмыстары барысында тұрғын үй-жайлар, қыш күйдіру орындары, жерленімдер анықталып, олардан сан түрлі құнды жәдігерлер табылған. Одан өзге II – секторынан суфа және кан іздері байқалған. Қазба жұмыстары барысында қыш кірпіштермен қалағандығы белгілі болды. Жанында тандыр пеш орны сақталған. Суфаның көлемі 90 x 30 см, биіктігі 20 см. Жалпы алғанда қала құрылысы оның алтынордалық мекендердің бірі екендігін білдіреді. Сонымен қатар, т.ғ.к. М. Қалменов ескерткіштің археологиялық қабаты бір кезеңнен тұратындығын, сондықтан бұл жерде халық қысқа уақытқа ғана қоныстанған деген пікірде (Қалменов, 2014: 171-191).

Қорыта келгенде, Каспийдің солтүстігі және Жайық өзені жағасында орналасқан ортағасырлық қалалардың құрылысы бір-біріне ұқсас келеді. Жалпы жылыту жүйесі суфа және кан арналарында да тым қатты ерекшеліктер байқалмайды. Бұл қалалардың архитектуралық құрылыс өнері Хорезм және Орталық Азия қалаларына тән. Суфа және кан арналарының қазба жұмыстары кезінде жиі-жиі табылуы аймақта қала құрылысының жоғары дамығандығын көрсетеді. Бұндай қалалар Алтын Орда мемлекетінің қаншалықты өркендегеніне дәлел екені ақиқат.

Әдебиеттер

1. Байпақов К.М. Ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. - 248 бет.
2. Байғалиев Ж.Р. Ортағасырлық Сарайшық қаласының археологиялық зерттелу тарихынан /магистрлік диссертация жұмысы. – Атырау, 2022. – 70 б.
3. Калменов М.Д. Городище Жайык. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Ежегодник. Вып. 1. / под.ред. Сдыкова М.Н. – Уральск, 2014 – 248 с.,32 с. цв. илл.
4. Марискин Д.В. Городище Жалпактал. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Ежегодник. Вып. 1. / под.ред. Сдыкова М.Н. – Уральск, 2014 – 248 с.,32 с. цв. илл.
5. Сагидуллаев Д.З. Золотоордынские поселения Северо-Восточного Прикаспия: география, топография, домостроительство. Поволжская археология, 2022. - №2 (40). – 159-174 ст.
6. Средневековые города бассейна реки Урал / Ред. М.Н. Сдыков. Уральск: Полиграфсервис, 2014. - 187 с.
7. Тасмағамбетов И. Самашев З. Сарайчик. - Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.

References

1. Baipaov K.M. Ejelgi jáne orta ǵasyrlardaǵy Otyrar. – Almaty: «Qazyǵurt» baspasy, 2007. - 248 bet.
2. Baǵaliev J.R. Ortaǵasyrlyq Saraishyq qalasynyń arheologialyq zerttelý tarihynan /magistrlik disertasia jumysy. – Atyraý, 2022. – 70 b.
3. Kalmenov M.D. Gorodishe Jayyk. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. Ejegodnik. Vyp. 1. / pod.red. Sdykova M.N. – Ýralsk, 2014 – 248 s.,32 s. sv. illústr.
4. Mariskin D.V. Gorodishe Jalpaktal. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. Ejegodnik. Vyp. 1. / pod.red. Sdykova M.N. – Ýralsk, 2014 – 248 s.,32 s. sv. illústr.
5. Sagidyllaev D.Z. Zolotoordynskie poselenia Severo-Vostochnogo Prikaspiya: geografia, topografia, domostroitelstvo. Povoljskaiia arheologia, 2022. - №2 (40). – 159-174 st.
6. Srednevekoveye goroda baseina reki Ýral / Red. M.N. Sdykov. Ýralsk: Poligrafservis, 2014. - 187 s.
7. Tasmagambetov I. Samashev Z. Saraichik. - Almaty: OF «Berel», 2001. – 320 s.

Байғалиев Ж.Р.

РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык»
г. Атырау, Казахстан
e-mail: baigaliievzh@mail.ru

КАНАЛЫ КАН И СУФЫ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДАХ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. История нашей страны с ранних времен развивается в тесном контакте с историей народов евразийского континента. За это время наш народ стал свидетелем различных политических событий. Сегодня казахский народ занимается восстановлением своей глубокой истории, духовных ценностей и культурного наследия. Одним из них можно назвать историю золотоордынских средневековых городов как важной части казахской истории. Бурное развитие Великого Шелкового пути, многовековые маршруты по территории города, передвижение путешественников, миссионеров, ученых, многочисленных торговцев стимулировали развитие городской культуры на территории Средней Азии. Доказательством тому служат системы каан и суфы, которые являлись системами отопления городов, водопроводные, канализационные трубы и т.д. В статье приводятся сведения о средневековых городах, расположенных на территории Западного Казахстана.

Ключевые слова. Золотая Орда, Западный Казахстан, история, археология, Сарайшык, суфа, кан, научные исследования.

Baigaliyev Zh. R.

RSBSE "State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq"
Atyrau, Kazakhstan
e-mail: baigaliievzh@mail.ru

KAN CANALS AND SUFAS IN MEDIEVAL CITIES OF WESTERN KAZAKHSTAN

Abstract. The history of our country has been developing since the earliest times in close contact with the history of the peoples of the Eurasian continent. During this time, our people have witnessed various political events. Today, the Kazakh people are engaged in restoring their deep history, spiritual values and cultural heritage. One of them, as an important part of the Kazakh history, is the history of the medieval cities of the Golden Horde. The rapid development of the Great Silk Road, the movement of roads, travelers, missionaries, scientists and many traders through the territory of the city for many centuries stimulated the development of urban culture in Central Asia. This is evidenced by the furnace channel, which were heating systems for cities, also the construction of sufus, water and sewer pipes and etc. The article provides information about medieval cities located on the territory of western Kazakhstan.

Keywords. Golden Horde, Western Kazakhstan, history, archeology, Saraishyq, sufa, kan, scientific research.

Мақала, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитетінің 2021-2023 жылдарға арналған «BR10164208 Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» жобасы аясында жазылды.

Автор туралы мәлімет:

Байғалиев Жүніс Рүстемович, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК ғылыми қызметкері, магистр

Сведения об авторе:

Байғалиев Жунис Рустемович, Научный сотрудник РГКП «Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық», магистр

Information about the author:

Baigaliev Zhunis Rustemovich, Researcher of the RSBSE "State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq", Master

Бейсегулова А.К.¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: aika_n75@mail.ru

ӨЗБЕКСТАН ЖӘНЕ ТҮРКИЯ ҚАЗАҚТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН МӘДЕНИ МҰРАЛАР: ҚОЛДАНЫЛУЫ МЕН ҚАСТЕРЛЕУ ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа. Мақалада Өзбекстан және Түркия қазақтарының ұлттық құндылықтары мен мәдени мұраларының сақталуы, қолданылуы мен қастерлеу деңгейі берілген. Екі мемлекетте орналасқан қазақтардың этномәдени бірегейлігі өзара салыстырылып, талданады. Өзбекстан және Түркия қазақтары арасындағы этномәдени бірегейлік деңгейін мәдени мұралар, ұлттық құндылықтың қолданылуы мен сақтау формалары арқылы талдау. Зерттеу мақаланың мақсатына сәйкес Өзбекстан мен Түркия қазақтары арасындағы этномәдени бірегейліктің деңгейі анықталды, оның қазіргі қолданыстағы және сақталып отырған атрибуттары көрсетілді. Ғылыми-теориялық тұрғыдан диаспора қазақтарының мәдени мұраны сақтау мен қастерлеу мәселесі Г.М. Шелердің, В.Де Гольжак, Г. Лебон сияқты зерттеушілердің тұжырымдарына негізделді. Мақалада Өзбекстан мен Түркия қазақтарының этномәдени бірегейлігі ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраларды сақтау формасы арқылы талданды. Бұл ғылыми теориялық тұрғыда арнайы әдебиеттермен зерделенді. Автордың бірнеше жыл бойы Өзбекстан және Түркия қазақтары арасында жүргізген кешенді далалық экспедиция жұмыстарының материалдары пайдаланылған.

Кілт сөздер: диаспора, Өзбекстан, Түркия, этномәдениет, бірегейлік, шежіре, салт-дәстүр, тарихи жады.

Кіріспе

Шетелдегі қазақ диаспорасының этникалық бірегейлігін анықтауда отбасылық естеліктер мен отбасы тарихының маңызы зор. Отбасылық

естеліктер сол әулеттің басынан кешірген тарихына байланысты қалыптасып, уақыт өте келе ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отыратын құбылыс. Бұл естеліктер әр отбасының жеке тарихы

ретінде ерекшеленеді. Мұны тұтастай алғанда толық бір этностың этникалық бірегейлігін сипаттайтын күрделі жүйе десе де болады. Бұл ретте отбасылық тарих көп этностар үшін алғашында тендерлі, отбасылық бірегейлікті көрсеткенімен, қазақ халқының туыстық жүйесі тұрғысынан толығымен этностың этникалық бірегейлігін анықтайды. Отбасылық құндылықтарды этномәдени бірегейліктің бір формасы ретінде түсінетін болсақ, онда Өзбекстан және Түркия қазақтары арасындағы бірегейлік деңгейді анықтауда да осы ұлттық құндылық пен мәдени мұраның сақталуы, қолданылуы және қастерлеу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Оны диаспора қазақтарындағы отбасылық дәстүрлер, шежірелер, тарихи орындар, тарихи жадының жаңғыруы арқылы талдаймыз. Сонымен қатар, салт-дәстүрлер мен тұрмыстағы қолданылып келе жатқан заттардағы мәдени маркерлердің көрініс табуынан айғақтауға болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу мақалада Өзбекстан және Түркия қазақтарының ұлттық құндылықтары мен мәдени мұраларды сақтау, оны құрметтеу деңгейі арқылы этномәдени бірегейлігі анықталған. Диаспора қазақтары арасындағы этномәдени бірегейлікті анықтау мақсатында Өзбекстан, Түркия мемлекеттерінде жүргізілген кешенді этнографиялық экспедиция материалдары пайдаланылды. Соның ішінде Түркиядағы Салихлы, Нииде, Зейтүнбұрын, Алтайкөй және т.б. елді мекендерде орналасқан қазақтар арасындағы сұхбаттар, сауалнамалар қолданылды. Сол сияқты, Өзбекстан қазақтарының жоғары және төменгі

Шыршық, Қыбырай, Заравшан қазақтары арасында және елімізге оралған қандастар арасында алынған зерттеу материалдары ұсынылып отыр. Мақалада, тарихи салыстырмалы, этнографиялық бақылау, сауалнамалар мен сұхбат материалдарын салыстыру, талдау, контент сараптамалық зерттеу әдістері қолданылды.

Талдау

Ұлттық құндылықтар мен отбасылық естеліктердің заман өте ауысып, әкеден балаға, ағадан ініге берілуі жөнінде көптеген авторлардың еңбектерінде көрініс тапты. Оның қатарында, әлеуметтік естеліктерді XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Н.А. Бердяев, Вл. Соловьев, П.А. Флоренский, Г.М. Шелер, А. Швейцар және т.б. авторлардың еңбектерінде байқала бастады. Мысалы, Н.А. Бердяев өзінің философиялық шығармаларында адамның шығармашылық белсенділігінің әлеуметтік естеліктегі орнының маңыздылығын атап өтті (Бердяев, 1991: 212). Ал П.А. Флоренский адам жадысын Құдайды танумен (қоршаған ортаны танумен) байланыстырады, М. Шелер болса адамның тарихи жадысын ерекше қасиет ретінде қарастырып, бұл адамның өзін тануға мүмкіндік беретін құрал ретінде түсіндіреді. Ресейлік зерттеушілер Б.Г. Могиляницкий, П.В. Лукина, И.В. Ведющина, И.Г. Коновалова, Б.Н. Устьянцева және Ю.В. Филипповтардың зерттеулерінде тарихи естеліктер этностың қалыптасуында маңызды компонент ретінде аталады (Филиппов, 2002: 122). Мұнда тарихи жадысын, этникалық тиістілігін жоғалтқан этнос мәңгірт ретінде көрсетіледі. В. Де Гольжак әлеуметтік жадыны тарихи

жадымен байланыстырып, жады бұл – тарихилықтың құралы деп анықтайды (Гольджак, 2003: 156). Мұндай естеліктер тек қана тарихи емес, сондай-ақ мәдени естеліктерді біріктіріп, адамның және қоғамның бірегейлігін қалыптастырады деген тұжырымға келеді. Бұл қоғам өмірінде болған оқиғалардың әр адамның қабылдау қабілетіне қарай өз жадысында орын алуы деп айтсақта болады. Нәтижесінде уақыт өте келе әлеуметтік жадыны отбасылық естеліктер құрайтынын байқаймыз.

Жалпы, отбасылық естеліктердегі маңызды оқиғалар тұтастай әлеуметтік естеліктермен байланысты болатыны анық. Осы ретте әлеуметтік психологияның классигі Г. Лебон, Г. Спенсерден кейін әлеуметтік жады жөнінде былай дейді. Ол индивидті өмір бойына ата-бабасының, ата-анасының және қоршаған ортасының ықпалында болады деп анықтайды (Лебон, 2006: 5-115). Осы кезеңде осы қоршаған ортаның ықпалы оның тарихи санасын қалыптастырады. Г. Лебон бұдан әрі нәсілдік бөліністер жөнінде айта келе, нәсілдің әлеуметтік жадысының макро деңгейін ұзақ уақыт ұрпақ арасындағы жадымен байланыстырады. Оның пікірінше нәсілдер тек қана өмір сүріп отырған адамдардан ғана емес, сондай-ақ олардың дүниеден өткен ата-бабаларынан тұрады дейді. Ол өз тұжырымдарында халықтың тағдыры тек қана тірілердің қызметінен емес, өлілердің де әсерінен тұрады. Өлілер тірілерге физикалық тұрғыда септігін тигізбесе де, саналық тұрғыда олардың өмірлік тәжірибесі пайдаланылады. Халық – бұл өткен күннен құралған организм ретінде қалыптасады (Лебон, 2006: 48). Г. Лебонның бұл тұжырымдарын қазіргі этностардың өзін өзі сақтау мәселесінде қарастыратын болсақ, әр

адамның физикалық мүмкіндігінен өткен ата-бабаларының өмірлік тәжірибесі көрінетінін анықтауға болады.

Нәтижелер

Этнологияда әлеуметтік жады этностың өткен өмірін кешенді түрде қарастырады. Оның ішінде дәстүрлі мәдениет пен өзге этностармен қарым-қатынасын және әртүрлі оқиғаларды қамтиды. Бұл арада ұжымдық және отбасылық жадыны ажыратып алу керек болады. Отбасылық тарихи естеліктер өз отбасын, руын және тайпасының өткенін көре білу (Иванец, 2003: 14-17). Бұл өз отбасының қалыптасуы тарихын танып білу үшін бірнеше фактор әсер етеді.

Бірінші фактор – тарихи дискурс болуы шарт. Мысалы, мемлекет көлемінде болған ірі оқиғалардың өз отбасымен байланыстылығы. Бұл тұрғыда Өзбекстан және Түркия қазақтарының тарихи тағдырына елімізде болып өткен, ашаршылық, территориялық бөліністер, қуғын-сүргін, эпидемиялық аурулар, жұттар және т.б. оқиғалар әсер еткенін байқауға болады. Бұл факторды отбасы ішіндегі осы ірі оқиғаларға байланысты әртүрлі әңгімелер, оқиғаларды құрайды. Шетелдегі қазақтар үшін мұндай естеліктер тек бір отбасының ғана емес, тұтас бір рудың тарихын сипаттайды. Осы тұрғыда Өзбекстан қазақтарының рулық құрамы, қалыптасуы мен орналасуын ғалым Б.К. Қалшабаеваның еңбегінде былай деп түсіндіріледі: «Өзбекстандағы қазақтардың негізгі бөлігін ұлы жүз қазақтары құрайды. Олардың басым бөлігі өздерінің ата мекенінде өмір сүріп, 1924-1926 жж. Орта Азия республикаларын ұлттық-территориалдық жағынан межеллеуге байланысты бөгде елдің құрамында қалып, бүгінде «ирредент» деп аталған қауымнан тұрады. Бұларға Ташкент,

Сырдария, Жызақоблыстары қазақтарын жатқызуға болады. Аталған аймақтарда тек ирреденттер ғана емес, миграциямен, яғни саяси қуғыншылықпен не басқа да себептермен кейін көшіп келген диаспора тобы да кездеседі» (Қалшабаева, 2004), ал Қарақалпақстан қазақтары арасында ашаршылық жылдарында босып, Арал теңізін жағалап балық аулап, қазіргі отырған аймаққа келгендерін атап өтсе, келесі бір естеліктер Қарақалпақстан (Бесқала) аймағын Батыс Қазақстан қазақтары сол кезде географиялық ерекшелігіне қарай «Ой» деп атаған. Ал Үстірттің маңы қазақтар үшін «Қыр» деп аталды. Бұл территорияларда көшіп-қонып жүрген қазақтар қыстағы аяздың қатты болуына байланысты кейбір жылдары қыстауға Ойға түсіп кететіндерін айтып отырады (I). Сол сияқты кейбір естеліктерде Қырда шешек деген ауру шығып, соның себебінен Ойда қалып қойғандарын жеткізеді. Мұнымен қоса кейбір жылдары жұттың екі жыл қатарынан келгенін анықтайтын естеліктер бар. Ол Қарақалпақстан қазақтары арасында «Мешін-Тауық» жылы ретінде сақталған. Мешін, тауық жылдарының көшпелі қазақтың тұрмысына қолайсыз келгені жөнінде тарихта көптеген фактілер бар. Халқымыздың ән өнерінде де осындай қиын-қыстау замандар, табиғи апаттардың сипатталғанын байқауға болады (II). Соның бірі Батыс Қазақстан әншілік мектебінің ірі өкілі Қызыл Тұрдалыұлының (1860–1921 жж. Ақтөбе облысында өмір сүрген, 1921 жылы ашаршылықтан қайтыс болған) «Мешін, тауық» әні сақталған. Өнде:

Қазаққа қиын болды мешін, тауық,
Жігітке атқа мінген болды қауіп.
Алаштан ән оздырған Қызыл ағаң,
Үйінен іше алмады көже тауып.

Елдерім-ай! Ерлерім-ай!

Жем, Сағыз, Ойыл, Қиыл

бойлай жайлап,

Самсатып сала сайын бие байлап.

Кешегі баста дәурен тұрған шақта,

Бәйгеге ат қосушы едік Майлыбайлап.

Елдерім-ай! Ерлерім-ай!

Жайлаған сахараны елдерім-ай,

Алашқа аты мәлім ерлерім-ай.

Заманым жан алқымнан алған шақта,

Шағайын кімге қайғы-шерлерімді.

Ерлерім-ай! Елдерім-ай! – деп

жалғасады (III).

Өнде көрсетілген ашаршылық жылдарындағы Батыс Қазақстан қазақтарының жай-күйі айтылады. Ал бұл Қарақалпақстан қазақтарының отбасылық тарихи естеліктерімен сәйкестенеді. Осылайша әр отбасының тарихы тұтас рудың немесе этникалық топтың тарихын сипаттайтын болса, оның бірегейлігіне де қызмет етуі тиіс. Бұл жөнінде көптеген зерттеушілер отбасылық бірегейліктің ұрпақ арасындағы естеліктерді тасымалдауда басты орынға ие болатынын атап өтеді.

Көптеген зерттеушілер үшін индивид биологиялық және психологиялық тұтастық болса, ал А.А. Шутценберг психоәлеуметтік қатынастардың индивидтің психологиясына отбасылық жүйе арқылы қалыптасуымен толықтырады (Шутценберг, 2001). Осылайша отбасылық мифтің қалыптасуының өзі ұрпақ арасындағы байланысты, ондағы тарихи жадының сақталуын қамтамасыз етеді. Отбасылық миф жөнінде алғашқылардың бірі болып З. Фрейдтің еңбектерінде кездестіруге болады. Ол өзінің «Тотем и табу» атты еңбегінде әр адам өз ішінде айтылмаған сыры болады деп жазды (Янчук, 2005: 15). Бұл «адамның архаикалық мұрасы

өзінен алда өткендер туралы естеліктер қалдырады. Бұл алдағы өткендердің тәжірибесінен қалыптасады» - деп жазды (Янчук, 2005: 15).

Өзбекстан және Түркия қазақтарының этникалық және этномәдени бірегейлігін сақтау үрдістерін зерттеу барысында екі мемлекеттегі қандастарымызға ортақ құндылықтарды қарастыруды қажет етеді. Мұнда ана тілін сақтау, тарих, мәдениет үлгілері, салт-дәстүр т.б. жатады. Бұл тұрғыда шетелдегі қазақтардың этномәдени бірегейлігін анықтауда олардың ұрпақ арасындағы сабақтастығын, үлкендер мен жастардың көзқарасын, аға буын өкілдерінің қызметін сараптаған дұрыс болады. Өйткені, Өзбекстан қазақтары қазіргі қоныстанған жерін ата-бабамыздың жері деп көрсетеді (IV). Сондай-ақ, Түркия қазақтарының да Анадолыға қоныс аударғанына үш ұрпақ ауысты. Бұл дегеніміз ортақ тарихтың, тарихи жадының қалыптасатын кезеңі немесе алғашқы келушілердің ұмыт болып, жаңа тарихи оқиғалардың орын алатын кезеңі ретінде қарастырса болады. Мысалы, ғылымда мұндай құбылыс тарихи жадының ұрпақтан ұрпаққа берілуі ретінде анықталады. Жастар мен үлкендердің ортақ мәдениетті қалай қабылдауындағы мәселелері тікелей тарихи жадының сақталуына байланысты болады. Бұл жағдайды Түркиядағы қазақ диаспорасы қазіргі кезде жас ұрпаққа өткен тарихымыз бен салт-дәстүрлерімізді сіңіруге тырысатындарын жеткізді (V). Дәстүрлі мәдениеттің ұрпақтан ұрпаққа жалғасуы шетелдегі қазақтар үшін этникалық бірегейлігін сақтаудың маңызды факторы болып табылады.

Шетелдегі қазақтардың ұрпақ арасындағы тарихи жадының сақталуын өзара берілуінде ең басты фактор

қазақтың шежіре дәстүрі болып табылады. Шежіре ғасырлар бойы қалыптасқан, атадан балаға беріліп келе жатқан рухани төлқұжат десе болады. Шежірені сақтау арқылы қазақ халқы туыстық байланыстың құндылығын, қан тазалығын, отбасы институтындағы күрделі мәселелерді шешіп отырды. Қазіргі кезде Түркия қазақтары арасында да шежіре айту, оны сақтап, насихаттап отыру үрдістері көрініс табуда. И. Сванбергтің Түркия территориясында жүргізген алғашқы зерттеулерінің өзінде қазақтардың қоныстануындағы рулық ерекшелікті және өзара шежірелік дәстүрді сақтап отырғанын жазды (Svanberg, 1989). Түркия қазақтарының басым бөлігі Орта жүздің Найман, Керей тайпасының Молқы, Шеруші, Жәңтікей, Жәдік, Ителі, Шұбар-айғыр және т.б. руларымен қатар Ұлы жүз және Кіші жүз руларының аталары бар екені дәлел. Бұл ретте қазақтың қай руы болмасын қазіргі уақытта өз руын, жеті атасын толық білетіні көрініп отыр. Мұны шетелдік қазақтардың үйлерінде арнайы басылған шежіре кітаптарының сақталып, уақыты келгенде қайта толықтырылып отырғанынан байқаймыз. Осындай ұрпақ арасындағы тарихи жадының байланысын шежіре арқылы айшықтау халықтың этномәдениетіндегі тұрақтылықты көрсетуі тиіс. Түркия қазақтары арасында шежіренің маңыздылығы Халифа Алтайдың «Естеліктерім» еңбегінде төмендегідей өлең жолдарымен көрсетілген:

Қазақ елі үш ру боп танылады:
Ұлы, Орта, Кіші жүз боп табылады.
Жалайыр, Албан, Суан, Қаңлы,
Үйсін –
Ұлы жүз құрамына алынады.

Арғын, Найман, Қоңырат, Қыпшақ,
Керей, Уақ;
Құралған Орта жүзге бәрі бірақ.
Соларға «Алты арыс» деп
ат қойылыпты,
Айтылған ел аузында бұрынырақ.

Үш тайпа ел жатады Кіші жүзге,
Ертеден білінгені бүгін бізге.
Бай ұлы, Әлім ұлы, Жетіру деп,
Анықтап көрсетейін оны сізге.

Аталған екі тап боп Керей елі:
Абақ Керей, Ашамайлы Керей дейді,
«Он екі Абақ» болып өсіп-өніп,
Толықсып жүрген күні мерей еді.

Жәнтікей, Жәдік, Молқы, ол –
Қарақас,
Көнсадақ, Шеруші мен тағы Сарбас.
Ителі, Шұбарайғыр, Жастабан да,
Меркіт пенен Шимойын тағы аралас.

Деп айтар «Он екі Абақ» – осыларды,
Барлығы бір «Керей» боп қосылады.
Керейдің жалпы ұраны
«Абақ» болып,
Тағы бар әрбір таптың өз ұраны.

Жәнтікей ұран салса, «Шақабайлап!»
«Жанаттап» Жәдік шығар
тағы айғайлап.
Молқы – «Машан», Сарбастар –
«Сартоқайлап»,
Ителі – «Бұқарбай», Қарақас –
«Қаптағайлап».

Айғайлап Меркіт шықса –
«Құлсары!» деп,
«Жобалайдап» – Жастабан
шығады кеп,
Көнсадақтар – «Жабайлап»
ұран салып,
«Әлменбетке» Шимойын салады тек.

Шұбарайғыр ұраны – «Қожаберген»,
Шеруші «Байтайлақтап» соза берген.
Төбелесте, жеңісте, бәсекеде.
Қалыптасқан ұран боп,
міне, ежелден.

Жәнібек батыр шыққан бұл Абақтан,
Ту алып, тұлпар мініп даңқы шыққан.
Сондықтан Абақ Керей
жауға шапса –

«Жәнібек – Жәнібек!» деп ұрандатқан
(Алтай, 2014: 10-11) деген өлең жолдары
арқылы өз естеліктерінде жеткізеді.

Дәстүрлі дүниетанымда шежіренің
тағы бір қысқартылған түрі ретінде
әр үйде өз әулетінің жеті атасын
білу қазақтың ерекшелігін көрсетеді.
Қазіргі кезде Түркия қазақтары жеті
аталарын әртүрлі схема арқылы қағазға
шығарып, оны үйдің төр жағына іліп
қойып отырғандары кездеседі. Бұл жеті
атаны білудің маңыздылығын көрсетеді.
Ал, жеті ата мен шежірені білу өзін-
өзі танудың басты факторы болып
табылады. Этникалық топтың көп санды
халықтың ортасында отырып, шежіре,
жеті ата сияқты мұрасын сақтап отыруы
этникалық және этномәдени шекараның
бар екенін айғақтайды. Бұл, өз ата-
бабасының қайдан шыққанын және
қайдан келгені жөніндегі білімі этностың
өзара оқшауланып, басқа этностардың
арасында этномәдени шекараның
қалыптасуын қамтамасыз етеді. Осы
тұрғыда жеті атаның сақталуы рулар мен
тайпалардың өзара бірігіп, адамдардың
өз орталарында қауіпсіз сезінуіне жағдай
жасайды. Бұл ру арасындағы байланысты
реттеуші фактор ретінде, қыз алысатын
және қыз алыспайтын ағайындардың
реттілігінің ара-жігін ашып береді.

Ал Өзбекстан қазақтары Ұлы
жүздің ішіндегі Жаныс руынан шыққан
Қыбырай батырдың Шыршық өзенінің
оң жағасында тұрғаны жазылады

(Арғынбаев; Мұқанов; Востров, 2000: 51). Соныменқатар, осыеңбекте Дулаттардың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында негізінен Жетісу облысы Қапал, Жаркент, Верный уездерінде, Сырдария облысының Шымкент, Әулиеата, Ташкент уездерінде тұрып келгенін жазады (Арғынбаев; Мұқанов; Востров, 2000: 52).

Қазіргі кезде Өзбекстанның құрамына кіріп отырған Қарақалпақстан қазақтарының негізгі бөлігі Кіші жүз қазақтары екені белгілі. Қазақтардың осы тобының ішінде де жеті ата, шежіре мәселесі жақсы сақталған. Қарақалпақстан қазақтары арасындағы шежіренің жақсы сақталғаны әлдеқайда айшықты көріністерге ие. Мұның ішінде қазақтардың өз рулары арасында топтасып, бірігіп араласуына жағдай жасап отыр. Ру болып ұжымдасып отыру тек қана Өзбекстан, Қарақалпақстанда ғана емес, сол сияқты, Қазақстандағы ағайындармен қарым-қатынас жасауына негіз болып отыр. Мұндай ұжымдық қатынастарды үлкен астарда, ірі тұлғалардың мерейтойларын атап өтуінен көрінеді. Мысалы, 1993, 2013 жылдар аралығында Кіші жүз қазақтарына белгілі тұлға XVIII ғасырда өмір сүрген Барақ батырдың 250, 270 жылдық мерейтойын ас қылып берді. Асты Барақ батырдың мазарының жанында Үстірттегі Сам құмында берді (Асау барақ, 2000). Өткізіліп отырған осы шаралар тікелей шежіренің, аңыздардың, әртүрлі тарихи әңгімелердің ұрпақтан ұрпаққа жалғасып беріліп келе жатқанының көрінісі болып табылады.

Ұрпақ арасындағы сабақтастықты байланыстыратын мұралар фольклор үлгілерінен көрініс табады. Мысалы, Түркия қазақтары арасында төмендегідей бесік жырының үлгісі

сақталғанын информатордың берген деректерінен кездестіреміз:

«Әлди, әлди абайын,
Атқа тоқым жабайын.
Ел сүймесе сүймесін,
Өзім сүйем аппағым.
Әлди, әлди, әләуләу,
Ұйықтай қойшы балам-ау.
Ақ шатыр мен көк шатыр,
Іші толған қыз жатыр,
Белінен тартсам оянбас,
Бетінен сүйсем бал татыр.
Әмір деген туыпты,
Көлге бетін жуыпты.
Көлге келген қыздарды,

Таяқпенен қуыпты», – дерек берушінің мәліметінше бұл бесік жырын ол әжесінен естіген (VI).

Осындай естеліктердің бір қатарында тарихи оқиғалар, жекелеген тұлғалардың басынан өткізген тағдыры да қамтылады. Бұл ретте Түркия қазақтары үшін Халифа Алтайдың қайраткерлігінің орны бөлек екені рас. Себебі, Х. Алтай өз шығармаларында, естеліктерінде қазақтардың Алтайдан Анадолыға көшкенін, жолдағы қиындықтарын тарқатып жазады. Сондай жырларының бірі қазақтардың Пәкістаннан Түркияға көшуге бет бұрғандары жөнінде:

Түркияға көшу әрекеті
Азамат Пәкістанға бола алмадық,
Отансыз босқын ел боп
тұрып қалдық.

Өмірдің келешекке күнін ойлап,
Түркияға кетуді көңілге алдық.

Түркияда «Мехмет Ирфан» деген кісі,
Жазушылық еді оның негізгі ісі.
Аралап Пәкістанға келіп қалды,
Мың тоғыз жүз қырық тоғыз
жылдың қысы.

Таныстық Пешаварда сол кісімен,
Жол-жорық сұрадық біз ол кісіден.
«Түркияға кетуді қалап тұрмыз,
Түркістандық түрікпіз босып
жүрген», (Алтай, 2014: 129) – деп,
Пәкістаннан Түркияға көшкен тарихына
тоқталады.

Шетелдегі қазақтардың осы ортақ
мұрасы ретінде алғашқы Анадолыға
келген кездегі естеліктерінің өзі іргелі
зерттеулерді қажет етеді. Оның ішінде
Халифа Алтайдың еңбектерінде ерекше
көзге түседі (Алтай, 2014) Мұндай
деректік жазбалар, басқа да қоғам
қайраткерлерінің естеліктері мен
арнайы еңбектерінде көрініс табады.
Көш тарихынан басқа, шетелдегі
қазақтардың арасында Шыңжаңдағы
тарихи оқиғалардың да кейбір қырын
байқауға болады. Соның қатарына Зұқа
батыр, Ақыт қажы, Оспан батыр сияқты
көптеген тұлғалардың тарихи бейнесі
әртүрлі аңыздар мен әңгімелерде
сақталған. Ертеде өткен осындай
мәндегі әңгімелердің сақталуы қазақы
болмыстың басты қайнар көзі. Осындай
батырлар мен әулие кісілердің елге,
қоғамдағы қызметін аңыз қылып айта
отырып, жас ұрпақты адамгершілікке,
ұлтжандылыққа тәрбиелеген. Бұл
Түркия қазақтарының әр рудың өкілі
ретінде жік-жікке бөлінбей ортақ
қайғылы тарих арқылы, өзара «біз»
ұғымының аясында бас қосуының негізі
факторы ретінде қарастырамыз. Ал,
осы дәстүрлі құндылықтарды ұрпақтан
ұрпаққа жеткілікті дәрежеде жеткізу
қазіргі қоғамның басты мәселесі екені
анық.

Қазақтың көш тарихына үңілетін
болсақ, бұл тек белгілі адам тобының
бір жерден екінші жерге орын
ауыстыру емес, оны мәдениеттің
ауысуын, өзгеруін, толығуының негізгі
факторы ретінде қарастыруға болады.

Батыс әлеуметтанушылары мұндай
миграциялық үрдістерге сүйене отырып,
мигранттардың бір жерден келесі мекенге
ауысқандағы қызметіне жіті тоқталып,
олардың тек қана өзінің тіршілік
қамын жүзеге асырмай, мәдениеттің де
тасымалданатынын ескеріп, «мигрант –
мәдениет тасымалдаушы» деген
терминді енгізген болатын (Джери, 1999).
Бұл терминнің аясында қазақ көшiнiң
құрылымын қарайтын болсақ, шетелдегі
қазақтардың өзі мәдениет тасымалдаушы
қызметін атқарады. Біріншіден, олар
қазақ жерінен әлемнің түкпір-түкпіріне
қазақ мәдениетін жеткізсе, екіншіден,
сол шетелде жүрген қандастарымыздың
елге оралғандағы алып келген қазақ
мәдениетінің өзге ортада сақталған
үлгісіне куә болып жүрміз. Бірінші
мәселе бойынша қарайтын болсақ,
қазіргі Түркия қазақтары арасында
Ауғанстаннан келген қазақтардың бөлек
тобы тұрады. Олардың өмірлік салты,
сол баяғы Батыс Қазақстанның дәстүрлі
мәдениетінен көрініс береді. Мысалы,
Түркиядағы Ауғанстан қазақтарының
бірден көзге түсетін ерекшелігі немесе
Кіші жүз қазақтары екенін айғақтайтын
сипаты әйелдердің толығымен ақ орамал
тағып жүретінінен байқалады. Ал,
Түркияға Алтайдан барған қазақтарда
бұл дәстүр сақталмаған. Орамалдың
түсі мен семантикасына қарамастан
таға береді. Осыған ұқсас мәдениеттің
түрлі көріністері шетелдегі қазақтардың
өмірінде қолданылып келеді.

Түркия қазақтары үшін тарихи
жадының тағы бір орны – олардың
тегіндегі «Алтай» ұғымының сақталуы.
Өйткені, Алтайдан ауа көшкен
ағайындар Түркияға барып құжат
рәсімдеген кезде, өздерінің атажұрты
Алтайды аңсап тегі ретінде қосып алған.
Мұны Түркия қазақтары арасындағы
«Алтай», «Жаналтай», «Оралтай»

сияқты фамилиялардың көп кездесуінен байқаймыз. Бұл этностың тарихи отанымен өзін байланыстыруынан туындаған шешім ретінде қарастырған жөн. Алтай атауын Түркиядағы қазақтар – «Жер» деп те атайды. «Бүкіл қазақтар тығыз орналасқан ауылдарда жиналады. Қазіргі кезде телефонда бүкіл қазақтың ортақ чаттары бар немесе аталас рулардан соларға хабар беріліп, бәрі жиналады. Кейбір кезде тек руластар жиналады, құдаларын қосады. Басқа рудың баласы келмейді. Әркімнің өз аталастарының чаттары бар. Ағайынның хатымына барады. Қазақстан Тәуелсіздік алғалы 1991 жылдан өзіміз, қазағымыз деген ойлар келіп, елім деп сөйлей бастадық. Тарыдай шашылған қазақтарды іздестіріп, қазақ десе жүрегіміз елжірейтін болды. Өзіміздің қазағымыз деп, шеттегі қазақтарды, туыстарымызды таба бастадық. Қазақтар барлық жиын-тойларда біргеміз. Орта буын өкілдері тілімізді ұмытпай отырмыз дейді. Сырт елде жүрсек те, еліміздегі қазақтарға, халқымызға дұға етеміз. Көк туымызды көргенде өзіміздің қазағымыздың туы деп қуанамыз». Бұл жердегі қазақтар бірлігін жалғастырып отыр. Ағайынның барлық жасап отырған іс-шарасына баратынын жеткізді ақпарат берушілер (VII).

Зерттеу барысында түркиялық қазақтардың аты-жөндері, тектерінің ресми құжаттарда түркиялық заңдық құжаттар негізінде жазылса, күнделікті өмірде қазақ халқының дәстүрі бойынша немесе белгілі ру-тайпалық, туған жер атаулары негізінде айтылуы өте бір ғылыми жағынан айрықша көңіл бөлетін мәселе. Мысалы, Жәнтікей руынан шыққан Әбулқайым Тимур Мақсатұлын ауылдастары «Әбулқайым Базарқұл» деп атайды (VIII). Базарқұл Жәнтікей руынан шығатын үлкен аталықтың

аты болып табылады. Осындай мысалдар Түркия қазақтары арасында жиі кездеседі. Керісінше, Өзбекстан қазақтарын зерттеу барысында мұндай ерекшелікті, құбылысты кездестіре алмадық. Өзбекстандағы кеңестік жүйе қазақтардың этномәдени құндылықтарына айтарлықтай әсер етті. Мұның өзі Өзбекстан мен Түркия қазақтарының арасындағы этникалық бірегейліктің өзіндік ерекшелігін көрсетеді.

Тарихи жадының этникалық бірегейлікке ықпал етуінде мемориалды орындардың да орны ерекше. Мемориалды орындар (ескерткіштер, арнайы символикалық орындар, тарихи ғимараттар және т.б.) адамдардың тарихи кезеңдерде атқарған өмір тәжірибесінен хабар беретін басты мұра ретінде сакралды деңгейде қарастырылады. Елдің тарихы мен мәдениетінде орын алатын осындай орындарды мемориалды ескерткіштер ретінде қарастырамыз. Мемориалды орындар ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрлі мәдениетті дәріптеуші орталық ретінде де түсіндіріледі.

Осындай мемориалды орындар шетел қазақтарының мәдени-әлеуметтік жағдайын және қоғамдық қатынастарын көрсететін негізгі символикалық нысан ретінде қарастырылады. Мұнда мемориалды ескерткіштер мен орындардың қалыптасуы әр кезеңде мәдени, саяси және мемлекеттік жүйенің үрдісіне байланысты болғанын көрсетеді. Осы тұрғыда мемориалды орындар жекелеген ғимарат ретінде сол кездегі мәдени ерекшелігіне сай болып, уақыт өте келе құндылығы артса, кейінгілері кейбір тарихи оқиғалар мен мемлекеттік идеологияны жүзеге асыруда және жекелеген тарихи оқиғаларды ұрпақ санасында дәріптеу

мақсатында қалыптастырылады. Алайда, кейбір мемориалды орындардың санаулы жылдардан кейін құндылығы жойылып, тарихилығын жоғалтады. Мемориалды орындардың ұрпақ жадысындағы орны Өзбекстан қазақтары мысалында айрықша көзге түседі. Бұл ең алдымен, қазіргі Өзбекстан территориясында орналасқан қазақтың белгілі тұлғаларының ескерткіштерін қамтиды. Мұның қатарында Жалаңтөс баһадүр, Төле би, Әйтеке би, Дәуіт батыр (Қарақалпақстандағы) және т.б. көптеген тарихи ескерткіштер жас ұрпақтың тарихи санасын жаңғыртып отырады (Тоқтабай, 2020: 74-80). Осы сияқты Түркия қазақтары арасында да тарихи ескерткіштердің тарихи жадыны сақтауда маңызы кем емес. Алайда, Түркияда тікелей қазақтарға көне ескерткіштер болмағандықтан осы жерге көш бастап келген тұлғалармен және тарихи тұлғалар көбінесе Абай Құнанбайұлының, Қабанбай батырдың ескерткіштерін қадір тұтады.

Өзбекстан қазақтарының арасында жүргізген кешенді этнографиялық зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде Қызылқұм қазақтары арасында үйлерінің маңайын ертеректе ата-аналары мекендеген жұртын темірмен қоршап қойғанын көрдік. Мұны қазақтың танымындағы «жұрт», «ата жұрт», «көне жұрт» ұғымдарымен байланыстырсақ болады.

Түркияның қазіргі жаһандану заманында жедел дамып келе жатқан экономикасы мен әлеуметтік үрдістері мұндағы қазақтардың өз бірегейлігін сақтауына айтарлықтай әсер еткенімен, әлі де болса этномәдени ерекшеліктерін байқауға болады. Соның ішінде отбасылық құндылықтардың осы уақытқа дейін сақталып, үлкендердің жастарға жеткізіп беруі. Алайда, біз

қарастырған аудандардағы қазақтардың аға буын өкілдері жастардың қазіргі заманға лайықты өмір сүріп, дәстүрден алыстап бара жатқанын айтып отыр. Бірақ шетелдегі қазақ жастары үшін бұл құбылыстар өзіндік дәрежеде шектеулі үрдістерде өзін өзі сақтаудың ерекше жолы десе болады. Қазіргі Түркия жастарына дейінгі мәдениеттің өзі ұзақ уақыт бойы өзгеріп, жаңарып жеткізіліп отыр. Қазақтардың бұл мәдени құндылықтары қазіргі кезде символикалық сипатқа еніп отыр.

Түркия қазақтарындағы ұрпақ арасындағы сабақтастықты шежіреден басқа, отбасындағы әдет-ғұрыптардан, салт-дәстүрлердің элементтерінен анықтауға болады. Отбасылық дәстүрлердегі материалдық емес мәдениет үлгілерінің өзі атадан балаға жалғасып келе жатыр. Себебі, қазақ мәдениетіндегі кейбір дәстүрлердің орындалуының өзі арнайы біліктілік пен тәжірибені қажет етеді. Осы тұрғыда Түркия қазақтарының материалдық емес мәдениет мұралары тарихи жадының ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырғанын көрсетеді. Тамақтану жүйесіндегі орындалатын дәстүрлердің орындалуы. Ол әртүрлі отбасылық мерекелердегі қазақтардың дастарханындағы ет асылуы, бауырсақ пісірілуінің барлығы үлкендерден жалғасып келе жатқан дәстүр болып табылады. Бұл ретте біз бұл тағам түрлерін материалдық мәдениеттен тыс, олардың жасалу жолдарына, оның әдеп, жосығына фокус жасап отырмыз. Мысалы, етті табақпен мүшелеп тарту, шәй құю осының барлығы дәстүрлі әдептердің жалғастығын көрсетеді. Түркия қазақтары ақ шәй (сүтін мол қосып дайындалады) ішеді (IX). Тура осындай шәйдің түрін Қытай және Моңғолия қазақтары тұтынады. Сондай-

ақ, Б.К. Қалшабаеваның еңбегінде қазақтардың шәйға сүт қатып ішуі Орта Азия қазақтарының ортақ бірегейлігі деп түсіндіреді (Қалшабаева, 2004). Қазақ дәстүріндегі қолға су құю бір жағынан арнайы бөлек орындалатын іс-шара болғанымен, мұнда да өзіндік байланыстар бар. Бұл ретте «бата бастан, су аяқтан» деген сөзі әлі де қолданыста екені көрініп отыр. «Қолға су құю» дәстүрі Түркияға Ауғанстаннан келген қазақтар арасында жақсы сақталған. Астан кейін бата беру, ас қайыру сияқты дәстүрлердің өзі ұрпақ арасындағы өзара байланысты түсіндіреді (Х).

Шетелдегі қазақтардың этникалық бірегейленуінде туыстық қатынастың үзілмеуі, өзара ағайын болып араласып отыруы, үлкендердің жастарға өз туыстарын таныстырып, бөлініп жарылмай ортақ бауыр ретінде аралас-құралас отыруын қамтамасыз етіп отыр.

Осындай туыстық қатынастардың қазіргі кезде орын алу жағдайы, өзара араласу мүмкіндігі әртүрлі мерекелер мен отбасылық шаралардан көрінеді. Мұнда, еліміздің айтулы мерекелеріне арналған іс-шараларда Қазақстанның тарихы, мәдениеті жайлы айтылады. Сол сияқты отбасылық іс-шараларда тойларда, астарда бата беріліп, неке қиылады. Әртүрлі рулардың ақсақалдары жиналып, бұрынғы өткен оқиғаларын жастармен бөліседі. Мұның өзі жастардың шежірені, отбасы және рудың тарихын білуіне мүмкіндік береді. Осындай туыстар арасындағы іс-шараларда қазақтың үлкенді сыйлау, құрметтеу сияқты жөн-жосықты үйреніп тәжірибеден өткізеді.

Этностың этникалық бірегейлігін анықтауды көптеген факторлар арқылы көрсетуге болады. Соның қатарында этностың өмір дағдысындағы ұлттық құндылықтарды қастерлеу үрдісі

әртүрлі символдар аясында белгіленеді. Этникалық бірегейлікті символикалық тұрғыда тануды көптеген теориялық еңбектерден көруге болады. Мұндай ұлттық құндылықтарды қастерлеудің маркерін шетелдегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігінен көп байқауға болады. Мысалы, Дж. Де Востың «Этнический плюрализм: конфликт и адаптация» атты еңбегінде этникалық бірегейліктің ішкі құрылымдарын анықтайды. Оның пікірінше, саяси этникалық бірегейліктен гөрі эстетикалық дәстүрлерге, мәдени символдарға және адамзаттың жалпы құндылықтарына жүгінген дұрыс (Де Вос, 2001: 229). Де Вос этникалық бірегейлікті мәдени символикалық жіктелу ретінде қарастырады. Яғни, адамдардың саяси бостандығы болмаса да, тіпті территориясы болмаса да этникалық бірегейлікті сақтай алады деп көрсетеді (Де Вос, 2001: 236).

Отандық ғалымдар ішінде Р.К. Қадыржановтың «Этнокультурный символизм национальная идентичность Казахстана» атты еңбегінде этникалық бірегейліктің символы ретінде тіл, мәдениет және ұлттық құндылықтардың барлығын қарастырады. Автордың пікірінше, осы символдар арқылы этностың бірегейлігі анықталады (Қадыржанов, 2014).

Осы орайда Н. Айтымбетов тарихи сананың этнос өміріндегі маңызын көрсетуі орынды болып келеді. Бұл адамдар санасындағы басымдыққа ие тарихи символдарға назар аударудың қажеттілігін көрсетеді (Айтымбетов, 2016).

Осы сияқты шетелдегі қазақ диаспорасының бірегейлігін зерттеу барысында олардың күнделікті өмір сүру дағдысындағы символикалық белгілерін анықтау қажет болып табылады. Мысалы, біздің Түркия қазақтары

арасында жүргізген зерттеулерімізде этникалық ерекшелігін анықтайтын маркер ретінде көптеген символдарды анықтадық. Оны бірнеше топқа бөліп қарастырды. Біріншісі, қоныстану жүйесіндегі этникалық маркерлер. Бұл тұрғыда Түркиядағы этникалық қазақтардың 1955 жылдары Салихлыға қоныстанған сәтіндегі қоныстанған үйлерін қарастырдық. Салихлыдағы бұл үйлер бір типті, бірдей жобада салынған үкіметтік үйлер болғанымен, оның сыртқы қабырғалары қазақтың қошқар мүйіз өрнегімен безендірілген. Мұндай ою-өрнекпен безендірілген үйлер жалғыз емес. Үйдің қабырғасындағы осындай оюлар қазақтардың өзін өзге этникалық топ ортасында ерекшелейтін мәдени арақашықтықты сақтай отырып, өзара этномәдени бірегейленуін көрсетеді. Жалпы, үйлердің сыртқы қабырғасындағы осындай оюлар, Түркиядағы қазақтардың қымызханаларында, мәдени орталықтарының ғимараттарында және т.б. белгіленген. Бұл этникалық маркерлерден Түркия қазақтарының өз мәдениетін ерекше құрметтеп, ұлттық құндылықтарды қастерлейтінін көруге болады. Этникалық бірегейліктің символ ретінде үйлерінің сыртына немесе әртүрлі орталықтарда белгілеуі Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі үрдістермен тікелей байланысты болып көрінеді. Себебі, бұл символикалық оюлардың сипаты мен типі бірдей, Қазақстанның туындағы қошқар мүйіз оюымен дәлме-дәл келеді. Осы біртекті өрнектердің жаппай орын алуына қарағанда Түркиядағы қазақтардың ою-өрнекті символ ретінде пайдалана бастауы Қазақстанның тәуелсіздік алғанынан кейін белең алған сияқты. Түркия қазақтары арасында бұл үрдістің орын алуына Қазақстанның тәуелсіздік алуы

тарихи сананың жаңғыруы тұрғысында ерекше әсер қалдырғаны белгілі. Соның нәтижесінде қазақтардың қазақы нақыштағы оюларды үйлерінің сыртына қолдана бастауы олардың өзінің қазақ екенін ашық әйгілеп, Қазақстанның тәуелсіздігіне қолдау көрсететінін білдіреді. Этникалық сана тұрғысынан мұндай үрдістің орын алуы Түркия қазақтары үшін үлкен сілкініс болды.

Анадолы жерін мекендеп отырған қазақтардың архитектуралық құрылыстарындағы киіз формасындағы ұқсастықтар Алтай, Моңғолия қазақтарының киіз үй формаларына ұқсас келеді. Бір шетінен мұны мәдениеттің жалғастығы ретінде түсінуге болады. Екінші қырынан Түркия қазақтары орналасқан Измир қаласы маңындағы «Алаш» ауылындағы қымыз фермаларында «шошала» іспетті архитектуралық құрылыстар орын алған. Бұл Түркия қазақтарының ұқсастығы Шығыс Қазақстан қазақтарының қоныстану жүйесімен сәйкестенеді.

Түркия қазақтары орналасқан аймақтағы архитектуралық құрылыстағы ерекшеліктер (киіз үй формасындағы үйлер, шошалалар, қазақ ою-өрнектерімен безендірілуі) ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған мәдени мұра ретінде түсіндіріледі.

Тарихи санадағы күрделі өзгерістер тек тұрмыстық деңгейде емес, рухани мәдениетте де орын алды. Енді Түркия қазақтары өзінің тарихи отаны Қазақстанның тәуелсіз ел атануы тұрғысында олардың естеліктері мен жеке шығармаларын еліміздің баспаларында басуға, жариялауға мүмкіндік алды. Оның қатарында 1991-1993 жж. аралығында Халифа Алтайдың дін ілімдері, шариғат жөніндегі жазған кітаптары мен еңбектері елімізде тарала бастады (XI).

Түркия қазақтарының символикалық белгілерінің екінші тобы үй тұрмысындағы интерьеріндегі өзгешеліктер, яғни қазақы нақыштар болып табылады. Бұл үй-жайлардағы қазақынақыштаркөпшілігінде үйдің ішкі әрлеу жұмыстарында орын алған. Үйдегі жиһаздарды орналастыру сәттерінде де қазақы элементтер байқалады. Мысалы, Түркия қазақтарының үйлерінде қазақ жерінің табиғатын, Қазақстан территориясындағы көне ескерткіштерді (Арыстан бап, Қожа Ахмет Яссауи және т.б.) бейнелейтін суреттер көп кездеседі. Сондай-ақ, қонақ бөлмелерінде Қазақстаннан алынған көптеген сый-кәделер қойылады. Оның ішіне киіз үйдің макеті, құмыра, теріден жасалған торсық, домбыраның, қобыздың кішкентай макеттері, қамшының ілінуі, сырмақ, тұскиіз, тағы басқада Қазақстанмен байланысты қойылған. Сонымен қатар, әртүрлі тарихи тұлғалардың бейнесімен тоқылған кілемшелер төр қабырғада ілінеді. Мұның барлығы бір символикалық маркерлер ретінде қарастырылады. Олардың өз тарихи отанын таныстыратын, еске түсіретін осындай атрибуттар арқылы тарихи жадының орын алатынын көрсетеді. Сондай-ақ, осындай кәде-сыйлардағы ұлттық символдарды қастерлеу Түркия қазақтарының этникалық мәдениетті сақтаудың бір жолы ретінде түсінуі шартты дүние болып табылады.

Түркия қазақтары арасында ортақ құндылықтарды сақтаудағы ең басты факторларының бірі – жерлеу ғұрыптарындағы орын алатын қабір тастарынан байқауға болады. Мұны зираттардағы қабір тастардағы эпитафиялық жазулардағы ерекшеліктерден байқауға болады. Оны қазақтардың бейіттеріндегі қабір тастарында «Орта жүз», «Қазақстанлы»,

«Түркістанлы» яғни түркістандық деп көрсетілуінен анық көруге болады. Яғни, осындай өздерін «түркістандық» деп көрсетуі, сол 1955 жылдардан бері жалғасып келе жатқаны байқалады. Өйткені, мұндай қабір тастарда аты-жөнін, руын, шыққан тегін жазу Қазақстанның көптеген 19 ғасырға жататын бейіттердегі үрдістің жалғастығы деп түсінуге болады (Ажигали, 2002). Осындай қабір басын зиярат етуге ұрпақтары жұма сайын келіп шөбін жұлып, қабір басын тазалап, Құран оқып кетеді (XII).

Түркия қазақтарының этникалық маркері тек заттық бұйымдарда емес, сол сияқты әртүрлі салт-дәстүрлерде де орын алған. Мұнда ең көзге түскені, үйге қонақ келген кездегі қонақтардың қолына құманмен су құюын қарастырса да болады. Қолға су құю дәстүрі көбіне Түркияға Ауғанстаннан барған қазақтарда кездеседі. Жалпы, Түркия қазақтарының өз бірегейлігін сақтауы киім үлгілерінен де көрінеді. Онда егде тартқан кісілердің көпшілігі тақия киіп жүреді. Мұны да олар өздерінің этно мәдени ерекшелігі ретінде түсінеді. Сондай-ақ, Ауғанстаннан келген қазақтар ақ орамал, ақ кимешек киюді көне дәстүрлермен байланыстырады (XIII).

Этникалық маркердің тағы бір көрінетін тұсын Түркия қазақтарының тамақтану жүйесі мысалында қарастыруға болады. Мысалы, біздің алдын ала зерттеулерімізде «Қазақ екендеріңізді қалай түсіндіресіз?» деген сұраққа 97 % түркиялық қазақтар «дастарқан мен қонақжайлығымыздан көрінеді» деп жауап берді. Мұны біз аталмыш аймаққа зерттеу жұмысын жүргізу барысында да анықтадық. Оның ішінде үлкен астар мен қонақ шақырғанда ет асып, оны мүшелеп

тарту, үлкен қарияларға бас тарту сияқты көріністер байқалды. Оның сыртында етке арнайы қамыр жайып салу, әр дастарқанда қазақтың бауырсағының үзілмеуі этникалық маркердің бірі ретінде көрінеді. Ал, қауымдастықтардың әртүрлі іс-шараларында қазақтар бұрынғы салт бойынша жерге дастарқан жайып отыруы көне дәстүрді жаңғыртудың жолы ретінде түсінуге болады.

Аталарына ас беруде де ұқсастықты байқауға болады. Мысалы, ататектеріне байланысты бір рудан тараған ұрпақтардың еске алып, ас беру мәзірлерінде Түркия және Өзбекстан қазақтарындағы ұқсастықтарды байқауымызға болады (АДМ). Ас қабылдаудың қоғамдық функциясы, әсіресе көп адамдардың бас қосқан үлкен қоғамдық жиындарда қоғамдағы әлеуметтік жүйені айқындап бекітетін маркер ретінде көрінеді (Смағұлов, 2020: 186-194). Бұл Өзбекстан және Түркия қазақтарының этникалық бірегейлігі үшін маңызды фактор болып табылады.

Шетелдегі қазақтардың этникалық бірегейлігін анықтауда көрінетін осындай маркерлердің көпшілігі Өзбекстан қазақтары арасында да сақталған. Өзбекстан қазақтары арасындағы сақталған символдық көріністер Түркия қазақтарымен салыстырғанда әлдеқайда терең әрі тұрақты десе болады. Себебі, Өзбекстандағы қазақтардың соңғы кездегі өзгерістерін есептегенде, олардың қазақтың дәстүрлі мәдениетінің сақтауында көп мәселе болмады. Оны бірнеше жағдаймен түсіндірсе болады. Мұның қатарында Өзбекстандағы қазақтардың тарихи отанынан еш жерге ауысып көшпеуі, екіншіден Қазақстанмен шекаралас отыруы, яғни географиялық орналасу

жағдайы. Үшіншіден, Өзбекстандағы қазақтардың тығыз орналасуы болып табылады. Осы аталған үш фактор тұрғысында Өзбекстан қазақтары арасында этникалық маркердің сақталуы айтарлықтай салыстыруды қажет етпейді. Дегенмен, біз бұл этникалық топ өкілдеріне арналған сауалнама материалдарын салыстырғанда олардың тарихи саналық тұрғысында кейбір мәселелердің бар екенін түсіндік. Өзбекстан қазақтары арасында жүргізілген сауалнама барысында төмендегідей көрсеткіштерге қол жеткіздік. Мысалы, *Сіз ата-тегіңіздің шығу тарихын білесіз бе?* деген сұраққа 90 % респондент «иә» білемін деп жауап берсе, 10 % қазақтар білмейтіндігін атап өткен. Ал сол сияқты *Отбасыңызда балаларыңызды қай ұлттың мәдениетімен, салт-дәстүрлерімен тәрбиелеп жатырсыз?* деген сұраққа 60 % өзбекстандық қазақтар тек қазақ халқының салт-дәстүрлерімен тәрбиелеп жатырмыз десе, қалған 40 % қазақ пен өзбек халықтарының дәстүрлерін бірдей қолданамыз деп жауап берген (АДМ, 2018; XIV). Бұл Өзбекстандағы қазақтар арасында ұлттық мәдениеттің жойылу қаупінің жоқ екенін көрсететін сияқты. Өйткені, қазақтар тығыз орналасқан аймақтар үшін ұлттық дәстүрлер мен ғұрыптарды сақтаудың барлық мүмкіндіктері жасалған. Ал *Болашақта балаларыңыз қазақтың салт-дәстүрлерін ұстанбайтынына қалай қарайсыз?* деген сұраққа 67 % қазақ жас ұрпақтың дәстүрді ұмытуына теріс баға берсе, 33 % оң баға беріп отыр (АДМ; XIII). Бұл тұста қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің қолданыс аясының жылдан жылға тарыла беретіні айқындала түскендей. Мұны Өзбекстандағы соңғы жылдардағы өзгерістердің жылдам қарқынмен жүруімен түсіндіруге болады. Мұндай

үрдістерде, қазақтардың өзге этностар арасында өздерінің жайлы сезінуін осы сұрақтан аңғаруға болады.

Осы сияқты, қазақтардың өзін-өзі тану және өзін-өзі әйгілеуінде *Сіздің ойыңызша қазақ болу нені білдіреді?* деген сұраққа жауап беруде Өзбекстан қазақтары әртүрлі жауаптарды белгілеуге тырысқан. Мысалы, 40 % қазақтар Қазақ ұлтының ұлы немесе қызы ата-анасының бірі қазақ ұлтынан болуымен байланысты десе, 70 % Қазақ ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпын ұстануынан деп көрсетті. Ал, 50 % өзін қазақ халқының бірі ретінде сезінуінен деп атаған. Қалған 11 % басқалардың қазақ ретінде тануынан деп жауап берген. Ал, 40 % өз халқының тарихын біліп, ұмытпау деп жауап берген. Мұнда 30 % респондент «Өз халқы үшін мақтаныш сезімі болуы» деп жауап береді. Бұдан шығатын қорытынды – қазақтардың этникалық бірегейленудің барлық формаларында да ортақ сәйкестікте болуды қалайтынын аңғаруға болады. Сондай-ақ, Өзбекстандағы 97 % сауалнамаға қатысушы өздерін қазақ деп атағанды жөн санайды. Ал, 1,5 % өзбек деп санағанын дұрыс көрсе, 1,5 % Өзбекстан қазағы деген атауды дұрыс көреді. Бұл ретте 97 % өзін қазақ ретінде санайтын қазақтар өздерін жергілікті ортада толық жайлы сезеді деп айта алмаймыз. Ал, 1,5 % Өзбекстан қазағы деген атауды жөн санайтындар этникалық бірегейліктен гөрі азаматтық және әлеуметтік бірегейлікке бейім екенін байқауға болады (АДМ, 2017-2019).

Жалпы, Өзбекстан қазақтарының этникалық бірегейлікке ұмтылу үрдісін сауалнама арқылы осындай цифрларды көрсеткен болса, олардың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар жүйесінде айқын көрінеді. Соның көпшілігі өлік жөнелту

сияқты ғұрыптарда, сүйекке 5-7 жақын ағайындарының түсуінен, алпыстан асқан кісі қайтыс болса оған ас беріп, жыртыс тарату рәсімдерінен көрініс табады. Ата-баба рухын қастерлеу мәселесі де осы Өзбекстан қазақтары арасында ерекше сақталған. Оны әр жұма сайын өлген әруақтарға арнап, жеті шелпек немесе қаттама пісіріп, өлген марқұмдардың рухына құран бағыштау әлі де жақсы сақталған (XIII). Киелі жерлерді зиярат ету, ата-баба рухына арнап құран бағыштап, құрбан шалу және ауырғандар, бала сүйе алмай жүргендер әулиелі кісілердің басына барып құрбандық шалып, садақа беріп, дұға тілеу жиі кездеседі. Себебі, Өзбекстан аймағында көптеген қазақтардың билері, батырларының ескерткіштері өте көп. Осы тұрғыда Өзбекстан қазақтары осы жерлерді кие тұтып, қастерлейді (XIV).

Бұл тұрғыда Э. Смит этникалық топты этноним, мәдениет, ортақ шығу тегіне қарай, туған жерімен немесе территориясымен байланысына және ынтамақтастығына қарай тануды ұсынады (Smith, 1991: 21). Яғни, екі елде тұрып жатқан қазақтардың да өз ұлттық құндылықтарын қастерлеуде өздерінің шыққан ортасының мәдениетін алға тартып, өзінің территориясында қалыптасқан дәстүрлерді әйгілеуі сыртта өз этникалық ортада өздеріне жайлы және этномәдени қауіпсіз орта құрғысы келетінін түсіндіреді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, шетел қазақтарының ішінде Өзбекстан мен Түркия қазақтары ұлттық құндылықтарды қастерлеуді әртүрлі формада сақтап келеді. Бұл қазақтардың рухани мұрасы мен материалдық мәдениетінен бастап, наным-

сенімдерінен де көрініс табады. Атадан балаға беріліп отырған отбасылық мұра мен дәстүрлі құндылықтар аталмыш елдердегі қазақтар арасында әлі де болса жалғасып келеді. Көбіне үлкендерден қалған шежіре мен мемориалды орындардың, аңыз-әңгімелердің және теберік ретінде сақталған бұйымдар қазіргі кезде қазақ диаспорасының бірегейленуінде маңызды фактор ретінде қаралуы тиіс. Ең бастысы отбасылық тарихты зерттей келе, тұтас диаспораның этномәдениеті қамтылады. Отбасылық

құндылықтардың сақталуы қандай саяси жүйе немесе мәдени орта болмасын тұрақты тасымалданатын этномәдени форма ретінде қарастырылады. Өйткені кейбір елдердің саясаты мен мәдени бағыты диаспораның мәдениетіне дамуға мүмкіндік бермегенімен, отбасышылдық дәстүрлерге еш жерде тиым салынбаған. Сондықтан қазақ отбасындағы қастерлі құндылықтар мен дәстүрлер шетел қазақтарының этникалық бірегейленуіндегі шешуші фактор болып табылады.

Әдебиеттер

1. Бердяев Н.А., 1991. Самопознание (опыт философской автобиографии). – М.: Книга. – 447 с.
2. Филиппов Ю.В., 2002. Ритмы этнической социализации // Мир психологии. – №4. – С. 118–128.
3. Гольджак де В., 2003. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория. – М.: Изд. Института психотерапии. – 233 с.
4. Лебон Г., 2006. Психология масс: хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «Бахрах-М». – С. 5–115.
5. Иванец В.В., 2003. К вопросу об исследовании исторической семейной памяти // Социальная психология XXI века: сб. науч. тр. междунар. Конгресса / В. В. Иванец; отв. ред. В.В. Козлов. – Ярославль. – С.14 -17.
6. Шутценберг А.А., 2001. Синдром предков: трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование гено социогаммы / пер. И.К. Масалков. – М.: Издательство Института Психотерапии. – 231 с.
7. Қалшабаева Б.К., 2004. Орталық Азия қазақтары (тарихи этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті – 217 б.
8. Янчук В.А., 2005. Введение в современную социальную психологию: учеб. Пособие для вузов. М.: АСАР. – 768 с.
9. Svanberg I., 1989 Kazak Refugess in Turkey: A Study of cultural Persistence and Social Change – Uppsalla. – 152 p.
10. Алтай Х., 2014. Естеліктерім. Шежіре-Дастан. – Алматы. 152 б.
11. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В., 2000. Қазақ шежіресі хақында (Құраст.: Ә. Пірманов). – Алматы: Атамұра. – 464 бет.
12. Асау-Барақ батырдың асы., 2000. – Ақтөбе. – 120.
13. Джери Д., Джери Дж., 1999. Большой социологический словарь. – М.: Вече, АСТ. – 544 с.
14. Тоқтабай А., 2020. Алыстағы асылдар (Науаи, Бұқара, Ташкент уәлаяттарындағы қазақтың киелі жерлерін зерттеу экспедиция материалдары) // Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған «Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті. – 562 б.

15. Дж. Де-Вос., 2001. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация. Пер. М.Г. Котовский, Т.В. Волковой. В кн. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. Под общей ред. А.А. Белика. – М.: Смысл. – 555 с.
16. Кадыржанов Р.К., 2014. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. – Алматы. – 159 с.
17. Айтымбетов Н.Ы., 2016. Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы отандық тарихтың рөлі // Историческая память как источник конструирования казахстанской идентичности. Мат. 4-й г. науч.-практ. конф. Научно-экспертной группы АНК г. Алматы (26 ноября 2015 г. Дом дружбы). – Алматы: ИФПР КН МОН РК. – 140 с.
18. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. – 654 с.
19. Смағұлов Е.М., 2020. Ас беру дәстүрінің қоғамдық тарихи маңызы // Әлемдік тарихи кеңістіктегі Далалық Еуразияның археологиялық- этнографиялық мұралары»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы. – 425 б.
20. Smith A.D., 1991. National Identity. L. P. 21
21. АДМ., 2013, 2014, 2017. (Автордың далалық материалдары). Түркия, Өзбекстан Республикалары.

References

1. Berdâev N.A., 1991. Samopoznanie (opyt filosofskoi avtobiografii) [Self-knowledge (the experience of philosophical autobiography)]. – М.: Kniga. – 447 s. (In Russian).
2. Filippov I.Y., 2002. Ritmy etnicheskoi sotsializatsii [Rhythms of ethnic socialization] // Mir psikhologii. – №4. – S. 118–128. (In Russian).
3. Goldjak de V., 2003. Istoria v nasledstvo: Semeyny roman i sotsialnaia traektoriya [Legacy History: Family Romance and Social Trajectory.]. – М.: Izd. Institut'a psikhoterapii. – 233 s. (In Russian).
4. Lebon G., 2006. Psihologiya mass: hrestomatiya [Psychology of the masses: a reader]. – Samara: Izd. Dom «Bahrah-M». – S. 5–115. (In Russian).
5. Ivanov V.V., 2003. K voprosu ob issledovanii istoricheskoi semeinoi pamati [To the question of the study of historical family memory]// Sotsialnaia psikhologiya XXI veka: sb. nauch. tr. mejdynar. kongressa / V. V. Ivanov; otv. red. V.V. Kozlov. – Iaroslavl. – S.14 -17. (In Russian).
6. Shytsenberg A.A., 2001. Sindrom predkov: transgeneratsionnye svyazi, semeinye tainy, sindrom godovshiny, peredacha travm i prakticheskoe ispolzovanie geno sotsiogrammy [Ancestral Syndrome: Transgenerational Bonds, Family Secrets, Anniversary Syndrome, Transmission of Trauma, and Practical Uses of the Geno Sociogram] / per. I.K. Masalov. – М.: Izdatelstvo Institut'a Psikhoterapii. – 231 s. (In Russian).
7. Qalshabaeva B.K., 2004. Ortalyq Azia qazaqtary (tarixi etnografiyalıq zertteı) [Kazakhs of Central Asia (historical ethnographic study)]. – Almaty: Qazaq ıversiteti – 217 b. (In Kazakh).
8. Ianchık V.A., 2005. Vvedenie v sovremennıy sotsialnyy psikhologiy: ıcheb [Introduction to Modern Social Psychology]. Posobie dlı vyzov. М.: ASAR. – 768 s. (In Russian).
9. Svanberg I., 1989 Kazak Refugess in Turkey: A Study of cultural Persistence and Social Change – Uppsalla. – 152 p. (In English)
10. Altai H., 2014. Estelikterim. Shejire-Dastan [My memories. Chronicle-Dastan.]. – Almaty. 152 b. (In Kazakh).
11. Arıynbaev H., Muqanov M., Vostrov V., 2000. Qazaq shejiresi haqynda [About the Kazakh genealogy] (Qurast.: A. Pirmanov). – Almaty: Atamura. – 464 bet. (In Kazakh).

12. Asaý-Baraq batyrdyń asy [Asau-Barak is the celebration of the hero]., 2000. – Aqtóbe. – 120. (In Kazakh).
13. Djeri D., Djeri Dj., 1999. Bolshoi sotsiologicheskii slovar [Big Sociological Dictionary]. – M.: Veche, AST. – 544 s. (In Russian).
14. Toqtabai A., 2020. Alystaǵy asyldar (Naıai, Buqara, Tashkent ýalaıattaryndaǵy qazaqtyń kieli jerlerin zertteı ekspedisia materialdary) [Nobles from afar (materials of the expedition to explore Kazakh holy places in Navai, Bukhara, Tashkent provinces)] // Ǵalym-etnograf B.K. Qalshabaevanyń 60 jasqa tolýyna arnalǵan «Uly dala keńistigindegi etnoarheologialyq zertteýler men etnosaralyq qatynastar máselesi» atty halyqaralyq ǵylymı-ádistemelik konferensia materialdary / jaýapty red. R.S. Jymataev. – Almaty: Qazaq ýnıversiteti. – 562 b. (In Kazakh).
15. Dj. De-Vos., 2001. Etnicheski plúralizm: konflikt ı adaptasiya [Ethnic pluralism: conflict and adaptation]. Per. M.G. Kotovski, T.V. Volkovi. V kn. Lichnost, kúltúra, etnos: sovremennaiia psihologicheskaiia antropologia. Pod obshei red. A.A. Belika. – M.: Smysl. – 555 s. (In Russian).
16. Kadyrjanov R.K., 2014. Etnokýltúrnyı simvolizm ı natsionalnaiia identichnost Kazakhstana [Ethnocultural Symbolism and National Identity of Kazakhstan]. – Almaty. – 159 s. (In Russian).
17. Aıymbetov N.Y., 2016. Qazaqstannyń ulttyq biregeligin qalyptastyrdyǵy otandyq tarihtyń róli [The role of domestic history in the formation of the national identity of Kazakhstan] // Istoricheskaiia památ kak istochnik konstrýktirovaniia kazakhstanskoi identichnosti. Mat. 4-ı g. naých.-prakt. konf. Naýchno-ekspertnoi grýppy ANK g. Almaty (26 noiabrá 2015 g. Dom drýjby). – Almaty: IFPR KN MON RK. – 140 s. (In Kazakh).
18. Ajıǵalı S.E. Arhitektúra kochevnikov – fenomen istorii ı kúltúry Evrazii (památnikı Aralo-Kaspuskogo regiona) [Nomadic architecture is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)]. – Almaty: Naýchno-izdatelski sentr «Ǵylym», 2002. – 654 s. (In Russian).
19. Smaǵulov E.M., 2020. As berý dástúrinin qoǵamdyq tarihi mańyzy [Social and historical importance of the tradition of serving food] // Álemdik tarihi keńistiktegi Dalalyq Eýraziannyń arheologialyq- etnografialyq muralary»: Halyqaralyq ǵylymı-tájiribelik konferensiasynyń materialdary. – Nur-Sultan: L.N. Gýmılev atyndaǵy EÚY tipografiasy. – 425 b. (In Kazakh).
20. Smith A.D., 1991. National Identity. L. P. 21. (In English).
21. ADM., 2013, 2014, 2017. (Avtordyń dalalyq materialdary). Túrkiia, Ózbekstan Respýblikalary [Author's field materials. Republics of Turkey, Uzbekistan].. (In Kazakh).

Информаторлар тізімі

- I. Юсупова Фарида. 1969 ж.т., руы сіргелі-құдайқұл, Ташкент облысы, Ахангаран ауданы, Сәлемлік аулы.
- II. Күлия Софыған (Тәйжі). 1941 ж.т., руы керей-шақабай. Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкент.
- III. Әжімұратқызы Ләйлә. 1961 ж.т., руы тама. Стамбул қаласы, Зейтінбұрны ауданы.
- IV. Оразбаев Жақсылық. 1948 ж.т., руы сіргелі-Ақөңірдек. Ташкент облысы, Қыбырай ауданы.
- V. Сыдыхан Ұлычай. 1942 ж.т., руы керей-абақ. Стамбул қаласы, Зейтінбұрны ауданы.
- VI. Айшегүл Жігіт. 1977 ж.т., руы керей. Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы (Қазақкент).
- VII. Дариға Жаналтай. 1943 ж.т., руы жәдік. Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы.
- VIII. Абдулхайым Тимур Мақсұт. 1956 ж.т., руы керей. Стамбул қаласы, Зейтінбұрны ауданы.
- IX. Ақан Қадарлы. 1932 ж.т., руы керей-жәдік. Стамбул қаласы, Зейтінбұрны ауданы.

X. Мухаммед Полат, 1932 ж.т., руы әлім. Ауғанстанда туылған. Стамбул қаласы, Зейтінбұрны ауданы.

XI. Абдуррахим Алтай, 1955 ж.т., руы керей. Алматы қаласы, Самал ш/а.

XII. Бәкір Байкал. 1961 ж.т., руы керей-жәңтікей, базарқұл. Стамбул қаласы, Зейтінбұрны ауданы.

XIII. Гапурова Салтанат. 1967 ж.т., руы найман-төртқара. Ташкент облысы, Жоғарғы Шыршық, Жаңа базар қаласы.

XIV. Жорықбаев Жақсылық. 1960 ж.т., руы найман-жұртшы. Шыршық қаласы. Ташкент облысы, Шыршық қаласы мәдени орталығының төрағасы.

Informatorlar tizimi

I. Iýsýpova Farida. 1969 j.t., rýy sirgeli-qudaıqul, Tashkent oblysy, Ahangaran aýdany, Sálemlik aýly.

II. Kúlia Sofyǵan (Tájji). 1941 j.t., rýy kerei-shaqabaı. Stambýl qalasy, Gúnesli aýdany, Qazaqkent.

III. Ájmuratqyzy Láılá. 1961 j.t., rýy tama. Stambýl qalasy, Zeitinburny aýdany.

IV. Orazbaev Jaqsylyq. 1948 j.t., rýy sirgeli-Aqónirdek. Tashkent oblysy, Qybyraı aýdany.

V. Sydyhan Ulychai. 1942 j.t., rýy kerei-abaq. Stambýl qalasy, Zeitinburny aýdany.

VI. Aishegúl Jigit. 1977 j.t., rýy kerei. Stambýl qalasy, Gúnesli aýdany (Qazaqkent).

VII. Dariǵa Janaltai. 1943 j.t., rýy jádik. Stambýl qalasy, Gúnesli aýdany.

VIII. Abdýlhaiym Tımyr Maqsut. 1956 j.t., rýy kerei. Stambýl qalasy, Zeitinburny aýdany.

IX. Aqan Qadarly. 1932 j.t., rýy kerei-jádik. Stambýl qalasy, Zeitinburny aýdany.

X. Mýhammed Polat, 1932 j.t., rýy álim. Aýǵanstanda tıylǵan. Stambýl qalasy, Zeitinburny aýdany.

XI. Abdýrrahım Altai, 1955 j.t., rýy kerei. Almaty qalasy, Samal sh/a.

XII. Bákir Baikal. 1961 j.t., rýy kerei-jántikeı, bazarqul. Stambýl qalasy, Zeitinburny aýdany.

XIII. Gapýrova Saltanat. 1967 j.t., rýy naiman-tórtqara. Tashkent oblysy, Joǵarǵy Shyrshyq, Jańa bazar qalasy.

XIV. Joryqbaev Jaqsylyq. 1960 j.t., rýy naiman-jurtshy. Shyrshyq qalasy. Tashkent oblysy, Shyrshyq qalasy mádeni ortalyǵynyń tóraǵasy.

Бейсегулова А.К.

Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби

г. Алматы, Қазақстан

e-mail: aika_n75@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МЕЖДУ КАЗАХАМИ УЗБЕКИСТАНА И ТУРЦИИ: УРОВЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ХРАНЕНИЯ

Аннотация. Введение. В статье представлен уровень сохранности, использования и почитание национальных ценностей и культурного наследия казахов Узбекистана и Турции. Этнокультурная идентичность казахов, расположенных в двух государствах, сравнивается и анализируется между собой. Цели и задачи статьи. Анализ уровня этнокультурной идентичности казахов Узбекистана и Турции через культурное наследие, использование и

формы сохранения национальной ценности. Результаты. В соответствии с целью исследования был выявлен уровень этнокультурной идентичности казахов Узбекистана и Турции, продемонстрированы ее существующие и сохраняющиеся атрибуты. Научно-теоретическая проблема сохранения и почитания культурного наследия казахов диаспоры основывалась на выводах таких исследователей, как Г. М. Шелер, В. Де Гольжак, Г. Лебон. Вывод. В статье проанализирована этнокультурная идентичность казахов Узбекистана и Турции через форму сохранения национальных ценностей и культурного наследия. Это было изучено в научной теории специальной литературой. Использованы материалы комплексных полевых экспедиций, проведенных автором в течение нескольких лет между казахами Узбекистана и Турции.

Ключевые слова: диаспора, Узбекистан, Турция, этнокультура, идентичность, генеалогия, традиции, историческая память.

Beysegulova A.K.
Al-Farabi Kazakh National university
Almaty, Kazakhstan
e-mail: aika_n75@mail.ru

NATIONAL VALUES AND CULTURAL HERITAGE BETWEEN THE KAZAKHS OF UZBEKISTAN AND TURKEY: THE LEVEL OF USE AND STORAGE

Abstract. The article presents the level of preservation, use and veneration of national values and cultural heritage of the Kazakhs of Uzbekistan and Turkey. The ethno-cultural identity of Kazakhs located in two states is compared and analyzed among themselves. Analysis of the level of ethno-cultural identity of Kazakhs of Uzbekistan and Turkey through cultural heritage, use and forms of preservation of national value. In accordance with the purpose of the study, the level of ethno-cultural identity of the Kazakhs of Uzbekistan and Turkey was revealed, its existing and remaining attributes were demonstrated. The scientific and theoretical problem of preserving and honoring the cultural heritage of the Kazakhs of the diaspora was based on the conclusions of such researchers as G.M. Sheler, V.De Golzhak, G. Lebon. The article analyzes the ethno-cultural identity of the Kazakhs of Uzbekistan and Turkey through the form of preservation of national values and cultural heritage. This has been studied in scientific theory by special literature. The materials of complex field expeditions conducted by the author for several years between the Kazakhs of Uzbekistan and Turkey were used.

Keywords: diaspora, Uzbekistan, Turkey, ethnoculture, identity, genealogy, traditions, historical memory.

Автор туралы мәлімет:

Бейсегулова Айнұр Қыдырғалиқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Тарих, археология және этнология факультеті, Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, PhD.

ORCID: 0000-0002-1470-1751

Сведения об авторе:

Бейсегулова Айнұр Кыдыргалиевна, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, PhD.

ORCID: 0000-0002-1470-1751

Information about the author:

Beysegulova Ainur Kydyrgalievna, PhD, Senior Lecturer of the Department of Archeology, Ethnology and Museology, Faculty of History, Archeology and Ethnology of the Kazakh National University named after Al-Farabi.

ORCID: 0000-0002-1470-1751

FTAMP: 13.51.11/03.61.91.20

***Рахимов Е.К.¹, Искаков Қ.А.¹**

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

Астана қ., Қазақстан

*e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

МУЗЕЙЛІК ЭТНОГРАФИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – отандық музейлік этнографияның (этномузеологияның) қазіргі жағдайын сипаттау және келешек дамуының өзекті мәселелерін ашып көрсету. Қазақстан музейлерінің этнографиялық коллекцияларында жинақталған материалдар қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті жөніндегі аса маңызды дереккөзі екені белгілі. Соның музейтанудағы рөлі мен маңызын ғылыми тұрғыдан анықтау күн мәселесіне айналып тұр. Бұл мақсатқа жету, еліміздегі этнографиялық музейтану ісін терең зерттеу міндеттерін шешу, республикалық және облыстық деңгейдегі музейлердің этнографиялық жинақтарының бірыңғай деректер базасын құру қажеттілігі айтылады. Сонымен бірге, этнографиялық музейтану алдында тұрған көкейкесті мәселелер жан-жақты талданып, олардың шешу жолдары айқындалды. Мақала музей қызметкерлеріне, этномузеологиямен айналысатын этнологтар мен мәдениеттанушыларға, пәнаралық зерттеулерге қызығушылық танытатын барша оқырмандарға пайдалы болады деп сенеміз.

Кілт сөздер: музейтану, этнография, музейлік коллекциялар, қазақстандық музейлер.

Кіріспе

Этнография ғылымының дамуындағы музейлердің рөлі белгілі. Осымен, XVIII–XIX ғасырларда Еуропа мен Солтүстік Америкада алғашқы музейлердің ашылуы, оларда дүние жүзі халықтарының дәстүрлі мәдениеті туралы жинақталған материалдарды зерттеу қажеттілігі этнографияның ғылыми пән ретінде қалыптасуына ықпал етті.

Ең көне этнографиялық музейлер өз тарихын қарапайым музейлер мен

коллекциялардан (кунсткамералар, сирек кездесетін заттар кабинеттері, галереялар) бастайды. Мұндай музейлердің коллекцияларының құрылуы мен дамуының алғашқы кезеңдерінде алыс елдерден әкелінген таңғажайыптар коллекциялары ретінде қалыптасты. Бірқатар университеттерде этнографиялық кабинеттермен музейлер құрылды, ғылыми қоғамдардың, статистикалық комитеттердің, жергілікті өлке музейлерінде этнографиялық бөлімдер жұмыс істеді.

Қазақстанда этнографиялық білімнің қалыптасуы Қазақ даласын түрлі әскери-барлау және ғылыми экспедициялармен зерттеу үдерісінде де, мәдени, білім беру орталықтарында (РГК бөлімдері мен бөлімшелері, Қазақстанды зерттеу қоғамы, Орынбордағы, Алматыдағы және басқа қалалардағы алғашқы музейлер) далалық материалдың жинақталуы жағдайында да орын алды. Дегенмен, музейлік этнографияның тарихы зерттелмеген күйінде қалып отыр.

Тағы бір өзекті мәселе – музей ісінің дамуының ішкі факторларын зерттеу, музейлер мен ғылым арасындағы байланысты анықтау және талдау. Демек, тарихи-этнологиялық зерттеулердің маңызды міндеттерінің бірі туристік саланы дамыту үшін прагматикалық, сондай-ақ жалпы мәдени, білім беру, ғылыми маңызы бар Қазақстан музейлерінің этнографиялық әлеуетін айқындау болып табылады.

Еліміздің аса маңызды мемлекеттік бағдарламасы болып есептелетін Қазақстан Республикасының 2023-2027 жылдарға арналған мәдени саясат тұжырымдамасында «еліміздің музей ісін дамыту мақсатында жүргізіліп жатқан кешенді жұмыстарға қарамастан, бүгінгі таңда музей қорларына қол жеткізу мәселесі проблема болып қалуда» делінген. Бұл зерттеушілердің республика музейлерінің қор жинақтарына, оның ішінде этнографиялық коллекцияларға қол жетімділігіне де қатысты. Сол тұжырымдамада: «Қазіргі заманның талаптары Қазақстан музейлерінің қызметін қайта қарауды, музей нысандарын кешенді және тиімді дамытуды және әлемдік музей практикасында болып жатқан ынтымақтастық үдерістерді ескере

отырып, оларда халыққа мәдени қызмет көрсету деңгейін жетілдіруді талап ететіні» атап көрсетілген (Концепция, 2023: URL).

Осының аясында еліміздің музейлері этнографиялық зерттеулердің заттай көздерін жинауда, тіркеуде, сақтауда, жүйелеуде, зерделеуде, экспонаттауда, жариялауда, көпшілікке танымал етуде негізгі рөл атқарады. Ұлттық, мемлекеттік музейлерінің, этнографиялық коллекцияларының және облыстық, қалалық, аудандық музей бөлімдерінің қазақтардың және еліміздің басқа этностарының дәстүрлі этнографиясын зерделеу үшін маңызы жоғары.

Отандық ғалымдар ел музейлерінің коллекцияларында мәдениет пен өмірді зерттеудің теориялық және практикалық мәселелерін әзірлегенді. Музей коллекциялары ғылымда қалыптасқан және олар бөлісетін теориялар мен тұжырымдамалардың әсерінен ғалымдар жүргізген далалық жұмыстың көрінісі мен нәтижесі ғана емес, сонымен қатар ғылыми зерттеулердің маңызды көзі болып табылады (Әлімбаев, 1998; Файзуллина, 2009).

Музейлік этнография (балама атаулары «этнографиялық музейтану», «этномузеология») – бұл материалдық нысандарда берілген мәдениеттердің бейнелі кодтарын ашуға, сондай-ақ заттардың дұрыс таңдалған кешендері арқылы музей экспозициясында осы кодтарды көрсету өнеріне бағытталған музейтану мен этнология түйісуінде жатқан ғылыми сала. Музей контекстіндегі заттар туралы ғылыми білімнің заттармен байланысын анықтау мәселесі әлі де өзекті болып тұр (Москвитина, 2022).

Басқаша айтқанда, этнографиялық музейтанудың маңызды міндеті – музейлік этнографиялық мұраны

ғылыми тұрғыдан түсіну. Біздің мақаламыз осы мәселеге арналады.

Әдістемесі

Зерттеудің негізгі тәсілдері объективтіліктің, жүйеліліктің, тарихилықтың жалпы ғылыми принциптеріне негізделген.

Қазіргі қазақстандық қоғамда ұлттық жадының мәнін бейнелейтін негізгі ұғым өткеннің материалдық және материалдық емес нысандары болып есептелетін тарихи-мәдени мұра болып табылады. Біздің еліміздің музейлерінде бұл мұра этнографиялық заттар мен коллекциялар түрінде заттай объектілерімен ұсынылған.

Тарихи-мәдени мұраны ұрпаққа сақтап, жеткізудің дәстүрлі формалары: ескерткіштерді қорғау, музейлендіру, дереккөздердің оқулық басылымдары, тарих шежіресіне енгізу, аңызға айналдыру, қалпына келтіру. Тарихтың әр кезеңінде адам символдық білім бере отырып, ескерткіштер, жәдігерлер кешенін бекітеді.

Біз көтеріп отырған мәселе аясында еліміздің музейлерінде сақталатын этнографиялық материалдарды анықтау, зерттеу және жариялау, сондай-ақ олардың қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті бойынша деректік маңыздылығын айқындау ең басты проблема болып тұр. Зерттеудің бұл мәнмәтіні республиканың этнографиялық қорлары мен музейлерінің коллекцияларында қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасы туралы жаңа білімді іздеумен, іріктеумен және енгізумен байланысты.

Музейлік этнография саласындағы зерттеушілер этнографиялық коллекцияларды жинақтаудағы келесі проблемаларды анықтаған: біріншіден, қорларды жинақтау үшін экспонаттарды

іріктеу бойынша әдістемелік құралдар жоқ; екіншіден, ескерткішті жасау кезінде пайдаланылған материалды сақтау мәселесі; үшіншіден, бюрократиялық кедергілер көбінесе қорға заттың түсу жолын тежейді; соңынан, маңыздысы музейдің коллекциясын толықтыруға бөлінген жеткіліксіз қаржыландыру (Баранова, 2019: 250).

Осыдан музейтану мен этнологияның түйісуінде пайда болған өзекті мәселелер көрініс табады. Бұл проблемалардың шешімін табу пәнаралық тәсілдердің көмегімен ғана болуы мүмкін. Яғни, этнографиялық коллекцияларды зерттеу әдістері музей ісінің жалпы принциптеріне, музей экспонаттарын сипаттау мен зерттеудің этнологиялық әдістеріне негізделген.

Біздің айтып тұрғанымыз, ғылыми ізденістің маңызды қағидаттарының бірі – пәнаралықты сақтау, яғни музейтану, этнология, тарих, деректану, өнертану әдістерінің тоғысында кешенді зерттеу жүргізу. Музей нысандарының бастапқы құндылығын анықтауды деректану сараптамасы мен талдаудың нақты әдістерін пайдалана отырып жүргізген абзал.

Біз ғылыми зерттеудің ең тиімді әдістерін тұжырымдау, таңдау жұмыс барысында болатынын түсінеміз, сондықтан ғылыми зерттеудің сипатталған принциптері мен әдістерін қажет болған жағдайда толықтыруға болады. Осылайша, ғылыми іздеу, түсіндіру және коммуникация әдістері шектеулі емес, бірақ өзгеруге және байытуға бейім.

Негізгі бөлім

Көптеген жылдар бойы «этномузеология» ұғымын тұжырымдамалауға арнаған музей теориясы саласындағы әйгілі теоретиктердің

еңбектерінде, атап айтқанда, М. Симпсон этномузеология музей кураторлығының тәжірибесін этнографиялық материалдарды сақтау проблемасымен байланыстыратын ғылым саласы болып табылатынын және ескерткіштердің әлеуметтік, мәдени, рухани немесе діни атрибуттарын анықтайтын әдістерді қолданатынын атап көрсеткен (Simpson, 2014).

Этномузеологиялық принциптерді концептуалды түрде ұстанатын музейлер жәдігерлер мен коллекцияларды, олардың мәнін мүмкіндігінше сақтай отырып, яғни оларды салттық, ауызша, семантикалық және әлеуметтік шығу тегінен алшақтатпай жинауға тырысады. Бұл тәсілге сәйкес этномузеология музей мен этникалық мәдениеттің тарихы, музей коллекцияларында көрінетін қауымдастықтардың өкілдері мен музей арасындағы көпір ретінде әрекет етеді.

Біздің елімізде этнографиялық музейтану 1990-2000 жылдары, ең алдымен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейінде (Алматы қ.), содан кейін ҚР Ұлттық музейінде (Астана қ.) өзінің практикалық мазмұнын ашты. Қалыптасып келе жатқан отандық этномузеология негізінен этнографиялық коллекцияларды ұсынуға, олардың деректік әлеуетін ашуға назар аударды. Осылайша, қазақстандық этнографиялық музейтанудың алдыңғы қатарында бүгінгі таңда музей қорларындағы мәдени мұраны концептуализациялау және жүйелеу, экспонаттау мәселелерін шешу, сондай-ақ этнографиялық заттар мен коллекцияның ақпараттық өзектілігін арттыру мәселесі түр.

Қазақстан Республикасында қазақ халқының, сондай-ақ елдің этникалық топтарының тарихы мен мәдениетін суреттейтін бай этнографиялық қор

бар. Бұл баға жетпес мәдени мұра тек орталық республикалық музейлерде ғана емес, сонымен қатар облыстардың, қалалардың, аудандардың көптеген өлкетану музейлерінде шоғырланған.

Қазақстан музейлерінде этнографиялық коллекцияларды жинақтау негізінен XX ғасыр ішінде музей желісінің қалыптасуымен бір мезгілде жүргізілді, ал оларды зерттеу 1990 жылдардан басталды және этнографиялық зерттеулердің жандануына және музейтану дамуының жалпы үрдістеріне байланысты болды.

Қазіргі кезеңде Қазақстан музейлерін этнографиялық зерттеу нәтижелерін жұртшылықтың, мәдениет және музеология саласындағы мамандардың, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қызығушылық танытқандардың кең ауқымды сұранысына ие. Бұл жарияланған жұмыстарды жалпылау және талдау, «ақтаңдақтарды» анықтау және одан әрі зерттеу бағыттарын белгілеу қажеттілігін тудырады. Осылайша, Қазақстанның этнографиялық музейтануының өзектілігі музей коллекцияларын одан әрі жан-жақты этнографиялық зерттеумен және соның нәтижелерін білім беру, мәдени-ағарту және туристік-экскурсиялық практикаға енгізу міндеттерімен айқындалады. Бұл проблеманы өзекті ететін тағы бір фактор – дәстүрлі мәдениетті өзгертетін қазіргі этномәдени үдерістер, заманауи мәдениеттің дамуымен байланысты күрделі тенденциялар.

Қазіргі заманғы музейдің қызметі екі жаһандық мәселені шешуге бағытталғаны белгілі. Біріншіден, бұл белгілі бір халықтың құндылықтары, ережелері, дәстүрлері және т.с.с. білімді тасымалдау (танымдық деңгей). Өзінің қалыптасу кезеңінде музейлердің этнография бөлімдерін ғалымдар немесе

көрнекті өлкетанушылар басқарды, олар коллекцияларды толықтыруға және қорларда жинақталған материалдарды жүйелеуге, сондай-ақ оны зерттеу үшін дәстүрлі мәдениеттің іргелі тұжырымдамалық базасын құруға ұмтылды.

Екіншіден, қазіргі заманғы музейдің міндеті – жеке тұлға мен толеранттылықтың өзіне деген бағалау және эмоционалды қатынасты, өзінің және басқа біреудің этникалық мәдениетіне құрметпен қарауды қалыптастыру. Бұл міндет музейдің ғылыми-зерттеу қызметінің нәтижелеріне жатады, ал оны жүзеге асырудың негізгі әдісі келушімен диалог құру болып табылады.

Этномузеологияның тағы бір маңызды міндеті – этнографиялық музейлік затты зерттеу. Этнографиялық музей заты – бұл белгілі бір кезеңдегі мәдениет тасымалдаушыларының белгілі бір тәжірибесін жинақтайтын, осы ортадан алынған және ондағы мақсатын жоғалтқан өте күрделі объект; музей заты мәртебесін алған кезде пайда болған жаңа әлеуметтік контекст жағдайында атрибутивтік белгілер негізінде түсіндіріледі; дәстүрлі мәдениет нысандары туралы ақпаратты музей түрінде беру мүмкіндігі әрқашанда бар (Кимеева, 2017: 147).

Музей коллекцияларының заттарын зерттеуде қазақтардың тіршілігін қамтамасыз етуге қатысты және рухани мәдениетінің дәстүрлі жүйесін құрайтын келесі бағыттар ескерілуі тиіс: материалдық мәдениет, шаруашылық, қолданбалы өнер, қару-жарақ, халықтық білім, дін және дүниетаным. Музей қызметкерлері қазақ этнографиясы бойынша дереккөздерді зерттеумен, сондай-ақ оларды ғылыми мақалалар жазуда пайдалану, аннотацияланған

каталогтарды жасау және көрмелерді ұйымдастыру ісімен айналысқаны жөн болар. Сонда, жоғарыда аталған қорларда сақталған материалдар мен музей заттарын зерттеу негізінде ғылыми паспорттау, атрибуттау және олардың жан-жақты ғылыми сипаттамасы іс жүзінде жүзеге асырылады.

Этнографиялық музей заттарын ішкі және сыртқы өрістері бар белгілер ретінде зерттеу олардың атрибуттық сипаттамаларын ғана емес, сонымен қатар мұраның материалдық емес құрамдас бөлігін – өндіріс технологиясын, декор семантикасын және т.б. ашуға мүмкіндік береді. Қазіргі жағдайда, дәстүрлі мәдениеттің элементтері тіршілік ортасында жоғалса, негізінен музей коллекцияларында жәдігерлер ретінде сақталады.

Өзіміз қызмет жасап отырған Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорлары еліміздің мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады және оны қорғау – музейдің әлеуметтік-мәдени жадыны сақтау институты ретіндегі маңызды міндеті. Ұлттық музейде сақтаулы заттардың жалпы саны 217 286 бірлігін құрайды: оның ішінде 169 774 бірлігі тұрақты сақтауда (негізгі қорда – 118 671, ғылыми-көмекші қорда – 51 103), ал уақытша қордың музей заттарының саны – 47 512 сақтау бірлігі (ҚР Ұлттық музей сайты, 2023: URL).

Этнографиялық бағыттағы музей коллекциялары келесідей:

- металл қоры;
- шыны, фарфор және фаянс қоры;
- ағаш қоры;
- қару-жарақ, ат жабдықтары және былғарыдан жасалған бұйымдар қоры;
- киім және кесте қоры;
- кілем-киізден жасалған бұйымдар қоры.

ҚР-ның Ұлттық музейі және Алматы қаласында орналасқан ҚР-ның Орталық мемлекеттік музейі өздерінің негізгі ұйымдық-құрылымдық параметрлері мен атрибуттары бойынша ғылыми-зерттеу орталық ретінде қызмет жасайды. Бұл музейлер тарих, этнография, деректану саласындағы ғылыми зерттеулермен белсенді айналысады, сондай-ақ маңызды ғылыми-қор және ғылыми-қалпына келтіру жұмыстарын жүргізеді. Ғылыми-зерттеу қызметі саласындағы басты ерекшелігі музей практикасы мен бейінді және ең алдымен деректанулық сипаттағы ғылыми-іздігіру жұмыстарының органикалық үйлесімі болып табылады.

Музейлердің ғылыми атрибуция мен каталогтау нысаны – тарих және этнография коллекциялары. Мысалы, ҚР ОММ-де 24 мыңнан астам сақтау бірлігі бар этнографиялық заттардың коллекциясы бар. Бұлар музей ашылғаннан бері қалыптасты және оның көп бөлігі XIX-XX ғасырларға жатады, дегенмен XVIII ғасырдың екінші жартысының үлгілері де кездеседі (ҚР Орталық мемлекеттік музей сайты, 2023: URL).

Еліміздің музейлерінде сақтаулы этнографиялық материалдың келешекте қазақстандық қоғамның мәдени ортасына тартылуы және визуализациялануы іске асырылуы тиіс. Осыдан, біздің ойымызша, музейлердің этнографиялық коллекцияларының ұсынылу сапасы мен деңгейі ақпараттандырудың, тарихи-мәдени мұраны танымал етудің жоғары стандарттарына сәйкес келтіру және музей нысандары мен заттарын зерделеуді, қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті бойынша олардың деректану құндылығын айқындауды орындау – заман талабы.

Елімізде жүргізілген зерттеулер мен жарияланған жұмыстарға жасаған талдау Қазақстанның этнографиялық музейтану ғылымында мынадай бағыттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: ғылыми зерттеулерде музей коллекцияларынан этнографиялық дереккөздерді пайдалану; этнографиялық коллекциялардың қалыптасу тарихы мен құрамын зерттеу; этнографиялық заттар мен коллекцияларды каталогтау.

Аңғарғанымыз, республикада бірінші бағыт – ғылыми зерттеулерде музейлердің этнографиялық коллекцияларын пайдалану барынша дамыды. Музей қорларында сақталатын халық мұрасына деген қызығушылықтың артуы, жұртшылық тарапынан этномәдени білімге деген сұраныс музейлерден экспозициялық-көрме және мәдени-ағарту жұмыстарында тиімді пайдалану мақсатында этнографиялық коллекцияларды зерделеу жөніндегі қызметті жандандыруды талап етеді. Зерттеудің осы бағытын дамыту ең алдымен музей қызметкерлері мен ғалымдарының міндеті болып табылады. ҚР ОММ бұрынғы директоры, белгілі ғалым Н. Әлімбаев мен оның серіктерінің, музей қызметкерлерінің арқасында этномузеология бағытында үлкен жұмыс атқарылды. Жұмыстың нәтижелері музейдің ғылыми басылымдарында көрініс тапқан (Труды, 2004; Труды, 2009).

Бұл жұмыс этнографиялық жинақтарды зерттеудегі келесі бағыт – этнографиялық жинақтарды каталогтау шеңберіндегі қызметпен тығыз байланысты. Коллекцияларды каталогтау және жариялау отандық музейлер жұмысының маңызды бағыты болып табылады. ҚР ОММ-де бұл жұмыс 1990-2000 жылдардың аяғынан басталды, этнографиялық коллекцияларды каталогтау этнографиялық зерттеулердің

дамуымен жоспарлы сипат пен кең ауқымды алды. Музей директоры, этнолог ғалым, музеолог Н. Әлімбаидың жетекшілігімен этнографиялық коллекцияларды белсенді түрде зерттеу жүргізілді. Кешенді зерттеу нәтижесінде музей каталогтары (Традиционная, 2009; Қазақ, 2012), сондай-ақ 5 томдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» іргелі энциклопедиясы басып шығарылды (Қазақтың, 2017).

Атап өту керек, ҚР Орталық мемлекеттік музейінде отандық этномузеологияның дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті ғалымдар Б. Қақабаев, Т. Картаева, Д. Қатран, Р. Шойбеков, Н. Уәли, Г. Орынбаева, Т. Болсынбек, Ғ. Файзуллина және т. б. еңбек етті.

Алматы қаласында ҚР ОММ ғылыми орталығын түзеген тұтас этнографиялық музейтану бағыты қалыптасты деп айтуға болады, онда ғалымдар этнографиялық заттарды ғылыми паспорттау және ғылыми каталогтау, оларды зерделеу, сондай-ақ мәдени мұраны көпшілікке танымал ету бойынша бірегей тәжірибе жинақтады.

Сондай-ақ, ҚР ОММ ғалымдары мен қызметкерлері 2014-2015 жылдары Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің (Астана қ.) жұмысын жолға қою кезінде, атап айтқанда, этнографиялық коллекцияны, қорларды қалыптастыру, қазақ халқының және еліміздің этникалық топтарының дәстүрлі мәдениеті бойынша заттарды көрсету кезінде баға жетпес ғылыми-әдістемелік көмек көрсетті.

Алматы музейтану ғылыми орталығының этнографиялық заттарды ғылыми сипаттау және каталогтау ісінде жинақталған тәжірибесі көптеген каталогтарды дайындауда және бүкіл республика бойынша жекелеген

заттарды сипаттау әдістемесін әзірлеуде пайдаланылды. Жарияланған каталогтар халықтың тарихи-мәдени мұрасының ерекшелігі туралы жалпы түсінік қалыптастырады, ғылыми айналымға маңызды дереккөздерді енгізеді, этнографиялық білімді насихаттауға қызмет етеді. Мысал ретінде ҚР ОММ, ҚР Ұлттық музейінің, сондай-ақ бірқатар облыстық музейлердің этнографиялық коллекциялары бойынша каталогтарды келтіруге болады (Ювелирное, 2016; Коллекция, 2015; Каталог, 2013; Разновидности, 2005; Изделия, 2005).

Қазіргі уақытта музей қызметкерлерінің, ғылыми және ғылыми-ағарту орталықтарының мамандарының, жас зерттеушілердің күшімен этнографиялық заттар мен музейлер коллекцияларын зерттеу және ғылыми айналымға енгізу ісінде ілгері жылжу байқалады. Ішінара жарияланған каталогтар музейлердің тарихи-мәдени мұрасын білім беру және ғылыми-зерттеу қызметінде пайдалануға, ал мақалалар жеке этнографиялық коллекциялардың құрамы мен қалыптасу тарихы туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік жасап отыр.

Алайда, Қазақстанның этнографиялық музейтану міндеттері одан әрі дамытуды, еліміздің қорлары мен коллекцияларында зерттеу қызметін жандандыруды талап етеді. Музейлердің этнографиялық коллекцияларын зерттеудің осы үш бағытын дамыту перспективалары этнология ғылымы үшін де, оларды экспозициялық-көрме жұмысында және музейлердің мәдени-білім беру үдерісінде, білім беру және туристік-экскурсиялық қызметте тиімді пайдалану үшін де маңызды болып келеді.

Сондай-ақ, аймақтар ментақырыптар бойынша жеке этнографиялық

каталогтарды, дәстүрлі мәдениет туралы заттар мен музей коллекциялары туралы бірыңғай ақпараттық ресурсын құру өзекті болып табылады. Этнографиялық музейтануды зерттеуге жүйелі көзқарас қана болғандықтан, жәдігерлер туралы, соның ішінде есепке алу және далалық құжаттама туралы барлық дереккөздерді тарту, зерттелетін ескерткіштерді жан-жақты қарастыруға және олардың мәдени құндылықтар жүйесіндегі рөлі мен орнын анықтауға, демек, ғылыми айналымға тиімді енгізуді және ғылыми-практикалық қызметте пайдалануды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, келешекте орталық және өңірлік музейлердің этнографиялық коллекцияларына кешенді зерттеулер жүргізу бірегей музейлік ғылыми-мәдени кеңістіктің дамуына ықпал ететіні сөзсіз.

Қорытынды

Музейлік этнография саласында келешегі бар зерттеулердің нәтижелері практикалық түрде (мақалалар, жарияланымдар, аннотацияланған каталогтар шығару, көрмелер ұйымдастыру), сондай-ақ еліміздің музейлер қорлары мен экспозицияларында ұсынылған қазақ халқының бай мәдени мұрасын жаңаша түсінуде, оның ішінде ғылыми айналымға неғұрлым құнды, ақпараттық үлгілерді енгізу жолымен ұсынылатын болады. Осылайша, дәстүрлі мәдениет этнографиясының дереккөздік базасы айтарлықтай кеңейіп, отандық музейлердің жинақталған бай материалдарын одан әрі зерттеу жұмыстарында пайдалануға мүмкіндік туады.

Көтерілген мәселелер бойынша нақты істер бағытын айқындап көрсетсек, бұлар:

– этнографиялық музейтану бойынша жазба, архивтік-құжаттық, тарихи дереккөздерді зерттеу;

– тарихи-мәдени мұра нысандары мен музей қорын жүйелеу және жіктеу;

– зерттелетін объектілердің хронологиялық және географиялық көлемін анықтау;

– этнографиялық және өнертанушылық сипаттамаларды, өндіріс материалдарын және басқа да мәліметтерді көрсете отырып, ғылыми аппаратты құру және зерттеу тақырыбы бойынша тарихи-мәдени мұра нысандарының ақпараттық деректер қорын жасау;

– этнографиялық коллекцияларда сақталған қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен тұрмысының заттарына деректанулық талдау жүргізу;

– этнографиялық жинақтардың экспонаттарын цифрландыру (фотофиксация, сканерлеу және т.б.);

– ғылыми, бұқаралық басылымдарда, әлеуметтік және электрондық желілерде тақырып бойынша материалдарды жариялау.

Көтерілген мәселелерді шешу Қазақстанда музейісімен этнографиялық ғылымның одан әрі дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Күтілетін әлеуметтік және экономикалық тиімділік музейтанудың ғылыми өрісін кеңейтуде, ғылыми айналымға жаңадан енгізілген қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасы нысандары мен заттарымен отандық этнологияны байытуда болады. Бұның бәрі зерттеушілердің дәстүрлі мәдениет бойынша бірегей дереккөз базасы ретінде ел музейлерінің этнографиялық жинақтары мен коллекцияларына деген қызығушылығын күшейтеді, музей мекемелеріне, оның ішінде туристердің келу санын арттырады, музейлердің ғылыми-зерттеу қызметін одан әрі

дамытуға, жастардың халықтың тарихи-мәдени мұрасын зерттеуге деген ынтасын арттырады.

Ұсынылған проблемалар мен міндеттердің спектрін көріп отырғанымыздай, музейтану ақпаратының ағынын едәуір дәрежеде ұлғайтады, оның ғылыми мазмұнын ғана емес, мәдени кеңістік деңгейінде де бекітеді.

Біздің ойымызша, елімізде музейлік этнографияны дамыту идеясы оның қолданыстағы зерттеу әдістері негізінде қалыптасқан қолданбалы сипатын тікелей көрсетеді. Маңызды мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру шеңберінде қатысу зерттеушілерге айналымға енгізілген музей нысандарының кешенін практикада қолдануға, қолданбалы этнографиялық материалды талдауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Осыдан этнографиялық заттар мен музейлер

коллекциясының ғылыми құндылығын, олардың дәстүрлі мәдениеттің қайнар көзі ретіндегі маңыздылығын анықтауға және сипаттауға әрекет жасалынады.

Осылайша, қоғамдық сананы жаңғырту міндеттері аясында музейлердің ғылыми жұмыс нәтижелерін өзекті ету жүргізіледі. Отандық музейтану өрісінде туындаған өзекті мәселелерді этнографиялық коллекциялар туралы білімді кеңейту, еліміздің музейлерінде жинақталған зерттеу жұмысының тәжірибесін тереңдету, қазіргі заман талаптарын, оның ішінде музейлер ресурстарын жандандыру, қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті бойынша этнографиялық материалды ғылыми айналымға енгізудің жаңа әдістерін әзірлеу есебінен орындауға мүмкіндік бар екеніне сеніміміз мол.

Әдебиеттер

1. Әлімбаев Н. Қазақ этнологиясының қазіргі тарихнамалық және теориялық мәселелері // Гуманитарлық ғылымдар Академиясының хабаршысы. – 1998. №1. – 155-159 б.
2. Баранова В.А. Отражение современных этнических процессов в комплектовании коллекций российского этнографического музея // Материалы XIII Конгресса антропологов и этнологов России. – Казань, 2019. – С. 249-251.
3. Изделия из шерсти для убранства юрты. Из фондов Мангистауского областного историко-краеведческого музея. – Актау: Тассад, 2005. – 56 с.
4. Каталог этнографических предметов традиционной казахской культуры из фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея. / Под общ. ред. М.Н. Дүйсенғали. – Актобе: «Хабар-Сервис» ЖШС, 2013. – 148 с.
5. Кимеева Т.И. Методология исследования этнографического музейного предмета: на примере коллекций по культуре коренных народов Притомья // Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. – 2017. – Т.23, № 4 (168). – С. 145-150.
6. Коллекция оружия и ковров в дар Национальному музею Республики Казахстан: книга-альбом. – Астана: Фолиант, 2015. – 224 с.
7. Концепция культурной политики Республики Казахстан на 2023-2027 годы. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/documents/details/335818?lang=ru> (қаралған күні 08.06.2023).
8. Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік музейі коллекциясынан. Ғылыми каталог. / Казахские ковры и ковровые изделия из коллекции

Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Научный каталог. /Гыл. ред. және жоба жетекшісі Н. Әлімбай. – Алматы: ICOS, 2012. – 384 б.

9. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейі сайты. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.csmrk.kz/index.php/kz/> (қаралған күні: 09.06.2023).

10. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі сайты. [Электронды ресурс]. URL: <https://nmrk.kz/> (қаралған күні: 09.06.2023).

11. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 1-5. – Алматы: «Әлем. Даму. Интеграция» ЖШС, 2017 (толықтырылған, 2-ші басылым).

12. Москвитина А.Ю. Компаративное этномузееведение и этноискусствоведение. / Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. [Электронды ресурс]. URL: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_02/978-5-88431-235-7 (қаралған күні: 08.06.2023).

13. Разновидности текемета. Из фондов Мангистауского областного историко-краеведческого музея. – Актау: Тассад, 2005. – 40 с.

14. Традиционная казахская одежда. / Kazakh traditional garments. Scientific catalogue. Из серии: Этнографические коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан». Иллюстрированный научный каталог. /Науч. рук. Н. Алимбай. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 с.

15. Труды Центрального музея: музейное дело, история, этнология, фольклористика, археология, антропология, историография, источниковедение, нумизматика. – Вып. I /Науч. ред. Н. Алимбай. – Алматы: Ғылым, 2004. – 396 с.

16. Труды Центрального музея: музейное дело, история, этнология, фольклористика, археология, антропология, историография, источниковедение. – Вып. II /Науч. ред. Н. Алимбай. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. – 576 с.

17. Файзуллина Г.Ш. Этнографизмы в музейной терминологии (к вопросу о стандартизации описаний предметов традиционных культур) //Этнос. Общество. Цивилизация: II Кузеевские чтения. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию Р.Г. Кузеева /Под ред. А.Б. Юнусовой. – Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 2009. – С. 423-425.

18. Ювелирное искусство казахов в коллекции Национального музея. Иллюстрированный каталог /сост. А.А. Мусагажинова, К.А. Нурмаганова. – Астана: РЕГИС-СТ, Полиграф, 2016. – 304 с.

19. Simpson M. Ethnomuseology // Encyclopedia of Global Archaeology. – New York, 2014. –Pp. 2549–2553.

References

1. Álimbai N. Qazaq etnologiasynyń qazirgi tarihnamalyq jáne teoralyq máseleleri // Gýmanitarlyq ғылымдар Akademiasynyń habarshysy. – 1998. №1. – 155-159 b.

2. Baranova V.A. Otrazhenie sovremennyh etnicheskikh prosesov v komplektovanii kollektsii rossijskogo etnograficheskogo múzeia // Materialy XIII Kongresa antropologov i etnologov Rossii. – Kazan, 2019. – S. 249-251.

3. Izdelia iz shersti dlá ýbranstva iýrty. Iz fondov Mangistaýskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo múzeia. – Aktaý: Tassad, 2005. – 56 s.

4. Katalog etnograficheskikh predmetov tradisionnoi kazahskoi kúltúry iz fondov Aktúbinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo múzeia. /Pod obsh. red. M.N. Dúsengalı. – Aktobe: «Habar-Servis» JShS, 2013. – 148 s.

5. Kimeeva T.I. Metodologiya issledovaniya etnograficheskogo mýzeinogo predmeta: na primere kollektsii po kúltýre korennykh narodov Pritomá // Izvestia Ýralskogo federalnogo ýniversiteta. Ser. 1, Problemy obrazovaniya, naýki i kúltýry. – 2017. – T.23, № 4 (168). – S. 145-150.
6. Kolektsia orýjia i kovrov v dar Nasionalnomý mýzeiý Respýblikí Kazahstan: knúga-albom. – Astana: Foliant, 2015. – 224 s.
7. Konsepsiya kúltýrnoi politiki Respýblikí Kazahstan na 2023-2027 gody. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/documents/details/335818?lang=ru> (qaralǵan kúni: 08.06.2023).
8. Qazaq kilemderi men toqyma buyymdary. Qazaqstan Respýblikasy Memlekettik mýzei koleksiasynan. Gýlymı katalog. / Kazahskie kovry i kovrovye izdelia iz kollektsii Sentralnogo Gosýdarstvennogo mýzeia Respýblikí Kazahstan. Naýchnyi katalog. /Gyl. red. jáne joba jetekshisi N. Alimbai. – Almaty: ICOS, 2012. – 384 b.
9. Qazaqstan Respýblikasy Ortalyq memlekettik mýzei saıty. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://www.csmrk.kz/index.php/kz/> (qaralǵan kúni: 09.06.2023).
10. Qazaqstan Respýblikasy Ulttyq mýzei saıty. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://nmrk.kz/> (qaralǵan kúni: 09.06.2023).
11. Qazaqtıń etnografialyq kategorıalar, úgymdar men ataýlarynyń dástúrli júesi. Ensiklopedia. T. 1-5. – Almaty: «Álem. Damý. Integrasiya» JShS, 2017 (tolıqtırylǵan, 2-shi basylım).
12. Moskvitina A.Íy. Komparativnoe etnomýzeevedenie i etnoiskýsstvovedenie. /Elektronnaia biblioteka Mýzeia antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kýnstkamera) RAN. [Elektrondy resýrs]. URL: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_02/978-5-88431-235-7 (qaralǵan kúni: 08.06.2023).
13. Raznovidnosti tekemeta. Iz fondov Mangistaýskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo mýzeia. – Aktaý: Tassad, 2005. – 40 s.
14. Traditsionnaia kazahskaia odejda. / Kazakh traditional garments. Scientific catalogue. Iz serii: Etnograficheskie kollektsii Sentralnogo Gosýdarstvennogo mýzeia Respýblikí Kazahstan». Illústrirovannyi naýchnyi katalog. /Naých. rýk. N. Alimbai. – Almaty: Óner, 2009. – 344 s.
15. Trýdy Sentralnogo mýzeia: mýzeinoe delo, istoria, etnologia, fólkloristika, arheologia, antropologia, istoriografia, istochnikovedenie, nýmizmatika. – Vyp. I /Naých. red. N. Alimbai. – Almaty: Gylım, 2004. – 396 s.
16. Trýdy Sentralnogo mýzeia: mýzeinoe delo, istoria, etnologia, fólkloristika, arheologia, antropologia, istoriografia, istochnikovedenie. – Vyp. II /Naých. red. N. Alimbai. – Almaty: Balalar ádebieti, 2009. – 576 s.
17. Faızýllina G.Sh. Etnografizmy v mýzeinoi terminologii (k voprosý o standartizatsii opisaniı predmetov traditsionnykh kúltýr) //Etnos. Obshestvo. Sivilizatsia: II Kýzeevskie chteniya. Materialy Mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii, posváshennoi 80-letiy R.G. Kýzeeva /Pod red. A.B. Iýnýsovoi. – Ýfa: Ýfımski poligrafkombinat, 2009. – S. 423-425.
18. Iývelirnoe iskýsstvo kazahov v kollektsii Nasionalnogo mýzeia. Illústrirovannyi katalog / sost. A.A. Mýsagajnova, K.A. Nýrmaganova. – Astana: REGIS-ST, Poligraf, 2016. – 304 s.
19. Simpson M. Ethnomuseology // Encyclopedia of Global Archaeology. – New York, 2014. –Pp. 2549–2553.

***Рахимов Е.К.¹, Исаков К.А.¹**

¹Национальный музей Республики Казахстан,

г. Астана, Казахстан

*e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МУЗЕЙНОЙ ЭТНОГРАФИИ

Аннотация. Цель статьи – описать современное состояние отечественной музейной этнографии (этномузеологии) и выявить актуальные проблемы дальнейшего развития. Известно, что материалы, собранные в этнографических коллекциях музеев Казахстана, являются очень важным источником традиционной культуры казахского народа. Насущным вопросом становится научное определение их роли и значения в музейном деле. Для достижения этой цели необходимо решить задачи углубленного изучения этнографического музееведения в стране, создать единую базу данных этнографических коллекций республиканских и областных музеев. Для этого были проанализированы важные проблемы, стоящие перед этнографическим музееведением Казахстана, и определены пути их решения. Полагаем, что статья будет полезна музейным работникам, этнологам и культурологам, занимающимся этномузеологией, а также всем читателям, интересующимся междисциплинарными исследованиями.

Ключевые слова: музееведение, этнография, музейные коллекции, казахстанские музеи.

***Rakhimov Y.¹, Iskakov K.¹**

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana, Kazakhstan

*e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

CURRENT PROBLEMS OF MUSEUM ETHNOGRAPHY

Abstract. The purpose of the article is to describe the current state of the domestic museum ethnography (ethnomuseology) and to identify topical issues of further development. It is known that the materials collected in the ethnographic collections of the museums of Kazakhstan are a very important source of the traditional culture of the Kazakh people. An urgent issue is the scientific definition of their role and significance in the museum business. To achieve this goal, it is necessary to solve the problems of in-depth study of ethnographic museology in the country, to create a single database of ethnographic collections of republican and regional museums. For this, the important problems facing the ethnographic museology of Kazakhstan were analyzed and ways to solve them were identified. We believe that the article will be useful to museum workers, ethnologists and culturologists involved in ethnomuseology, as well as to all readers interested in interdisciplinary research.

Keywords: museology, ethnography, museum collections, Kazakhstani museums.

Авторлар туралы мәлімет:

1. **Рахимов Ернұр Кендібайұлы** – PhD докторы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің жетекші ғылыми қызметкері.
2. **Искаков Қуаныш Алдабергенұлы** – Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, «Мәдени мұра» журналының бас редакторы.

Сведения об авторах:

1. **Рахимов Ернұр Кендибаевич** – доктор PhD, ведущий научный сотрудник Национального музея РК.
2. **Искаков Куаныш Алдабергенович** – Главный редактор журнала «Мәдени мұра».

Information about the author:

1. **Rakhimov Yernur Kendibaevich** – PhD, Leading researcher at the National Museum of the Republic of Kazakhstan.
2. **Iskakov Kuanysh Aldabergenovich** – Editor-in-chief of the journal «Madeni Mura».

FTAMP: 21.15.47

Байбосынова Ұ.М.¹¹Қазақ ұлттық өнер университеті

Астана қ., Қазақстан

e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

СЫР БОЙЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИСЛАМ ТАҚЫРЫБЫ

Аңдатпа. Мақалада Сыр бойы қазақтарының эпикалық шығармаларындағы ислам дініне қатысты сюжеттер беріледі. Бұл дәстүрлі дүниетаным мен ислам дінінің өзара қарым-қатынасы мен сабақтастығын айғақтайды. Сыр бойы қазақтарының эпикалық шығармаларындағы ислам дінінің көріністерін жан-жақты қарастыру, оны аталмыш өңірден шыққан мәдениет жасаушы тұлғалардың шығармаларының мазмұнымен салыстыра зерттеу. Зерттеу мақсатына сәйкес эпикалық шығармалардың жанрлық ерекшелігіне, хронологиялық және мазмұндық өзектілігіне қарай бөліп қарастыру. Зерттеу мақаланың өзекті мәселелерін талдау барысында, А. Байтұрсыновтың, З. Қабдоловтың, О.А. Ибрагимов, А. Жұбанов, А.Ф. Эйхгорн, Б.Г. Ерзаковичтің зерттеу жұмыстары қаралып, Омар Шораяқұлының, Тұрмағамбет Ізтілеуовтің, Ерімбет Көлдейбекұлының және басқа да жыршы, өнерпаздардың шығармаларындағы ислам тақырыбының көріністері талданды. Мақаланың зерттеу нысанына қарай, Сыр бойы қазақтарының дәстүрлі эпикалық шығармаларындағы ислам мәселелері қарастырылды. Бұл аталмыш өңір қазақтарының мәдени әлеуетінің тереңдігін көрсете отырып, діни мәселелердің ерте кезден-ақ халық арасында жыраулар арқылы насихатталғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Сыр бойы жыраулық мектебінің көрнекті өкілдерінің шығармаларында және жанрлық ерекшеліктерінде ислам діні мәселелері құрамдас бөлігі ретінде қалыптасқаны анықталды.

Кілт сөздер. Сыр бойы, эпос, ислам, мәдениет, фольклор, дін, дәстүр.

Кіріспе

Орта Азия мен Қазақстан тарихында Сырдария өзені жағалауларын мекендеген халықтардың мәдениеті әлемдік өркениеттік дамуда өзіндік орны бар мәдени-тарихи орта болып есептеледі. Бұл тұрғыда Сыр

бойындағы жыршылық өнердің басты тақырыптарының негізгі ұйытқысы ретінде ислам дінінің насихатталуы болды. Бұл ислам мәдениетінің таралуы мен Орта Азия жеріндегі кең қанат жаюындағы ерекшеліктерді қамтыды. Сыр бойындағы дәстүрлі жыршылық

өнердегі ислам тақырыбының көрініс табуы тұтас алғанда қазақ әдебиетінің тарихи даму үдерісі барысында қалыптасқан жанрлардың байырғы классикалық формасы екенін көрсетеді. Қазақтың ақындық, шайырлық поэзиясында А. Байтұрсынов пен З. Қабдолов қисындары жүйесіндегі мысал, хикаят, қисса, дастан үлгілері мол жырланған. Сыр бойының ақындары мен шайырлары мұраларындағы ислам дінінің тарихын, қағидаларын, діни тұлғалар көрсеткен түрлі ғажайып уақиғаларды өзегіне арқау ету арқылы бұқара халықтың санасына ислам мәдениетін сіңіруді мақсат еткен шағын және күрделі жанрлардың аужайы өз алдына сөз етілуге тиіс өзекті мәселенің бірі болып табылады. Сондай шағын жанрлардың бір түрі – мысал мен хикаят. Сыр бойындағы дамыған поэзия түрлері, әдетте белгілі бір өңірлік ерекшеліктерді қамти отырып, дәстүрге негізделген мақам арқылы жыршылардың орындауына ыңғайластырыла жасалғаны белгілі. Ал бұл үдеріс міндетті түрде тыңдаушы мен орындаушының арасындағы шығармашылық байланысты қамтамасыз етеді. Аталған шағын жанрлар, сондай кезде, шағыннан күрделіге қарай екпіндеп, дамыта жырлау үдерісін қамтамасыз ету кезінде, тыңдаушы топтың ретіне, танымына қарай, өз бетінше айтыла беретінін де атап өту маңызды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланың материалдық базасын қазақ халқының эпикалық шығармалары құрайды. Сонымен қатар, Сыр бойы қазақтарының дәстүрлі жыршылық мектебінің көрнекті тұлғаларының жырлары, мысал, хикаят, дастан сияқты жанрларда жеткізген

шығармаларындағы ислам мәселелері қамтылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сәйкес қазақ халқының фольклоры мен рухани мұрасына қатысты материалдар мен арнайы зерттеу әдебиеттерін жүйелеу, зерттелу тарихына қарай хронологиясына сараптама жасалды. Тақырыптың зерттелу деңгейінің әртүрлі болуымен, зерттеу нысандары мен пәнаралық байланысты қажет еткендіктен тарихнамалық талдауды қажет етеді. Мұнда тарихи салыстырмалы әдіс, зерттеудің дискурсивті әдістері, этнографиялық зерттеулер мен материалдарды сараптау, эпикалық шығармалардағы сюжеттердің шынайылық тұрғысында сыни талдаудан өткізу әдістері қолданылды.

Талдау

Әдебиеттану ғылымының теориялық анықтамаларында шығарманың қоғамдық, әлеуметтік ортаның немесе жекелеген адамдардың қолайсыз жақтарын, келеңсіздікті, кемшілікті астарлап айтып сынауға құрылатыны айтылады. Тіршіліктің сан түрлі мәселелері мен адам өміріндегі қарама-қайшы құбылыстардың өзара тығыз бірлікте болатыны табиғи нәрсе. Осы тұрғыда қазақ әдебиеттану ғылымындағы мысал жанрында ақындар мен шайырлар көз алдарында өтіп жатқан, бұрын болған немесе адам өмірінде кездесуі мүмкін жағымсыз қылықтарды жаратылыстағы тіршілік иелері (аң, құс, төрт түлік мал), заттар (су, өсімдік, тау) арқылы тұспалдау арқылы бейнелейді. Қазақ сөз өнері жанрларын зерттеудің негізін салушы Ахмет Байтұрсынов мысалдағы бейнелеу тәсіліне қатысты, «Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғамалын

екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту бернелеу болады» (Байтұрсынов, 1989: 161) деп тұжырым жасайды. Демек, адамзат баласының жүріп өткен тарихында қоғамдық, әлеуметтік қарым-қатынастар жан-жақты, сан қырлы қасиеттерімен саралана танылуында астарлап, тұспалдай сөйлеу арқылы өнердің сондай эстетикалық қызметі арқылы адам мінезіне оң баға беруге болатыны ақиқат. Бұл жайында академик З. Қабдолов былай дейді: «Мысал – эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Әрқашан сатиралық сипатта, көбіне аң, хайуанаттар, кейде зат туралы жазады да, сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік күлкіге, келекеге, мазаққа айналдырылып, сықақпен сыналады. Мазмұны бүкпелі болғанмен, идеясы астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма, шымыр келеді» (Қабдолов, 1983: 303).

Демек ақын, шайырлардың шығармаларының адам тәрбиесіне арналған бағдарында мысалдың сонау ежелгі замандардан бері өмір сүруінің қоғамдық, әлеуметтік, эстетикалық мәні айқын екенін аңғару қиын емес. Ал, сөз арқауындағы Сыр бойы ақындары мен шайырлары шығармаларындағы мысал жанрының исламдық тәлім, тәрбие мұраттарын, имандылық, адамгершілік тағылымын нысана ететіні осындай дәстүрлі дамудың заңды жалғасы деуге келеді. Мысал мен хикаяның тақырыптық мазмұнында адамдар да қатысатын үлгі Шығыс елдері әдебиеттерінде қалыптасқан. Сюжеттегі негізгі оқиғаға қосымша композициялық құрылымды құрайтын авторлық кіріспе, түйіндеу болады. Авторлық түйіндеулер нақылдық, дидактикалық, философиялық ойлармен беріледі. Осындай

мәндегі пікірлер А.Ф. Эйхгорнның «Музыкальная фольклористика в Узбекистане», Б.Г. Ерзаковичтің «Музыкальное наследие казахского народа», А. Жұбановтың «Өскен өнер», Б.М. Жүсіповтың «Сүлейлер» сияқты зерттеу жұмыстарында кездеседі.

Нәтижелер

Қазақ әдебиетінің тарихи даму үдерісі барысында қалыптасқан жанрлардың барлығы да байырғы классикалық үрдістермен сабақтас дамитын, кейде өзгеріске түсіп әлсірейтін, кейде күшейе түсетін кәдімгі табиғи нәрсе. Әдеби тек пен түрдің қайсысы болсын, әдебиеттану қисындарының аясында қарастырылады. Алаш зиялыларының көсемі А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышында» әлемдік әдебиет теориясының ізімен әдебиет тектерін әуезе (эпос), толғау (лирика), айтыс-тартыс (драма) деп жіктейді. Академик З. Қабдолов «Эпостық шығарманың арқауы автор үшін «ішкі» субъективтік шындық емес, «сыртқы» объективтік шындық, жекелеген адамдардың көңіл-күйі ғана емес, бүкіл халықтың тұрмыс-тіршілігі, тарихи тағдырлары мен ұлттық даму заңдылықтары. Осыдан келеді де дәуірлік құбылыстар мен қоғамдық қатынастарды көркем жинақтаудағы жұртқа мәлім эпикалық құлаш деген ұғым шығады. Бұл эпосқа тән айрықша сипаттардың бірі» (Қабдолов, 1982: 301) дейді.

Сыр бойының шайырлары мен ақындары мұраларында мысал үлгісін қолдануда ислам мәдениетін уағыздауға ерекше мән беріледі. Сондай-ақ, оқиғаға қатысатын мысал кейіпкерлерін өзара әңгімелестіру (диалог) әдісі тұрақты қолданылады. Сөз арқауындағы Шығыстың классикалық өнері дәстүрін тұтынған Базар, Ерімбет,

Омар, Тұрмағамбет, Жүсіп, Шегебай, Сейітжан секілді шайырлардың мысал жанрындағы шығармалары көбінесе ислам тарихындағы жеке тұлғаларды, оқиғаларды арқау ету табиғатына орай олардың осы жанрдағы шығармаларын мысал және хикаят жанрлары түрлерінде атауға болатыны байқалады.

Мысалы, Омар Шораяқұлының «Ақымақтың досы – дұшпан, жақыны – жат», «Шишадан тән айлаған шишты құдірет», «Жәрдемші Жаппар атты жалғыз еге», «Бір пияла май», «Қойшы мен ұры» деген шығармалары мысал мен хикаят түрінде жазылған. Бұл орайда профессор Т. Қожакеевтің «Сатиралық жанрлар» атты еңбегіндегі осындай тектес шығармалар туралы айтқан пікірінің Сыр бойы ақын, шайырларының мысал, хикаяттарын түсінуге бағдары дәйекті: «Кейде мысал бір адамның басында болған хикая деп те жазыла береді. Бірақ мұндай адам туралы жазғанымыз мысал болу үшін оның екінші мағынасы, астарлы пікірі болу керек. Яғни, адам туралы жазылған мысалдарда пікір дәл сол адамның өзі туралы емес, басқа біреулер, басқа бір типтер туралы болады. Осылайша пікірді астарлап, мысалдап, айшықтап айтса, олар да мысал деп саналады» (Қожекеев, 1983: 13).

Сыр бойы шайырларының ішіндегі Иассауи поэзиясының исламдық көзқарастары жүйесінде қалыптасқан сөз иесінің бірі Шораяқтың Омары. Ол ислам тарихындағы көрнекті тұлғалардың Алла жолындағы іс-әрекеттерін баяндай келе, олардың өнегелі жолындағы тағылымның маңыздылығына, мәнділігіне ерекше баға береді. Адамзаттың материалдық және рухани мәдениет айдыны дамуындағы шешуші, ықпалды, бағдарлы түрдегі ислам

қазынасын Омар шығармашылығынан мол ұшырататынымыз сондықтан. Өйткені, хикаят арқылы пайғамбарлар тарихын баяндау адамзат тағдырының белестерін өнеге ете мысалдаудың жарқын үлгісі:

Искендір қос мүйізді Зұлқарнайын,
Дүниені екі айналды Гоһикаптан,
Төрт өліп, төрт тірілді әзірет Ыдырыс,
Иә ерте шықпайды жан, кем сағаттан.
Кинхаға Якуб нәби патша болып,
Кәпірді дұғасымен отқа жаққан.
Нуһының наласымен жердің жүзін,
Қаптап от, топан суы дұға айбаттан.
Қарнында бір балықтың қырық күн
дауам,

Сақталып, Жүніс нәби аман шыққан.
Арамен кесті кәпір Зікірияны,
Түбінде қорғалаған бір дарақтан.
Атасыз Иса туып Мәриямнан,
Тірілген неше өлікті қарамадан.
Дүниеге дүйсенбі күн пайда болып,
Нақ достың алсаң хабар назараттан.
Бір күні таң алдында, мініп пырақ,
Құдайға, Жәбірейілмен

барып қайтқан.

Солардай Хақтың досты әрдайымда,
Айтпақ жөн хикаяны етіп дастан.

(Шораяқтың Омары, 1995: 55).

«Бір пияла май» деген мысалда пайғамбардың сахабасы, халифа Омардың тұсындағы оқиға баяндалады. Жинақтаған барлық пұлына базардан бір пияла май сатып алып келе жатқанда, аяғы бұтаға ілініп құлап, бар майы төгіліп қалғанда, қарт кісі сахаба Омарға арыз етіп, «Сен егер әділетті патша болсаң, Майымды әпер жерден сол төгілген» дейді (Шораяқтың Омары, 1995: 58). Қартқа уәде берген Омар қара жерге әмір бергенде, төгіліп, жерге сіңіп кеткен майы қайта шығады. Майын түгелдеп алған баба, Омарға рақметі мен алғысын айтады. Ғаріпке көмек берген әділ Омарға алғыс білдірген баба,

«Өзіңді Алла тағала жарылқасын!» деп, гайып болады.

Бұл мысалдың ғибраттық түйіні – әкім атаулының халыққа, жетім-жесірге, зәбір-жапа шеккендерге әділ, қамқор болу керектігі жайындағы ұлағатты насихаттау. Міне, сонда ғана Алла мен адамдардың арасындағы тылсым, табиғи байланыс өз қалпына түсіп, өмірдің бұлтартпас заңдылықтары сақталмақ. Туындының соңындағы айтқан нақылы ислам тарихындағы өнегелі тұлғалардың істері арқылы, ұрпақты тәрбие тәліміне шақыру идеясын насихаттаудан танбайды.

Шайырдың мысал, хикаяттарында дидактикалық, ғибратшылдық сарын адамзат баласының дүнияуи қатынастарындағы, әлеуметтік ортадағы іс-әрекеттері аясында танымдық, тәрбиелік үгіт мақсатында жырланады. Қауымдастық қарым-қатынас, адамгершілік мінез-құлық мәдениетінің өнер тілінде жырлануында Сыр бойы шайырларының мысал, хикаяттары ықпалды құрал болып танылады. Халықтың әр түрлі жастағы әлденеше буын өкілдері осындай туындыларды оқып, тыңдап, жаттап, тағылымын меңгеруге қалыптасқан. Мұсылмандық Шығыстың тарихи өнернамалық туындыларын оқу және тыңдау арқылы ақындар азаматтық тәрбие беру мен халықтық білім беру жүйесінің мақсаттарын орындады.

Сыр бойы шайырларының шығармашылығындағы мысал мен хикаяттар қатарында біз Тұрмағамбет Ізтілеуұлының «Лұқпан хакім», «Ата мен бала», «Сүлеймен мен кірпішешен», «Сүлеймен хикаясы», «Ақ құстың хикаясы», «Дарақ пен сая», «Жолаушы мен дана», «Пайғамбар мен киік», «Жылан хикаясы» атты туындыларды атай аламыз. Сыр бойындағы ахун,

ұстаздардан бастауыш білім алып, кейін Бұхардағы Көкелташ медресесінен оқып, кемелденген молда Тұрмағамбет ислам мәдениетіне тән заңдылықтарды жырлайды.

Мысалы, Лұқпанның ұлына айтқан үш насихатының айтпақ ғибраты «Лұқпан хакім» шығармасының желісіне арқау етіліп, өмірлік мәні зор үш мәселе күн тәртібіне көтеріледі. Біріншісі, қатынына жасырын сыр айтпау. Екіншісі, жаңадан мал біткен адамнан қарыз алмау. Үшіншісі, патшаның жеңдетімен, жалпы жеңдет атаулымен жақын болмау. Әкесі айтқан осы үш насихатты баласы керісінше істеп, сөзін сынағысы келеді. Бір қойды сойып, қапқа салып, қатынына адам өлтіргенін айтып, бірге көмеді. Жаңа байыған адамнан қарыз алады, патшаның жеңдетімен дос болады. Лұқпанның айтқаны кейіннен дәл шығады, яғни жігіт бір күні қатынын сылтау тауып ұрады, ол шаптығып, байының адам өлтіріп, көміп қойғанын патшаға білдіреді. Патша жеңдетін жұмсаса, оның досын қорғау ойында жоқ, өлтіруге дайындалады. Тап сол кезде, жаңа байыған адам қарызын сұрап келіп, байғұстың жағасына жармасады. Хан Лұқпанның баласына лайықсыз бұл оқиғаның мәнісін сұрағанда, жігіт бәрін де қайтадан баян етеді. Ақынның ұсынып отырған қағидасы Құрандағы 31-сүренің кейіпкері Лұқпан дананың өмірлік өсиетін насихаттау, сол арқылы ислам дінінің адамзат тәрбиесіндегі ықпалды, қуатты құрал екенін дәлелдей түсу.

Шайырдың «Төрт дос» деген мысалында адамзаттың берекелі тұрмысы үшін қажетті ауызбірлік, достық ұлағаты өнеге етіледі. Сюжетке тасбақа, түлкі, қарға, киік – төртеуінің достығы сынға түскен оқиғасы арқау етілген. Ауға түскен киікті құтқаруға үшеуі де қатысады. Киіктің тұзаққа

түскенін қарға келіп хабарлап, алдын ала келісім бойынша, түлкі ақсаңдап қашқанда, аңшы оны қуа жөнеледі. Тасбақа өзінің таныс тышқанын ертіп келіп, тұзақты қиып, киікті құтқарады. Дамолланың айтпақ түйінді ойы, берекенің кепілі болып есептелетін бірлік идеясы: «Береке болмай қалмас қай күнде де, Бірлікпен осылайша басты қосқан» (Ізтілеуов, 1972: 125).

Сыр бойы ақындары мен шайырларының мысал, хикаяттарды жырлауда Құран Кәрім сүрелерін қирағаттап оқитын ахун, қари, хафиздердің насихатшылық, ұстаздық ықпалы анық байқалады. Сонау Мекке мен Мединеде негізі қаланып, әлемдік маңыз алып, дүниенің төрт тарабына қанатын кең жайған ислам мәдениетіндегі мағыналық және мақамдық тұтастықтан құралатын исламдық мазмұндағы ақындық, шайырлық өнер туындыларының өзіндік эстетикалық ерекшеліктері бар. Сөз арқауы болып отырған мысал, хикаяттардың сюжеттеріне сәйкес келетін Құран сүрелеріндегі аяттарды дауыстап, мәнерлеп айтатын қайырымдардың оқу, жырлау үдерісіне де әсері мен ықпалы бар.

Бұл шығармалардағы авторлық идеялар сөз өнері шығармаларының халықтық сипатымен бір өрімде дәлелденеді. Ал тақырыптық, идеялық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктер қазақ әдебиеті мұраларының ұрпақ тәрбиелеудегі қызметін нығайта, тереңдете түсетіні анық. Аталған мысал, хикаяттарды жырлап, халық арасына кең таратудың Сыр бойындағы жыршылық орындаушылық өнер мектептері аясындағы өзіндік дәстүрлері де бар. Мысалы, аталған мысал, хикаяттар негізінен Жиенбай жыраудың мақамы деп аталып кеткен әуендік дәстүрлер

аясында орындалады. Әрине, бұл арада саралап көрсетуге болатын мынадай ерекшеліктер байқалады: біріншіден, мысал, хикаяттардың құрылымындағы авторлық кіріспе және қорытынды бөлімде қолданылатын дауыс ырғақтарының мақамдық иірімдерінде шығарма авторының өзіндік келбеті мен азаматтық парасатын орындаушы дәл елестетуге тырысады. Сөйтіп, әдеби шығармадағы авторлық тұлғаның өзіндік мінез-құлық психологиясы осындай дидактикалық сипат жүйесінде дараланады. Екіншіден, мысал, хикаяттардың негізгі оқиға жүйесін баяндайтын сюжеттік жырлау негізінде автор мен шығарманы ауызша жырлаушы екеуінің рухани тұлғалары айырықша даралана түседі.

Бұл жерде шығарманың негізгі авторынан гөрі, тыңдаушының назары орындаушы жыршының сөз бен әуез қосындыларын терең драматургиялық толғаныспен беруіне ерекше күш салынады. Оқиға арқауындағы кейіпкерлердің мінез-құлықтарын жыршы өзінің дауыс, бет-бейне құбылыстары арқылы тыңдаушыларына сіңіре түседі. Тыңдаушының көз алдында орындаушы жыршының өзі бейне бір сол кейіпкердің өзіндей елестеп кетеді. Шығарма арқауындағы Алла мен оның жолын насихаттаушылардың, ислам өркениеті үшін күресушілердің имандылық істеріне деген мұсылмандық сенім негіздері осылайша нығайып, сөз бен саз қосындылары арқылы исламды адам санасында орнықтыра түсудің пәрменділігі одан сайын күшейе түседі.

Мысал мен хакаят – өткен мен бүгінді болашақпен байланыстыратын адам өмірін басты құндылық ретінде қарастыратын гуманистік сенімдерді тануға жетелейтін тәлім мен тәрбиенің құралы. Сыр бойы

ақындары шығармаларындағы мысал, хикаяттардың тақырыптық, идеялық, мақамдық үлгілерін әдебиеттану, өнертану тұрғысынан қарастыру арқылы ұлттық, этнографиялық болмысы күрделі өзекті мәселелерді тануға қол жеткіземіз.

Сыр бойы шайырлары мен ақындарының эпикалық шығармаларының ішінде ислам тақырыбына арналған қисса, дастандар да бар. Олардың негізгі сюжеті VII ғасырдан бастап әлемге кең қанатын жайған ислам діні тарихындағы көрнекті оқиғаларды баяндауға арналған. Мұхаммед пайғамбардың (с. ғ. с) Алладан уахи болған Құран арқылы ислам мәдениетін уағыздауы, оған көмекші болған сахабалар, дінді ұстанған басқа да ізгі адамдар туралы жазылған аталмыш туындылардың халық арасындағы беделі де ерекше болды. Әрине, бұл арада біз мұсылмандық Шығыстың сөз өнерінде ислам тақырыбындағы шығармалардан басқа да халықтардың қалыптасу тарихымен сабақтас туындылардың болғанын білеміз.

Сыр бойы шайырларының Құран Кәрім сюжеттерінің негізінде жазылған қисса, дастандары әлемдік сөз өнері тарихындағы нәзирагөйлік дәстүрдің қазанынан шыққан көрініс. «Нәзира (ар. – жауап, ұқсату) – мұсылмандық шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби үрдіс. Белгілі бір шайырдың өзіне дейінгі классикалық шығармаға «жауап қату» түрінде өнер сынасу, өлең жарыстыру мақсатында пайда болған» (Әдебиеттану терминдері, 1996: 148). Бұлай дейтін себебіміз, Тұрмағамбет, Ерімбет, Омардың шығармашылық мұраларында Құран сюжеттері, араб, парсы, үнді, түркі халықтарының аңыз, әпсана, ертегілері негізінде қалыптасқан классикалық

Шығыс әдебиеті ақындары жырлаған қисса, дастандармен тақырыптас шығармаларды қайта жырлап, нәзиралау үрдісі өлкеде кең қанат жайды. Мысалы, Ерімбет Көлдейбекұлының «Мұхаммед пайғамбар туралы хикая», «Әзірет Әлі мен Дариха қыздың күресі», «Әзірет Әлі мен Мағауияның күресі», «Садуақас сахи», «Ақтам сақаба», «Атымтай жомарт», «Әбу Шаһма», «Бап Раушан» атты қисса, дастандары қазақ топырағындағы ислам тақырыбының поэзия тілінде қайта жырлануының үлгілері. Омар Шораяқұлының да бірқатар қисса, дастандары осы тақырыптармен әуендес болып келеді. Мысалы, «Мұхаммед», «Мағауия», «Тақ Сүлеймен», «Қалимулла», «Әбу Шаһыма» атты қисса, дастандарында да ислам тарихындағы белгілі тұлғалар, ондағы шытырман оқиғалар шайырдың өзіндік көркемдік шешімінің ыңғайында жырланады. Тұрмағамбеттің қисса, дастандарында да ислам тарихының мәселелері кең қамтылады. «Тұтқын қыз» атты қиссасында Сүлеймен пайғамбарға қызмет еткен Самұрық құсқа байланысты оқиға баян етіледі. Тұтастай алып қарайтын болсақ, Сыр бойы шайырларының ислам тақырыбына арналған қисса, дастандарына тән ортақ сипат – нәзирагөйлік үрдіс болып табылады.

Шайырлар мен ақындар Мұхаммед пайғамбар мен оның көмекшілері, сахабалар – Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли, сонымен бірге Дәуіт, Сүлеймен, Мұса пайғамбар, Жебірейіл, Әзірейіл періштелерге байланысты оқиғаларды кең қамтып жырлады. Әрине, мұның тағы бір себебі, оларға арналған аңыз, әпсана, ертегілік оқиғалардың жергілікті халықтың арасына мол тарағандығымен де түсіндіруге болар еді. Бұл сюжеттердің ел арасына ерекше мәлім болуына жыршы

орындаушылардың еңбегі ересен екенін атап айтуымыз керек. Мұсылмандық ізгі мұраттардың жолында күрескен тарихи тұлғалар әрекеттерінің шындығы негізге алына отырып, авторлардың көркемдік шешімімен өзіндік оқиғалардың қоса жырлануы – халықтың ойының биік көрінісі. Себебі, бүкіл арман мен мұрат, мақсат атаулының қайнар көзі – халық. Халықтың шынайы өкілдері шайыр, ақын, жыршылардың үштаған бірлігі ислам тақырыбындағы шығармалардың тарихи негіздерін кеңейте жырлауда осындай даналық тағылымды басшылыққа алды.

Ерімбет Көлдейбекұлының «Хазірет Әли мен Дариха қыз» атты дастанында пайғамбардың немере інісі, әрі күйеу баласы Әлидің (Әли ибн Әбу Тәліп) Самарқан қаласын ислам дініне кіргізу жұмысы арқау болған. Қаланың Қатрен атты патшасының жалғыз қызы, өзі сұлу, әрі палуан Дариха мен Әлидің күресі шығармаға негізгі оқиға болып өрілген. Дастанның құрылысы мына оқиғалық бөліктерден құралады. Бірінші, Самарқан қаласындағы Дариха қыздың даңқы, оның өзін күресіп жыққан жанға ғана күйеуге тиемін деуі туралы хабары. Екінші, араб жеріндегі Хазірет Әлидің Дариханың хабарын естіп, Мұхаммедтен рұқсат алып, Самарқанға келуі. Үшінші, Әли мен Дариханың күресуі. Төртінші, Әлидің Алладан, пайғамбардан, сахабалардан жәрдем сұрап, жалбарынып дұға оқып, Дариханы зорға жеңуі. Бесінші, Дариханың мұсылман дініне кіріп, Әлиге қосылуы.

Шығарманың идеялық нысанасы – ислам дінінің құдіретті күшпен астасқан ерекше қуатын дәлелдеу. Дастан сюжетінің дамуында Дарихамен күресуге аттанғысы келіп, рұқсат сұраған Әлиге айтқан пайғамбардың тоқтамы исламды таратудағы гуманистік бағдардың

көрсеткіші. Исламның әлем халықтарына таралуында ибалық, имандылық жолдан ауытқымауды ұстанған пайғамбардың ақ жолы дастанда шайырдың толғамы арқылы дәйектелген:

«Қой, балам, мақтаншылық
мұндай істі,
Дүниеде жан тумаған қыздай күшті.
Күресіп, жықсаң жақсы, барғанменен,
Жығылсаң ойла, балам, ар-намысты»

«Барам» деп Хазірет Әли
көп жалынды,
«Барма!» деп Хақ пайғамбар
бек жалынды.

Әлидің тоқтамасын білгеннен соң,
Пайғамбар фатиха беріп, қолын
жайды (Көлдейбекұлы, 1995: 274).

Дастанның идеялық желісінде қазақ даласында халықтың исламды мойындауы күрделі үдеріс болғанын көрсету де ерекше назарға алынған. Дариха – қазақтың ұлттық ділінің, ғасырлар бойы қалыптасқан батырлық рухының көркем жинақталған бейнесі. Өзінен басым түскен адамға ғана күйеуге шығуға серт байлап, осы уәдесінің ақырын күту – дала мәдениетінің шылауында болған әрідегі түркі, берідегі қазақ қыздарына тән қасиеттің бірі. Бұл тек батырлық жыр-дастандарда ғана емес, қазақтың өмірсалтына айналған әншілік, күйшілік, ақындық дәстүрді тұтынған, ата-анасы, аға-бауырлары арасында бұла өскен, өте ауқатты әулеттен шыққан қыздардың арасында да көп кездесетін ортақ жағдай. Фольклортанушы ғалым Б. Жүсіпов атақты күйші Кенжеғұл мен Айсұлу қыздың арасындағы осындай ғажап оқиғаны суреттейді (Монбекұлы, 2011: 149–155). Міне, дәл сондай «Өзімді жыққан жанға ғана тиемін!» деген мақсатты ұстанған қайратты қызды іздеп келген палуандардың барлығы («Алысып Дарихамен күші жетпей, Келгеннің

күресуге бәрі өлді») да жеңіледі. Шығарма сюжетінің шиеленісті жері – пайғамбардан, сахабалардан, бүкіл елінен тілек, бата алып келген Хазірет Әлидің қанша күрессе де діні бөлек Дариханы жеңе алмай, пұшайман болатын халі. Дастанда сөз болатын күрестің басты шарты – жеңілген батыр жеңген адамның дініне кіруі керек. Жырда бұл эпизод Дариханың сөзі арқылы беріледі:

Сен менің кім екенімді білемісің,
Жөніңе ерегіспей жүремісің?!

Осында мен жығылсам, тиім саған,
Жығылсаң сен дініме кіремісің?!
(Көлдейбекұлы, 1995: 277).

Дастан сюжетінің шарықтау шегі Хазірет Әлидің қанша арпалысса да, Дариханы жеңе алмаған мүшкіл халі арқылы көрсетіледі. Бұл жерде авторлық идея өзінің суреттемесі арқылы исламның соншама қуаттылығына қарамастан, қазақтың ұлттық ділінің қуаттылығының дәлелін көрсетуге тырысқан. Алайда, дастанның идеялық, көркемдік шешімінің басты түйіні исламның қуатын дәйектей түсу. Бұл уақиға сюжеттік шарықтау кезеңінде, 15 күндік намазы қаза болған Хазірет Әлидің қызды жеңе алмау себебі ретінде дәлелденген («Ер Әли көрген емес мұндай істі, Ойланды «Неткен жан – деп, – пілден күшті?!»). Намазы он бес күндік қаза болған, Есіне арыстанның сонда түсті»).

Намаз – исламдағы бес парыздың негізгісі болғандықтан, құлшылығын қаза етіп, иманын әлсіретіп алған мұсылманның күші мен жігері дұшпанынан кеми береді деген түсінік осы жерге желімдей жабыстырылғаны көрініп тұр. Міне, намазын қаза ету себебінен, Әлидің күші басқа діндегі қыздан да төмен болып тұр. Бұл шиеленіс өзінің шарықтау шегінде екі кейіпкердің

15 күн тайталасқан соң, тілдесуі арқылы қазақ дүниетанымы мен исламның тайталасты ықпалын елестетеді:

«Дариха, сен ұстаған қолыңды жаз,
Келейін тауға барып оқып намаз.
Намазым қаза болған себебінен,
Жығуға енді сені болмас лаж».

«Ер Әли, мен де саған құмар едім,
Ас ішпей, әлі көп күн шыдар едім.
«Іште арман кете ме – деп, жіберемін,
Болмаса қоя бермей жығар едім!».

Келейін мен де барып тамақтанып,
Он бес күн ұйықтамадым
мейірім қанып.

Намазды тез оқы да, тез қайтып кел,
Кетпеңіз қорқып қашып, серттен
танып!» (Көлдейбекұлы, 1995: 279).

Әдеби шығармаларда кездесетін «көркемдік уақыт» тәсілі авторлық қиял мен өзіндік шешім аясында іске асырылатын, уақыттың серпілуі, зейінге алынуы, қабылдануының ерекшелігін түсіндіріп, танымдық мүмкіндігі мен әсерін арттыра түсетін құрал. Дастан желісінің ең шиыршық атқан жерінде 15 күндік күрес мезгілі жайдан-жай таңдалып тұрған жоқ. Бұл көбіне тыңдаушының қиялында түрлі әсерлеу тудыру үшін қолданылатын ерекше тәсіл. Мұндай ерекшелік Ерімбет дастанының оқушылардан гөрі, тыңдаушының санасына негізделгенін дәлелдей түседі. Бұл жайында эпикалық жыршылық дәстүрдің білгірі, фольклортанушы Б. Жүсіпов былай дейді: «Түрлі бейнелерге ену арқылы тыңдаушыға тылсым түрде әсер етіп, оларды өзінің ұғым-түсініктеріне ұйыту жыршының тылсым бастауларға негізделген қабілеті. Бұл жыршы жасаған бейненің шынайылығы, тыңдаушының таным дүниесімен толық қабысуы, оның дүниетанымын иландыра

білу, тыңдаушысын астыртын түрде өз мақсатына ілестіре отырып, сол тұрғыда келер әрекеттерге бағыттау сияқты құрамдас бөліктерді түзеді. Тыңдаушыда болатын түрлі сезімдік (қорқу, ләззат, үміт, сенім, қайғы, жігер) үдемелер жыршының осы тылсым арқылы әсер ету қабілетінен туындайды. Жыр айту барысында іске қосылатын түрлі әрекеттік қимылдар жыршының айтатын ойдың қосымшасы немесе қосалқы үстеме дүние ретінде қабылданатын жай шабыттың нәтижесі емес. Ол жыршының өмір-өлім, даму-тоқырау туралы түсініктерді сипаттау құралдарын мүмкін болғанынша молынан пайдалану нәтижесі» (Жүсіпов, 2010: 189–190).

Ислам дінінің Орта Азия мен Қазақстанға таралу тарихнамасы аясында шайырдың сахаба мен қазақ қызын күрестіруі идеясы Дариханың жеңілмеуі арқылы уақыт пен кеңістік жүйесін сабақтастыратын көркемдік жинақтау шешімін жасаған. Автордың қиялынан туындаған осы сюжеттегі көркем шешім намазын оқып, Аллаға, Мұхаммед пайғамбарға (с. ғ. с.), сахабаларға (Әбубәкір, Омар, Оспан), бала-шағаларына (әйелі Фатимаға, балалары Хасанға, Хүсейінге) жалбарынып, медет тілеп барып, Алланың жебеуімен ғана Әлидің жеңіске жеткені. Дариханың жығылғаны, уәде бойынша Әлиге тигені, ислам дініне кіргені эпикалық баяндаумен, реалистік болмысымен жырлана келе, «Құдай – бір, пайғамбар – Хақ, Құран – шындық!», Деді де, қыз Дариха дінге кірді» деп күрмеледі. Одан әрі:

Үйретіп иман, ислам Хазірет Әли,
Жүргізді исламның әділ ісін.

Мұнан соң иман айтты жұрттың бәрі,
Исламға кіріп түгел, жиып есін!
(Көлдейбекұлы, 1995: 281).

Дастанның композициясындағы жалғасты сюжет – Арабияға қайтып кеткен Хазірет Әлидің Дарихадан туған ұлы Шаһизаданың тағдырына қатысты болып өріледі. Дариханың құрсағында 6 айлық қалпында қалған Шаһизаданың дүниеге келгені, өсіп ержеткені, мектепке барғаны, өрмек тоқып отырған кемпірден әкесі Хазірет Әли жайында білгені, шешесінен рұқсат алып Мәдинаға барған уақиғасы қазақ эпикалық дәстүріндегі белгілі сюжеттер негізінде баяндалады. Өзімен күрескен балалардың (Хасан, Хүсейін, Ханапия) бәрін жыққаны, Хазірет Әлиді де 40 қадам жерге лақтырып, күресіп жүріп айтқан мінәжаты сюжеттік шешімді жеделдетеді:

Бала айтты: «Медет бергін маған деді,
Мұхаммед сәруар ұлы бабам деді.
Хасан мен Хүсейіндей ағаларым,
Сиындым, әкем Әли, саған деді.

Медет бер, Нұр Мұхаммед,
тақсыр бабам,
Сыйындым әкем Әли шаһимардан!
Сүйікті пайғамбардың перзенті едің,
Фатима, жәрдем болғыл, махбу анам!

Мұхаммед – Құдай досы, бабам едің,
Жар болған қысылғанда панам едің.
Алысқан Арыстанмен он жеті күн,
Қолдай гөр, Дариха атты анам менің!»
(Көлдейбекұлы, 1995: 289).

Білместікпен бауырларымен алысып, әкесінің беліне қолы тигеніне өкініп, тауға қашқан Шаһизаданың ғайып болып кетуі арқылы дастанда мұсылманның байқамай істеген кейбір қателігі үшін кейде опық жейтін имани қасиеті мен ұят санаты ерекше дәріптелген. Қазақы дүниетанымда бұл «Өлімнен ұят күшті» деген ұғымға сай келеді. Ерімбет шайырдың осы шығармасының сюжеттік, композициялық желісі арқылы араб пен

қазақ жері арасындағы ислам діні арқылы қалыптасқан ортақ дүниетаным кеңістігі қамтылған. Ислам дінінің қазақ даласына таралуы, халқымыздың санасына ислам қайраткерлері есімдерінің енуі – тарихи кезеңдердің айнымас шындығы. Эпикалық шығарманың мазмұны мен пішінінің тұтастығы аясында халықтар арасындағы рухани жақындықты қалыптастырған исламның гуманистік ұлағаты Ерімбеттің поэтикалық көркемдік шешімі арқылы түйінделген.

Жалпы, Ерімбет ақынның дастандарындағы ислам тақырыбының жырлануы Шығыстың классикалық әдеби-фольклорлық дәстүрлерімен үндестік жағдайында көрінеді. Ол ислам тарихындағы кейіпкерлерді, оқиғаларды халықтың әдет, ғұрып, мәдени дүниетаным, өмірлік көзқарастарымен сабақтастыра жырлайды. Ерімбеттің эпостық шығармалары Сыр өңіріндегі халықтың армандарын, мақсат-мүддесін де айқын суреттейді.

Шегебай Бектасұлының қисса, дастандарында да Алланы мадақтау, жалбарыну, құдіретті күшке мойынсұну, сонымен қатар ислам дінінің тарихы қоса өріле жырланады. «Алла және пайғамбарлар» атты қиссада Адам Атадан бастап, соңы Мұхаммедке дейінгі пайғамбарлардың исламды нығайтуға арналған іс-әрекеттері, сіңірген еңбегі, осы жолдағы имандылық ұлағаттары жырланады. Атап айтқанда, Жаратушы Адам пайғамбарды жаратардан бұрын Жебірейіл, Мәккейіл, Исрапыл, Өзірейіл періштелерді жерге жұмсап, топырақ алдырғаны, сол топырақты балшық етіп илеп, Адамның сұлбасын жасап, оған жан бітіргені, Хауа Ананың балалары Қабыл мен Абылдың дүниеге келуі, Қабылдың қызғанышпен Абылды ұрып өлтіргені, Мұса, Ибраһим, Исмаил, Жүсіп, Дәуіт, Сүлеймен, Аюб, Ідіріс пайғамбарлардың

тылсым әрекеттері баяндалады. Алланың әмірімен Нұх пайғамбардың исламды насихаттағаны, дінсіздерге топан су қаптарда кеме жасап, жер бетін су алардан бұрын тіршілік иелерін бір-бір жұптан кемеге мінгізіп, құтқарып алғаны баяндалады. Дастанда Жүніс пайғамбардың Алланы уағыздауы, өзінің сенімсіздігі салдарынан әрекеттерінің сәтсіздікке ұшырауы, соның кінәсінен Жүністің кемеге жасырынып мініп, қашқысы келгені, бірақ кемеңіз сол үшін қозғалмаған уақыты беріледі. Жүністі суға тастағанда, судағы үлкен балық Жүністі жұтып, соның құрсағында аман қалады. Сол кезде Жүніс Аллаға жалбарынып, исламға сенбеген күнәсін мойындайды, сөйтіп қайта құлшылық ету арқылы аман қалады. Дастанда Мариям қыздан Алланың ұйғарымымен туған Исаның да Алланың елшілерінің бірі екені айтылады. Бұл ислам тарихын жүйелі оқиғалар бойынша жырлаған тарихнамалық қисса. Әрбір пайғамбардың тұсындағы оқиғаларды баяндаған кезде олардың Алланың жазуы екенін ұғындырып отыру арқылы сенімді баяндауы шығармадағы ислам тақырыбының айқындала түсіндірілуіне қол жеткізген шайырдың өзіндік бағдарламалық тәсілі деуге болады.

«Адам Ата мен Хауа Ана және кәпірден болған патшалар» атты қиссасында да ислам тарихы сөз болады. Мұнда да Алланың әуелде Адамды лайданбалшыққа айналдырып, төбесінен жан бергені, оның қабырғасынан Хауа Ананы жаратқаны баяндалады. Алланың бүкіл періштелерге Адамға иіліп, сәжде жасауды бұйырғаны, бұл жарлыққа Ібілістің ғана көнбегені, содан оның қарғысқа ұшырап, діннен қуылғаны жырланады. Ислам адамзат тарихындағы негізгі тіректің бірі болғандықтан, барлық діндегі ізгі, озат

ойлы тұлғалардың барлығын да Құран Кәрімге кіргізе отырып, әзәзілдіктің негізгі ортақ тұлғасы Ібілістің азғырғыш келбетіне қарғыс айтады. Ақын Алланың ұйғарымындағы осындай шиеленісті сәтті тарих тілімен сөйлетеді: «Баршадан озат, ұлық бұл Адам» деп, Бұйырды сәжде етуді бір Құданы.., Әзәзіл тақаппарлық сәжде қылмай, Аңласаң болды қандай оның жайы».

Шығарманың екінші бөлімінде исламнан басқа діндегі патшалар туралы айтылады. Бұл бөлімде өздерін Аллаға тең санаған Ферғауын патшаның Мұса пайғамбардың дұғасымен апатқа ұшырап, жойылғаны баяндалады. Сонымен қатар, Намұрат пен Шуддат атты пайғамбарлардың Алла жаратқан пейішті жер бетінде тұрғызу үшін әуре-сарсаңға түсіп, 40 жыл әрекеттенгені, оларға Ибраһим пайғамбардың уағыз айтқаны, ақыры аталған патшаларды Алланың жазалағаны айтылады. Халықты күйзелткен сондай озбыр асып-тасқандарды Алланың апатқа ұшыратып жазалайтыны көркем тілдің өрнектерімен кестелі беріледі. Шығарманың түйінді тұсы адамзаттың болашағы үшін Алла тағала Мұхаммедті ақырғы пайғамбар етіп жібергеніне арналады. Қорытынды пікірі исламнан өзге жолды тұтынғандардың Аллаға шек келтіруінің ақыры жаман болатыны ескертіледі. Шығарманың тақырыптық мазмұны адамзаттың имандылықпен өмір сүруінің мәнін түсіндіреді.

Оқиғадағы тақырыптық, идеялық мазмұнды қысқаша сипаттап көрсетудегі мақсатымыз Сыр бойы шайырлары шығармаларындағы ислам тақырыбының игерілу деңгейін байқату. Қисса, дастандар замандар бойы халықтың рухани жүйесін реттеп, талап-тілегін қанағаттандыруға қызмет еткен мәдени қазына. Көшпелі және

жартылай отырықшылық жағдайында өмір сүрген қазақтардың намаз оқып, неке қию, баланы сүндеттеу, жаназа рәсімін өткізу секілді күнделікті тұрмыс, тіршілігі мен өмір салтындағы аса маңызды мәселелерді ислам қағидалары бойынша атқаруының қалыптасуында осындай эпикалық шығармалардың ықпалы елеулі болды.

Сөз арқауындағы мәселенің бірі ретінде ислам тақырыбындағы Сыр бойы шайырларының қисса, дастандарының мазмұнын халықтың құлағына сіңіруде жыршылық, орындаушылық мектептердің маңызды рөл атқарғанын атап айтамыз. Қисса, дастандардың құрылысында да мақамдық, әуездік ерекшеліктер бар. Сөз арқауына алынған Ерімбет, Тұрмағамбет, Омар, Шегебайдың ислам тақырыбындағы қисса, дастандарының жазылу стилі жағынан өзіндік ырғақтық, ұйқастық өлшемі өзіне ғана тән өрім жүйесін құрайды. Аталған шығармалардың өлеңдік құрылысы көбінесе 11 буындық тармақтық өлшемге негізделеді. Әрбір тармақтардың буындық бөліністерінің үндестік заңының үйлесімділігіне негізделетіні белгілі. Он бір буындық өлшеммен жазылған қисса, дастандардың композициялық құрылымында кейде 7–8 буындық өлшемдегі жыр үлгісіндегі бөліктер де кездеседі. Бұлар автордың дастан кейіпкерлерін әртүрлі оқиғалар кезіндегі көңіл-күйлерін айқындау үшін қолданылатын әдіс үшін пайдаланылады. Ықшам әрі музыкалық ырғаққа түскенде жылдам берілетін 7–8 буындық өлшемдегі жеке бөліктер кейде кейіпкердің арнауы немесе Аллаға жалбарынуы түрінде болып келеді. Олардың әрқайсысына тән ырғақтық өлшемдерінің ерекшеліктері болады.

Ислам тақырыбына жазылған қисса, дастандар эпикалық жанрлардың

қатарын құрайды. Бұл жанрдың халыққа танылып, таралуында орындаушылық өнердің қызметі ерекше. Өнертанушы Б.Г. Ерзакович мынадай дәйекті, тиянақты жүйені ұстанады. Ол қисса, аңыз тәрізді эпикалық туындыларда мәтін мен әуез біртұтас көркемдік тұтастықпен үлкен туындылардың классикалық үлгісін көрсететінін атайды. Осындай пікіріне сабақтастыра отырып қисса, дастан тектес туындылардағы ырғақтық әуезділік жүйенің түрлерін саралап көрсетеді: «Многолетнее изучение обширного материала по казахскому эпосу, а также личные записи музыки многих эпических сказаний привели нас к заключению, что к началу XX века казахский эпос получил музыкальное воплощение в трех видах: песенно-речитативном, музыкально-иллюстративном (фрагментарном) и музыкально-завершенном (програмном). Многие эпические произведения, относящиеся к отдаленным друг от друга эпохам имеют разное вокальное и инструментальное воплощение. При этом отмечается специфическая дифференциация: для героического эпоса (батырлар жыры) более характерна песенно-речитативная и музыкально-завершенная инструментальная форма, для лиро-эпического и музыкально-иллюстративная формы воплощения, при этом чаще в вокальном исполнении. Лиро-эпический эпос в форме инструментальных музыкально-завершенных произведениях нам пока не встречался» (Ерзакович, 1979: 4).

Эпостанушы Ә. Қоңыратбаев пен Р. Бердібаев қисса, дастандардың фольклор мен әдебиет дәстүрлерін сақтаудағы орындаушылық өнер табиғатын саралайды. Біз қарастырып отырған қисса, дастандардың

тақырыптық желісі исламды нығайту жолындағы батырлық, ерлік соғыстарына арналғандарында өлеңдік-речитативтік (песенно-речитативная форма) әуенді жыр, тақпақ және әуездік-аяқталған аспаптың түрі (музыкально-завершенная инструментальная форма) қолданылады. Ал қисса, дастандардың тұрмыстық, әлеуметтік мәселелерге арналған түрлерінде өлеңдік-речитативтік және әуездік-көрнекті (музыкально-иллюстративная форма) үлгілері де қолданылады. Ал Ерімбет шайырдың «Хазірет Әли мен Дариха қыз» қиссасында осы екі үлгі аралас қолданылады.

Қисса, дастан құрылысының мына бөліктерден құралатыны байқалады: дастанның кіріспе бөліміндегі лирикалық толғаныс, автордың оқырмандарына сөз арнауы. Мұндай лирикалық толғаныстарда ақын өзінің мұсылмандық көзқарастарын, фәни тіршіліктегі имандылық тағылымын үйренуге шақырады. Лирикалық толғаныс, сөзбен әуен ырғақтары жүрдек, көтеріңкі көңіл-күй сипатын аңғарта жырланады. Мысалы, Тұрмағамбет ақынның Сүлеймен пайғамбар мен оның көмекшісі Самұрық құсқа арналған «Тұтқын қыз» қиссасында осындай кіріспе-арнау бар:

Бәденнен жан бұлбұлы ұшса қай күн,
Бөз болар үш-ақ қары алар бәйгең.
Бес күнгі бақ, дәулетті көтере алмай,
Келеді кеуіп-пісіп адырайғың.
Тұтқасын дүниенің қолмен ұстап,
Тағынан тіршіліктің келмес тайғың.
Ол ойың өте ұят, ойла онан да,
Ішінде аз өміріңнің не лайығың?!
Қамын же, қарның сипап

жата бермей,
Келмесе халық алдында
құр мұңайғың.

Саулық – сыр сияғында, кеуде – сарай,
Жан білсе ұқсасында, өмір-майдың
(Ізтілеуов, 1972: 189).

Осы кіріспе арнау өлең бөлігінің мәтіндегі ойларды әуезді, бейнелі тіркестермен өріп жырлауда тыңдаушының жан дүниесін баурайтындай ерекше көтеріңкі көңіл-күй байқалады. Ал, дастанның негізгі бөліміндегі «Бір кеудеде екі басы бар» самұрықтың барлық құстың сұлтаны бола жүріп, Сүлеймен патшаның қызметін шеккен кезіндегі оқиғаларды баяндай жырлауда, өлең өрімінің интонациялық, ырғақтық жүйесі қазақ поэзиясындағы дәстүрлі өрнектерді түрлендіре қолданылуымен ерекшеленеді. Он бір буындық дастанның мазмұны мен пішіні жүйесіндегі оқиғалардың сюжеттік дамуы, шиеленісті шарықтау шегі, шешуі түрлеріндегі кезеңдерде лирикалық өрімдер ұштастырыла, жымдаса қолданылады. Жаратылыс заңдарын бұзуды ойлаған Самұрық құсты Сүлеймен патша арнайы тапсырмаға жұмсайды. Соны орындағанда ғана жаратылыс заңын бұза алатын құқықты иеленетінін мәлімдейді. Батыстағы патшадан туған қыз бен Шығыстағы патшадан туған ұлдың болашақта ерлі-зайыпты болуы Алланың жазуында көрсетілген еді. Сүлеймен пайғамбар Самұрыққа осыны болдыртпаса ғана тіршілікке уәж айтуға болатынын ұғындырады. Орнына кепілдікке үкіні қойған Самұрық Батыстағы патшаның әйелінен туған қызды бесігімен көтеріп алып, бір аралдағы ұясына әкеледі. Ұяда өсіп, Самұрықты анасындай көрген қызға бір заманда Шығыстағы патшаның ұлы сапар шегіп жүріп жетеді. Кемелері қыз тұрған аралға тоқтап, ақыры қыз бен жігіт қосылып, перзентті болуға бет алады. Жебірейіл періште мұның бәрін білгесін, Сүлейменге хабар береді. Ол

қызды алып келуге бұйырады. Арнайы істеткен сандыққа жігіт екеуі тығылып, Самұрық көтеріп ұшып келе жатқанда, қыз көк жүзінде босанады. Оқиғаның шешуінде, сандықтан ерлі-зайыпты, әрі балалы болып шыққандарды көріп, жұртқа масқара болған Самұрық ұялғаннан Қап тауына ұшып кетеді.

Осы сюжеттік бөлікті тұтастай жырлау кезінде драмалық, психологиялық алуан түрлі көңіл-күй құбылыстары болады. Оқиғаны нәзира тәсілімен жырлауда әрбір кейіпкердің көңіл-күйін, мінез-құлық машықтарын шайыр көркем кестелермен тірілтуге тырысады. Ойымызды нақтылай түсу үшін осы жерге фольклортанушы Б. Жүсіповтың мына бір ойы дәл келеді: «Көркем кесте өлең өрімінің негізгі шарты болуымен қатар, танымның да басты құралы. Ой еңбегіне ғана тән бұл негізгі сипат сыртқы дүниенің сан түрлі сырын тану арқылы өз мүддесін табиғатпен беттестіріп, нақты мұраттар жасайды. Сөйтіп, дерексіз ұғымдарды деректімен шендестіре дамыту арқылы көркем бейне тудырып, табиғаттағы жарасым жыр дестесінде керемет келісімге айналады» (Жүсіпов, 2010: 168). Міне, көркем кестенің дами келе көркем бейнеге ұласуын көрсететін қиссаның үшінші бөлімі негізгі оқиғаның мазмұнынан туындайтын қорытынды ой болып түйінделеді. Бұл нақыл, өсиет, ғибрат айту түріндегі философиялық өрнектермен жырланады.

Эпикалық туындының поэтикалық, эстетикалық түйіні имандылық, адамгершілік тұғырды эстетикалық таныммен түсінуге жол ашады. Қисса, дастан секілді көлемді туындыларға арқау болған ислам тарихындағы көрнекті тұлғаларды, оқиғаларды баяндаудың психологиялық, эстетикалық, танымдық, тағылымдық

маңыздылығы айқын. Бұл жанрдағы шығармалардың авторлық идея аясында орындаушылар мен тыңдаушы арасындағы танымдық көзқарас пен қатынастарды да қалыптастыратыны белгілі. Ал, осы шығармалардың жыршылық өнер арқылы орындалуында әуездік көрнекілік (музыкально-иллюстративный) үлгімен орындауда қисса, дастандардың негізгі мазмұны әуенділіктің аса дамыған түрінде речитативті тәсілді пайдалану арқылы жүріп отырады. Жыршы шығарманың мазмұнын толық жырлау барысында кейіпкерлердің ішкі жүйесінде жүріп отыратын монологтарын, диалогтарын, кейбір шиеленісті оқиғалардың әсерлі көріністерін кең тынысты вокальдық және аспаптық фрагменттермен береді. Әрине, әдеби шығармаларды ғасырлар бойы халықтың санасына сіңіріп келген жыршылардың бұл қызметі көркемөнердің ерекше пәрменділік сипатын дәлелдей түседі.

Қисса, дастан жырлау дәстүріндегі өзбек халқының вокальдық орындаушылық пен аспаптық фрагменттік жүйенің өзара байланысы, бірін-бірі сабақтаса толықтыратын ерекшелігі туралы өнертанушы А. Эйхгорн өзінің көзімен көргендерін былайша жазып қалдырыпты: «На базаре в старом Ташкенте я слышал одного рапсора, рассказчика героических и других сказаний с пением и музыкой (сопровождение на дутаре). В одной чайхане, расположенной на бойком месте, сидел слепой узбек, окруженный слушателями, и рапсодировал. Сначала он декламировал очень длинное повествование. Затем, вероятно, чтобы отдохнуть после длинного сказа, он начал тренокать на дутаре, который у него все время был наготове в руках, инструментальную прелюдию, после

чего снова перешел к повествованию» (Эйхгорн, 1963: 135).

Мысалы, сөз арқауындағы Ерімбет шайырдың қисса, дастандарында осындай ерекшеліктер байқалады. Хазірет Әлидің (Ғали) исламды нығайту істеріне арналған шиеленісті уақиғаларды орындаған жыршының тынысы кең ашылып, иірімі мол қайырымдар тізбектеледі. Сол кең тынысты қайырымдарды күшейте түсетін аспаптық (домбыра сазы) фрагменттер де мол. Сыр бойы шайырларының лирикалық және эпикалық шығармаларының тақырыптық, идеялық, жанрлық, стильдік, көркемдік сипаттармен тұтас жасалуында авторлардың ислам елдері мәдениетінде қалыптасқан мақамдық дәстүрмен сабақтастығы бар. Сыр бойы жағалауында орналасқан елдер арасындағы өнер шеберлері мұсылмандық Шығыс әдебиеті дәстүріндегі сөз өнері мұраларын осы мақамдық дәстүрлер аясында сақтады, насихаттап таратты, дамытты. Ежелгі дәстүрдегі түркі, араб, парсы халықтарының әрқайсысына тән этникалық, этнографиялық ерекшеліктері бар өнер негіздері VIII ғасырдан бастап исламдық тақырыппен, сарындармен жалғасты.

Құранның сүрелері мен аяттарын өлеңдік, ақ өлеңдік табиғатына орай мәнерлеп, мақамдап оқу дәстүрі жергілікті халықтардың әуездік, әншілік өнер дәстүрлерімен тоғысты. Бұл орайда зерттеуші О.Х. Ибрагимовтың «Семантика макомов» атты зерттеуіндегі пікірі біздің ойымызбен үндес келеді: «Как известно, система макомата (Шашмаком, Хорезмские махомы и Фергано-Ташкентские макомы) возникшая на основе предшествующих ей форм макомного искусства путем

ассимиляции местных, музыкальных культурных традиций, является преемницей не только ладо-мелодической и метроритмической программы системы Двенадцати макомов. В частности, это подтверждается тем обстоятельством, что многие наименования, системы 12 макомов (Уш шох, Рост, Наво, Бузрук, Хусайни и др.) фигурируют в числе основных в системе современного макмата. Помимо того, среди названия составных частей макомных циклов встречаются термины, имеющие непосредственное отношение к традиции суфизма (маком, каландар, самандар, гардун, чарх, гиря, фаред). Также, в основных частях вокального раздела макомов преимущественно и используются поэтического текста суфического толка (Хафиз, Табризи, Руми, Джами, Навои, Лутфи, Машраб). При этом отмечается, что собственно-музыкально выразительные средства и имманентные закономерности, в комплексе имеют приоритетное значение в плане выражения основных образных сфер макомов» (Ибрагимов, 1998: 18–19).

Бұл пікірдің қазақ әдебиеті мен фольклорына да қатысы бар. Мақамдар шоғырының көп ғасырлық қалыптасу, даму жолында олардың көпшілігінің қазақ сөз өнері мен әуез дәстүрімен біріге араласып кеткені анық. Сонау ежелгі түркі ру-тайпалары замандарында қалыптасқан қобыз, домбыра, сазсырнай, сыбызғы, дауылпаз, жетіген секілді аспаптармен егіз өріліп айтылатын фольклорлық-этнографиялық негіздер жүйесіндегі түрлі саз-сарындар кейінгі дәуірге өнер туындылары ретінде жетті. Сыр бойының шайырлары шығармашылығында діни қисса, дастандардың жазылып, халық арасында жырланып айтылу табиғатында

саралап көрсетуге болатын мынадай ерекшеліктер байқалады:

1. Ислам діні тарихының түрлі оқиғалар жүйесіне арналған қисса, дастандардың тақырыптық, идеялық желісі Құран Кәрім сүрелері аяттарындағы сюжеттік желілерге негізделіп жырлануымен ерекшеленеді. Дастан авторлары да, туындыларды жырлайтын жыршылар да бастапқы Құран сүрелеріндегі ислам тарихын баяндайтын сарындардың дүниетанымдық, эстетикалық, гуманистік сипатын сақтауға күш салады.

2. Исламның қағидаларын басшылыққа ала отырып қалыптасқан «Он екі мақам жүйесі» қисса, дастан оқиғаларының сюжеттік, композициялық өрісіне негіз болған. «Он екі мақам жүйесіндегі» ұлы Жаратушы Аллаға, ақиқатқа ғашықтық (Ұшпақ, Нава, Бусалик), исламның қасиетті сара жолына деген адалдық (Рост, Хусайни, Роховий, Зангула) қасиетті мекендерді құрметтеу (Хиджаз, Ирак), имандылық мақсаттарына жету (Исфahan, Зирофканд), мұсылмандардың ғаламдық кеңістіктегі бүкіл тіршілікке құрметі (Кучак, Бузрук) сынды он екі мақамдық тақырыптық, идеялық желіде ақындар шығарма жазды, ал жыршылар оны халық арасында жырлады.

Әрине, ислам тақырыбындағы жүйемен тоғысатын жергілікті саз-сарындардың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл – IX–X ғасырларда Сырдарияның орта, төменгі ағыстары жағалауларын мекендеген оғыз мәдениетіндегі фольклор мен әдеби дәстүрлер. Көбінесе қобызбен айтылатын жыршылардың (ұзандардың) шығармаларындағы мақамдық тұтастық мәңгілік өмір туралы бақсылық наным-сенімдермен ұштасып жататын. Алайда, исламға дейін-ақ Жаратушы жалғыз Көк Тәңірі ұғымын толық иеленген түркі

(оғыз-қыпшақ) тайпалары исламдық қағидаларды жатсынбай қабылдады. Сондықтан Сыр бойы шайырларының шығармаларында арабша Алла, парсыша Құдай, түркілік Тәңірі сөздері бір ғана мәндегі исламдық мәдениет танымындағы сөз болып қалыптасты. Кейіпкерлер мен оқиғалардың тарихилығы мен шығармалардың көркемдік шешімі осындай өркениеттер тоғысуына негізделді.

Сыр бойындағы шайырлар шығармаларының танымдық, эстетикалық қуатын күшейткен басты құрал жыршылық өнер. Поэзиялық туындыдағы тақырып, идея, сюжет, композиция, стиль ерекшеліктерін, олардың танымдық күшін тыңдаушыларға жеткізуде жыршылардың орындаушылық өнер дәстүрі шешуші қызмет атқарды. Сыр бойы ақындарының замандар бойы имандылық, адамгершілік ұлағатын ұрпақ санасына сіңіруде жыршылардың шығармашылық өнері тәлім-тәрбиелік маңызға ие болды. Өңірдегі шайырлық, ақындық, жыршылық өнер мектептері имандылық, адамгершілік тақырыбының насихатын үздіксіз жүргізді. Бұларды сабақтастырған негізгі ерекшелік – ислам дінінің тарихын, қағидаларын жырлау үрдісі. Сонымен қатар, Құран Кәрім сүрелері мен аяттарын оқу Құран сюжеттерін қазақтың ұлттық ділімен ұштастырды. Бұл жерде мақам сөзі дидактикалық, философиялық, гуманистік, эстетикалық дүниетаным мағынасында қолданылды. Ғарыштық тіршілік ауқымындағы барлық заттардың, қозғалыстардың мәңгілік үйлесімге құрылған жүйесін біз Ахмет Иассауи жырлағандай «Алланың мақамы» ұғымы аясында түсінеміз. Сондықтан, Сыр бойы сөз иелерінің шығармаларындағы, әсіресе

қисса, дастандар желісіндегі ислам тақырыбының жырлануында жыршылар қалыптастырған дәстүрлі үлгілердің әдебиеттің халықтығын нығайтуда ешқашан да маңызын жоймайтындығын атап айтамыз.

Академик А.Қ. Жұбанов халық әдебиеті шығармаларының дәстүрлі ұлттық өнер дәстүрлерімен тұтастығы туралы «Термеге жақын келетін, әр жыршының өзінің жақсы көретін сазы болады. Мысалы, Әкімгерейдің сазы, Қарасайдың сазы, Бітегеннің сазы, Сабырдың сазы дегендердің әрқайсысының өзіне тән мелодиялық, ырғақтық, екпіндік ерекшеліктері бар. Сонымен қатар, ол саздар бірқалыпты қалып қоймай, орындау кезінде, жыршының алған тақырыбына қарай құбылып отырады, музыка жыршының объектісіне қарай бейімделеді» (Жұбанов, 1985: 195) деген болатын. Бұл пікірдің Сыр бойы ақын, шайырларының шығармаларын халық арасында замандар бойы жырлап келе жатқан жыршылардың авторлық қабілеттеріне де толық қатысы бар. Осылайша біз қазақ әдебиеті мұраларының ғасырлар бойы халықтың жадына сіңіп, ұлттық ділдің, дүниетаным негіздерінің сақталуын қамтамасыз еткен шығармашылық табиғатынан көп жағдайларды аңғарамыз. Құран сюжеттерін, ислам қағидаларын, пайғамбар хадистерін негізге алып жырлаған шайырлардың өлең мәтіндері бізді осылайша алуан бояулы эстетикалық таным әсеріне жолықтырады.

Қорытынды

Қазіргі замандағы әдебиеттану халықтың тарихымен ғасырлар бойы бірге жасап келе жатқан сөз, әуез, бейнелеу, сәулет өнері түрлерінің ортақ көркемдік табиғатын қамти қарастыруды

мұрат тұтатын кешенді ғылым. Халықтың тарихы, географиялық орналасуы мен әлемдік мәдени байланыстары қамтыла келе, рухани мәдениет қазыналарының өзекті мәселелері жаңа көзқарастар тоғысында

пайымдалғаны дұрыс. Біз сонда ғана қазақтың ұлттық болмысына сіңген ислам мәдениетінің қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихына қатысты сырларын ғылыми негізде саралау арқылы жаңа міндеттерге жол аша аламыз.

Әдебиеттер

1. Қабдолов З. Сөз өнері: Әдебиет теориясының негіздері. Алматы: Мектеп, 1982 ж. - 366 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1989 ж., - 320 б.
3. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983 ж. – 2 т. – 456 б.
4. Қожакеев Т. Сатиралық жанрлар. – Алматы: Мектеп, 1983 ж. – 215 б.
5. Шораяқтың Омары. Сөйле, тілім, жосылып: Өлеңдер, дастандар, айтыстар. – Алматы: Рауан, 1995. ж. – 301 б.
6. Ізтілеуов Т. Назым: Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1972 ж. – 264 б.
7. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996 ж.. – 240 б.
8. Көлдейбекұлы Е. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995 ж. – 320 б.
9. Момбекұлы Т. Жаратқан, жар болғайсың. – Алматы: Ағна-б, 2011 ж. – 372 б.
10. Жүсіпов Б.М. Сүлейлер. Монография. – Алматы: Ағна-б, 2010 ж.. – 232 б.
11. Ерзакович Б.Г. Музыкальное наследие казахского народа. – Алматы: Наука, 1979 г. – 184 с.
12. Эйхгорн А. Ф. Музыкальная фольклористика в Узбекистане / Под ред. В. М. Беляева. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1963 г. – 179 с.
13. Ибрагимов О.А. Семантика мақомов: Автореф. д-ра филол. наук. – Ташкент. 1998 г. – 31 с.
14. Жұбанов А. Өскен өнер. – Алматы: Ғылым, 1985. – 248 б.

References

1. Qabdolov Z. Sóz óneri: Ádebiet teoriasynyń negizderi [Art of words: Basics of literary theory]. – Almaty: Mektep, 1982. – 366 b (In Kazakh).
2. Baitursynov A. Shyǵarmalary: Óleńder, aýdarmalar, zertteýler [Works: Poems, translations, studies]. – Almaty: Jazýshy, 1989. – 320 b. (In Kazakh).
3. Qabdolov Z. Eki tomdyq tańdamaly shyǵarmalar [Selected works in two volumes]. – Almaty: Jazýshy, 1983. – 2 t. – 456 b. (In Kazakh).
4. Qojakeev T. Satiralyq janrlar [Satirical genres]. – Almaty: Mektep, 1983. – 215 b. (In Kazakh).
5. Shoraiattyń Omary. Sóile, tilim, josylıp: Óleńder, dastandar, aıtystar [Speak, speak, speak: Poems, sagas, arguments]. – Almaty: Raýan, 1995. – 301 b. (In Kazakh).
6. Íztileýov T. Nazym: Tańdamaly shyǵarmalary [Title: Selected works]. – Almaty: Jazýshy, 1972. – 264 b. (In Kazakh).
7. Ádebiettaný terminderiniń sózdigi. / [Dictionary of literary terms] Qurast.: Z. Ahmetov, T.

Shańbaev. – Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b. (In Kazakh).

8. Kóldeibekuly E. Ulaǵat sózim urpaqqa [My words are for posterity]. – Almaty: Marjan, 1995. – 320 b. (In Kazakh).

9. Mombekuly T. Jaratqan, jar bolǵaisyń [God blessed]. – Almaty: Arna-b, 2011. – 372 b. (In Kazakh).

10. Júsipov B.M. Súleiler. Monografia [Storyteller. Monograph]. – Almaty: Arna-b, 2010. – 232 b. (In Kazakh).

11. Erzakovich B.G. Mýzykalnoe nasledie kazahskogo naroda [Musical heritage of the Kazakh people]. – Almaty: Naýka, 1979. – 184 s. (In Russian).

12. Eihgorn A. F. Mýzykalnaia fólkloristika v Ýzbekistane [Musical folklore in Uzbekistan] / Pod red. V. M. Beláeva. – Tashkent: Izd. AN ÝzSSR, 1963. – 179 s. (In Russian).

13. Ibragimov O.A. Semantika makomov: Avtoref. d-ra filol. Naýk [Semantics of makoms: Abstract of the thesis. Dr. Philol. Sciences]. – Tashkent, 1998. – 31 s. (In Russian).

14. Jubanov A. Ósken óner [Grown up art]. – Almaty: Ğylym, 1985. – 248 b. (In Kazakh).

Байбосынова У.М.¹

¹Казахский Национальный Университет Искусств
г. Астана, Казахстан
email: ulzhan_mb@mail.ru

ИСЛАМ В ТРАДИЦИОННЫХ ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИ

Аннотация. В статье даются сюжеты, касающиеся религии ислама в эпических произведениях казахов Сырдарьи. Это свидетельствует о взаимосвязи и преемственности традиционного мировоззрения и ислама. Цель и задачи статьи-всестороннее рассмотрение проявлений ислама в эпических произведениях казахов на протяжении всей истории, сопоставление их содержанием произведений деятелей культуры из данного региона. Разбивка эпических произведений по жанровой специфике, хронологической и содержательной актуальности в соответствии с целью исследования. Результаты. В ходе анализа актуальных проблем исследовательской статьи были рассмотрены исследовательские работы А. Байтурсынова, З. Кабдолова, О. А. Ибрагимова, А. Жубанова, А. Ф. Эйхгорна, Б. Г. Ерзаковича, проанализированы проявления исламской тематики в произведениях Омара Шораякулова, Турмагамбета Изтлеуова, Еримбета Оздейбековича и других поэтов и исполнителей. Заключение, в зависимости от предмета исследования статьи, были рассмотрены вопросы ислама в традиционных эпических произведениях казахов Сырдарьи. Это показывает глубину культурного потенциала казахов данного региона, показывает, что религиозные вопросы с самого начала пропагандировались среди населения через жырауов. Кроме того, установлено, что в произведениях и жанровых особенностях видных представителей Жырауской школы на протяжении всего Сырдарьи сложились проблемы исламской религии как составной части.

Ключевые слова. Сырдарья, эпос, ислам, культура, фольклор, религия, традиции.

Baibosynova U.M.¹

¹The Kazakh National University of Arts

Astana, Kazakhstan

email: ulzhan_mb@mail.ru

ISLAM IN THE TRADITIONAL EPIC WORKS OF THE KAZAKHS OF SYRDARYA

Abstract. The article presents the plots related to the Islamic religion in the epic works of the Kazakhs of the Syr region. This testifies to the relationship and continuity of the traditional worldview and the Islamic religion. The purpose and tasks of the article is to comprehensively consider the manifestations of the Islamic religion in the epic works of the Kazakhs of Syrdarya, to compare them with the content of the works of cultural creators of this region. According to the purpose of the research, the epic works should be distinguished according to their genre characteristics, chronological and content significance. Received results. During the analysis of topical issues of the article the research works of Baitursynov A., Kabdolov Z., Ibrakhimov O.A., Zhubanov A., Eikhgorn A.F., Erzakovich B.G. were reviewed and the manifestations of the Islamic topic in the works of Omar Shorayakuly, Turmagambet Iztileuov, Yerimbet Koldeibekuly and other poets and artists were analyzed. In conclusion, according to the object of the article research, the issues of Islam in traditional epic works of the Kazakhs of the Syr were considered. This testifies to the depth of cultural potential of the Kazakhs of this region and the fact that the religious issues have been promoted among the people by zhyrshy since ancient times. In addition, it was established that issues of the Islamic religion were formed as an integral part in the works and genre features of outstanding representatives of the Syr Zhyrau school.

Keywords: Syrdarya, epos, Islam, culture, folklore, religion, traditions.

Автор туралы мәлімет:

Байбосынова Ұлжан Мәлікайдарқызы, ф.ғ.к., Қазақ ұлттық өнер университеті, Қорқыт ата ғылыми зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері.

ORCID 0009-0008-4463-3009

Сведения об авторе:

Байбосынова Улжан Маликайдаровна, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет искусств, ведущий научный сотрудник НИЦ «Коркыт Ата».

ORCID 0009-0008-4463-3009

Information about the author:

Baibosynova Ulzhan Malikaidarovna, Candidate of Philology, the Kazakh National University of Arts, the Korkyt Research Center, Leading Researcher. Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0009-0008-4463-3009

FTAMP: 21.15.47

***Сайлау А.,¹ Жалғасбайқызы Л.¹**¹Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі

Қызылорда қ., Қазақстан

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

СЫР БОЙЫНДАҒЫ ИСЛАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада 2023 жылы Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің «Сыр бойындағы діни-ағартушылар мұрасын кешенді зерттеу» жобасы аясында музей қызметкерлері тарапынан зерттеліп, алдағы уақытта ғылыми айналымға енетін Ислам дінінің сопылық бағытындағы өзіндік орны бар Тапал ахун (Нұрмұхаммед) Қадірұлы (1848-1921 жж.), Марал ишан Құрманұлының тікелей ұрпағы Әмит (Абдулхамид) ишан Әбдірахманұлы (1905-1961 жж.), XIX-XX ғғ. Қазақ даласында зор беделге ие болған Қалжан ахун Бөлекбайұлының (1862-1916 жж.) пайдаланған араб, парсы, шағатай тілдеріндегі кітаптарының жалпы мазмұны туралы деректер қамтылған. Бұлар осы уақытқа дейін жеке адамдар мен музей қорында сақталған Мұхаммед Мұхиуддин Аурангзеб Аламгирдің «Фатауа Аламгир», Масуд ибн Махмуд ибн Юсуф әс-Самарқандидің «Салоти Масуди», Сағди Ширазидің «Гүлстан», Шейх Әли әл-Қаридің «Джам'аль-уасайль фи шарх аш-Шамаиль», Мұхаммед Мұрад Рамзидің «Талфик аль-Ахбар», Имам әл Бәззазияның «Аль-Джами Уальджуз», Лутфулла ән-Насафи әл-Киданидің «Хуласи аль-Кидани», Убайдулла әл-Махбубидің «Мұхтасар әл-уахая фи масаил әл-хидая», Әл-Халабидің «Халабисағир», «Мултака ал-Абхур», Мұхаррам ибн Мұхаммед аз-Зайлидің «Хадиййат ас-салук фи шарх тухфат аль-мулюк» атты еңбектері

Кілт сөздер: Тапал ахун, Әмит ишан, Қалжан ахун, Салоти Масуди, Гүлістан, Талфик аль-Ахбар.

Кіріспе

XIX-XX ғасырлар тоғысында Орталық Азия тарихында Ислам дінінің орны өте күшті болды. Осы кезеңде Нақышбандия, Яссауия сопылық бауырластықтар негізінен Түркістан өлкесінде кеңінен тарады. Сыр бойындағы Перовск және Қазалы уездері қазақтарының

Бұхарамен, әсіресе Хиуамен рухани байланысы күшті болды. Сыр бойында Ислам діні өкілдерін жалпы «софылар» деп атады.

XIX ғасырда Ресей империясының отарлау саясатының бір бағыты жергілікті қазақтарды шоқындыру болды. Бұл науқан кеңінен жүргізіліп,

шоқынған қазақтар бірқатар жеңілдіктерге ие болды. Осы саясатқа қарсы Ташкент, Самарқанд, Бұқара, Хиуа қалаларында діни білім алған ахун-ишандар жергілікті жерлерде мешіт-медреселер ашып, дәстүрлі дінімізді сақтап қалуға зор еңбек сіңірді. Кейін олар Кеңес өкіметі тарапынан аяусыз саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Өкінішке орай жүздеген дін өкілдерінің (ишандар мен ахундар) мұрасы түгел сақталмады. Тек ұрпақтарының жасырын сақтаған санаулы діни қайраткерлердің дүниесі бізге жетіп отыр. Осы орайда 2023 жылы Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі «Сыр бойындағы діни-ағартушылар мұрасын кешенді зерттеу» жобасын жүзеге асыруда. Жобаның мақсаты – Сыр бойындағы діни қайраткерлердің пайдаланған кітаптары мен қолжазбаларының электронды көшірмесін жинақтау, зерттеу және насихаттау. Жоба бойынша Қызылорда облысы, Сырдария ауданында XIX–XX ғғ. өмір сүрген Тапал ахун (Нұрмұхаммед) Қадірұлы (1848-1921 жж.), Қалжан ахун Бөлекбайұлының (1862-1916 жж.), Қармақшы ауданында Әмит ишан Әбдірахманұлы (1905-1961 жж.), Қалжан ахун Бөлекбайұлы (1862-1916 жж.) пайдаланған кітаптарының музей қорына электронды көшірмесі алынып, жалпы мазмұны араб, парсы, шағатай тілдерінен Египеттегі Әл-Азһар университетінің дінтанушы-ғалымы Мәлік Төлебай арқылы тәржімаланып, облыстық «Сыр бойы» газеті тарихи-танымдық мақала ретінде жарияланып келеді.

Тапал ахунның мұрасы

Жобаның барысында Сырдария ауданы, Шіркейлі ауылында сақталған XIX – XX ғғ. қазақ даласындағы діни-ағартушылар арасында өзіндік орны

бар тарихи тұлғалардың бірі Тапал ахун (Нұрмұхаммед) Қадірұлының (1848-1921 жж.) мұрасының көшірмесі алынды. Тапал ахун 1848 жылы Сыр бойында дүниеге келген. Ахунның бойы аласа болғандықтан ел арасында Тапал аталған. Жастайынан зеректігімен көзге түсіп, Бұқарадағы Мір-Араб медресесінде діни білім алып, елге оралғаннан кейін Шіркейліде мешіт салдырып, бала оқытады. Білімділігімен халық арасындағы жер дауы, жесір дауы т.б. дауларды шешіп отырған. Әділдігінің арқасында атағы жайылады (Қосанов, 2019: 135).

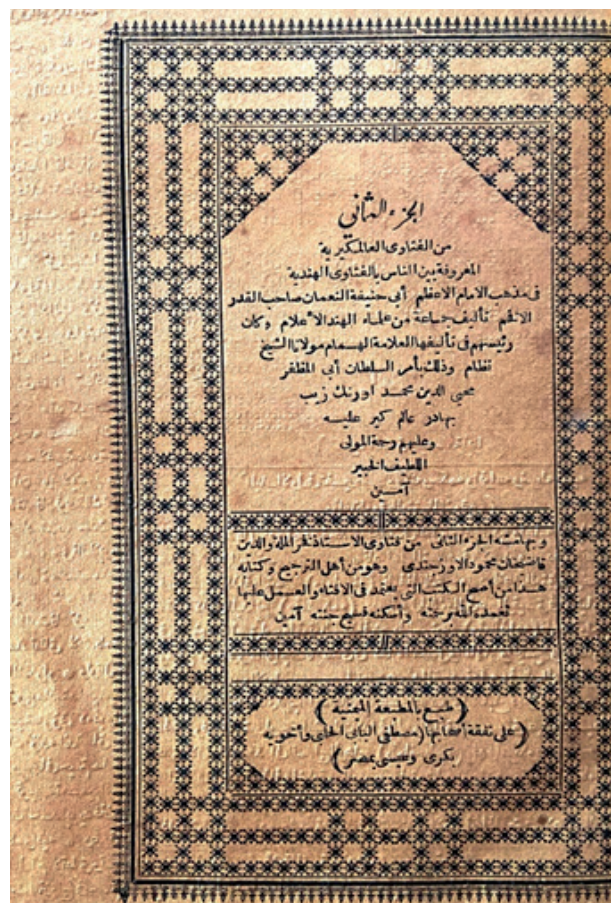
Ахунның қасиеті туралы мынадай аңыз әңгіме бар: Нұрмағанбет оқуын аяқтар кезде Қожабай ахун олардан емтихан алыпты. Сонда үш шәкіртін қатар отырғызып қойып, төрт сұрақ беріпті. Үшеуінің де жауабы дұрыс болмаған. Сонда Қожабай ахун қасындағы көмекшісіне далада көп баланың ішінде ойнап жүрген бойы аласа, бетінің шешек дағы бар баланы алдыма алып кел депті. Көмекші әлгі баланы ұстаз алдындағы үш баланың қасына төртінші етіп отырғызады. Нұрмағанбетке төрт сұрақ қояды. Төрт сұрақтың жауабын іркілместен айтып береді. Оған сондай риза болып, көңілі толған Қожабай ахун орнынан ұшып тұрып, «Тапалым, жарайсың!» – деп басынан сипаған екен (Қосанов, 2019: 135).

Тапал ахун сол кездегі қазақ даласындағы саяси оқиғаларға белсене араласып отырған. Оның дәлелі Торғай даласындағы 1916 жылы Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық көтеріліске жетекшілік еткен Амангелді Имановқа соғыстың әділдігін дәлелдеп, пәтуа бекітеді (Сайлау, 2023; 42-43).

Қазіргі таңда Тапал ахунның тікелей ұрпағы Насырадин Пахрадиновтың

қолында 40-тан астам араб, парсы, шағатай тілдерінде жазылған сирек кездесетін кітаптар сақталған. Ел аузындағы деректерде кітаптардың осы уақытқа дейін жақсы сақталуына Тапал ахунның келіні Күләштің еңбегі зор екені айтылады. Кітаптардың көпшілігі Шіркейлінің ауылдық кітапханасының меңгерушісі Л. Әбдіраймованың бастамасымен ауылдық кітапхана мен аудандық деңгейдегі көрмелерде халық назарына ұсынылып келеді. Музейлік жоба аясында Тапал ахунның төрт кітабының электронды көшірмесі алынды. Египеттегі Әл-Азһар университетінің дінтанушы ғалымы, Төлебай Мәліктің бірлесе атқарған зерттеулерінің нәтижесінде кітаптар XIX–XX ғғ. Ресей, Өзбекстан, Үндістан және Египет елдерінің баспаханаларында жарық көрген «Фатауа Аламгир», «Салоти Масуди», «Гүлістан», «Джам'аль-уасайль фи шарх аш-Шамаиль» деген атаулары мен жалпы мазмұндары белгілі болды.

«Фатауа Аламгир» – мұсылман елдерінде қосымша «Әл-Фатауа әл-Индия» деп аталады (сур. 1). Кітаптың негізгі мазмұнына Исламдағы шариғат заңдары, жалпы этика, әскери стратегия, экономикалық саясат кірген. Тарихи деректерге сүйенсек еңбектің шығуына Ұлы Моғол империясының даңқты падишаһы Мұхаммед Мұхиуддин Аурангзеб Аламгир ықпал жасаған. Аурангзебтің арнайы жарлығымен Ауғанстан, Иран, Сирия, Араб елдерінен Ислам заңдарының 500-ге жуық сарапшысын жинап, құрастырған деген деректер бар. Кітап бастапқыда әртүрлі тілдерде 30 томды қамтыған, бірақ қазіргі басылымдарда 6 томға біріктірілген. Көлемі – 240 бет. Кітап XIX ғасырдың аяғында Египеттегі Маймана баспасында жарияланған.



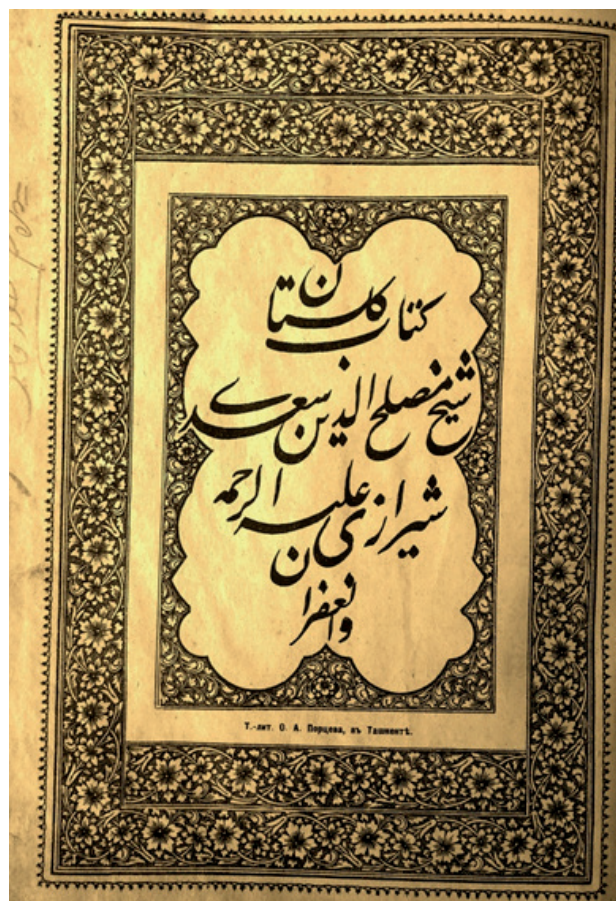
Сур. 1. «Фатауа Аламгир» кітабы.
Каир баспасы. XIX ғ.

Зерттеушілер 1658-1707 жж. аралығында билік жүргізген Аурангзеб өте бай әрі қуатты Моғолстанның билеушісі болғанымен өте қарапайымдылығымен ерекшеленген. «Фатауа Аламгир» бүкіл Моғол империясында сот құқығының негізі ретінде қолданылып, кейін Үндістанды отарлаған ағылшындар тарапынан «Мұхаммедтің заңы» деп аталған.

«Салоти Масуди» – Орталық Азияда кең таралған ханафи ағымындағы барлық мұсылмандардың күнделікті өміріне арналған кітап болып табылады (сур. 2). Еңбектің авторы XIII-XIV ғғ. Орта Азиядан шыққан ғалым Масуд ибн Махмуд ибн Юсуф әс-Самарқанди. Кітап 1900 жылы



Сур 2. «Салоти Масуди» кітабы.
Бомбей баспасы. 1900 ж.



Сур 3. «Гүлістан» кітабы.
Ташкент баспасы. XIX ғ.

Үндістандағы Бомбей баспасынан жарық көрген. Көлемі – 193 бет. Кітап 3 томнан тұрады, мазмұнының басым бөлігі намазға арналғандықтан 1,2-томдарда намаз және оған қатысты мәселелер сипатталса, ал 3-томында зекет, ораза, қажылық, неке, талақ, құрбан шалу, сату, мұрагерлік, өсиет және т.б. қамтылған. Масуд әс-Самарқандидің «Салоти Масуди» еңбегінің құндылығы шариғат институттары мен өмірлік мәселелерге толығымен арналып, ерекше ғылыми стильде жазылған. Кітапқа беделді 84 діни басылымдар, белгілі 125 сахабадан жеткен хадистер, 129 имамның өсиет әңгімелері жинақталған. Кітапта автор әртүрлі жалған ағымдардың құқықтық

мәселелерін шешу барысында өз пікірін білдірген. Осының нәтижесінде еңбек анағұрлым мазмұнды, үйренуге оңай, ғылыми тұрғыдан дәлірек құралға айналған.

«Гүлістан» – проза жанрында жазылған еңбек (сур. 3). Кітаптың авторы ортағасырлардағы әйгілі парсы әдебиетінің классигі Мұслихиддин Әбу Мұхаммед Абдуллах ибн-Мушрифаддин, Сағди Ширази (1203 – 1292 жж.). «Гүлістан» шығармасының жалпымазмұныелбилеушілерменхалық бұқарасы туралы, тәлім-тәрбие, әдептілік мәселелерін қозғайтын 8 тарауды қамтиды. 1258 жылы осы шығарманы бітіргеннен кейін ақын Шираздың

билеушісі Әбу Бәкр ибн Сағдиге сыйға тартады. Кітап XIX ғ. аяғында Ташкент қаласындағы О.А. Порцеваның типо-литографиясынан жарыққа шыққан. Кітаптың көлемі – 120 бет. Қазіргі уақытта зерттеушілер Алтын Орда әдебиетінің жауһары саналатын Сайф Сарайидің атақты «Гүлістан бит-турки» атты дастаны, Сағдидің «Гүлістанының» шығармашылықпен өзгертілген нұсқасы деген дәлелдер келтіреді.

«Джам’аль-уасайиль фи шарх аш-Шамаиль» – Имам Әбу Исаат-Тирмизидің «әш-Шамайль әл-Мұхаммадия» атты хадистер жинағына түсініктеме (сур. 4). Еңбектің авторы Нүриддин Әбу-Хасан Әли ибн Сұлтан Мұхаммед әл-Қари әл-Харауи әл-Мәкки әл-Ханафи (1524 – 1605 жж.). Ислам әлемінде Шейх Әли әл-Қари деп аталған. Хадистер жинағы II том, 63 бөлімнен тұрады. Жалпы мазмұнында Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с) өмірі мен сипаты баяндалған. Кітап XIX ғасырдың аяғында Египеттегі әл-Халаби баспасында жарық көрген. Көлемі – 247 бет. Тарихи деректерге сүйенсек ислам ғұламасы, заңгер, мұхаддис Шейх Әли әл-Қари 1524 жылы Ауғанстандағы Герат қаласында дүниеге келген. Жастайынан діни білім алып, әйгілі Шейх Муинуддин оған Құран Кәрімді көркем, әрі дұрыс оқуды үйреткен. Осы білімі мен біліктілігінің арқасында имам болып, ислам әлеміндегі ғылымдардың дамуына орасан зор үлес қосып, үлкен беделге ие болады. Шейх Әли әл-Қари Исламның ханафи ағымын ұстанады. 1605 жылы Мекке қаласында дүниеден өтеді.

Әмит ишан мұрасы

Жоба барысында Батыс Сібірдің бас имамы, XIX ғасырдың 30-40 жылдарында Ресей империясының отарлау саясатына қарсы Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық қозғалысының рухани көсемі



Сур 4. «Джам’аль-уасайиль фи шарх аш-Шамаиль» кітабы.
Каир баспасы. XIX ғ.

болған Марал ишан Құрманұлының (1780-1847 жж.) үлкен ұлы Қалмұхаммед (Қалқай) ишанның немересі Абдулхамит ишан Әбдірахманұлының (1905-1960 жж.) пайдаланған кітаптары зерттелді.

Ел ішіндегі деректерде Әмит ишан туралы аңыз-әфсаналар жеткілікті түрде сақталған. Оның бірінде әкесі Әбдірахман мақсұм Меккеге қажылық сапарында атақты Осман сұлтаны II Абдулхамитпен бірге қажылық парызын өтейді. Әбдірахманның білімдарлығын мойындаған II Абдулхамит сұлтан Әбдірахман мақсұмға Осман империясының астанасы Стамбулда қалып, діни қызметпен айналысуына ұсыныс жасайды. Алайда, Әбдірахман

мақсұм сұлтанның бұл ұсынысын орындай алмайтынын білдіріп, рұқсат сұрап, елге қайтуға дайындалады. Қоштасар сәтінде Осман сұлтаны II Абдулхамит Әбдірахман мақсұмға достығының бір белгісі ретінде ұлына өз есімін беруге қолқа салады (Қосанов, 2019: 142).

Сөйтіп, Әбдірахман мақсұм 1905 жылы дүниеге келген ұлына азан шақырып Осман сұлтаны, Еуропа билеушілерін ірі саясаткер ретінде мойындатқан II Абдулхамит есімін қойған екен. Кейін халық «Әмит ишан» деп атап кетеді. Әмит ишан жастайынан Құран Кәрімді жүргізіп оқиды. Он үш жасқа келгенше Сыр бойындағы белгілі Убайдулла, Бәжім, Иманалы молдалардан, кейін өзінің әкесі Әбдірахман мақсұмнан діни дәріс алады.

Білімге өнерге өте құштар Әмит ишан одан әрі білімін жетілдіру мақсатында 1919 жылы Бұқарадағы Көгелташ медресесіне оқуға түсіп, медреседе алғырлығымен көзге түседі. 1926 жылы Бұқарадағы Көгелташ медресесін үздік тәмамдап, жан-жақты терең білім алып шығады. Араб, парсы, шағатай, түрік тілдерін еркін игеріп, діни әдебиеттерді оқып, қазақ тіліне аударма жасайды. Өзінің терең де жан-жақты білімдарлығының арқасында діни білім мен медицинаны үйлестіру арқылы тәбиб ілімімен науқастарды шөптен жасалған дәрілермен, жүйке ауруларын дұғамен емдеп жазып жіберіп отырған.

Әмит ишанның аталас туысы Сүлеймен ишан: «Марал баба тірі кезінде: – келешекте менен құдіретім дарыған, кереметтерім мен қасиеттерімді қайталайтын ұрпақ келеді» деген. Осылайша Марал бабаның көрегендігі дәл келіп, шөбересі Әмит ишанға дарыды (Жалғасбайқызы, 2023:81).

Ел ішіндегі деректерде ишан кереметі туралы мынадай аңыз сақталған. Бірде аулада жүрген қалпесіне қарап:

– Анау тұрғанды көрдің бе? – депті.

Қалпе назарлап тіктей қараса, анадай жерде түрі жаман адам қорқатындай бір құбыжықты көреді.

– Былтырғы келген ауру әйелді білесің бе? Бұл соның ауруының иесі, – дейді ишан.

Діни мифологиялық наным-сенімде кейбір аурулардың осы тәрізді көпке көрінбейтін иесі болады екен. Осы иесі шаңырақта қалып қойып, шаңырақ иелерін әртүрлі залалды жағдайларға душар етіп отырады. Бұған дәлел өзін-өзі себепсіз өлтіру немесе бірнеше мәрте қатарынан өлік шығу, отбасы түгелімен дертті болу мысалдарын келтіруге болады. Мұндай науқастарға Әмит ишан «көшіру» емін жасаған. Шындығында, Әмит ишанның керемет бір қасиетінің бірі – алдына қол-аяғы байлаулы келген аласұрғандар, не істеп, не қойғанын білмейтін есі ауысқандар мен меңіреу болып қалған түк сезбестер ишанның бір жеті оқып, дем салғанынан-ақ құлан-таза айығыпты.

Түрлі емдік қасиеті бар шөптерден қайнатып дәрі жасайтын тәбибтің үйі ірілі-уақты шынылар мен шишаларға толы кішігірім дәріхана іспетті болыпты. Ақмешіт, Ташкент сияқты қалалардан қажетті дәрілер алдырып отырған. Тіпті ол кісіде адам атын білмейтін, табыла бермейтін түрлі дәрілік шөптер болған. Осы дәрілермен ішкі ауруларды – асқазан, жүрек, бүйрек, өкпе демікпелерін, тамақ ауруларын, сыртқы жара, мерездерді және тағы басқаларды емдеген. Құрт ауруларға күшәлә ішкізген (Қосанов, 2019: 143).

Кеңес билігі біржола орнаған кейін Әмит ишан большевиктердің қысымына шыдамай, біршама уақыт Тәжікстанға

кетуге мәжбүр болады. Кейін 1946 жылы Байғазы Тәжібаев есімімен елге қайта оралады. Әмит ишан өмірінің соңына дейін халыққа қызмет етеді.

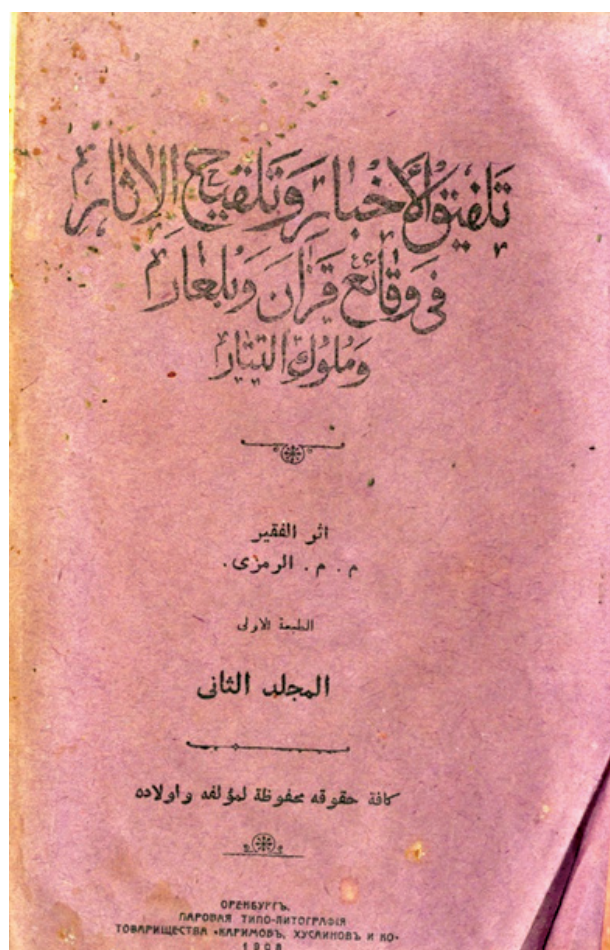
Ишанның бір сандық қолжазбасы бар. Көз тірісінде жұбайы Тәжігүлге кілтін беріп отырып:

– Балам арабша сауаттанып, әбден оқи алатын кезде кілтті де, сандықты да қолына бер. Оған дейін тілін білмейтіндер ішіндегі дүниені бүлдіреді. Ешкімге тигізбе! – деп ескерткен екен.

Бойынан әлі кетіп, қартайып, дүниеден озар шағында сол кездегі саясатпен «қара тізімге» ілінген өзін былайша арашалайды. Коммунистік қатаң тәртіп иелеріне хат жазып: «Шырағым, мен о дүниеге жүргелі жатырмын. Тізіміңнен мені сызып таста», – деп өз-өзін өмірден озар шақта ақтап кетеді (Қосанов, 2019: 144).

Қазіргі уақытта Әмит ишанның пайдаланған кітаптары Қармақшы ауданы, Жосалы кентіндегі Марал ишанның қара шаңырағындағы ұрпақтарының қолында сақталған. Жоба барысында музей қызметкерлері А. Сайлау, Л. Жалғасбайқызы және Әл-Азһар университетінің оқытушысы, дінтанушы-ғалым Мәлік Төлебайдың қатысуымен араб-парсы тілдерінде жазылған 4 кітаптың жалпы мазмұндары қазақ тіліне аударылып, электронды көшірмесі музей қорына жәдігер ретінде өтті. Бұлар: имам әл-Баззазия, имам әл-Махбуби, имам әл-Кидани және башқұрт қайраткері Мұхаммед Мұрад Рәмзидің еңбектері.

«Талфик аль-Ахбар» кітабы (сур. 5). Еңбектің авторы башқұрт ұлтынан шыққан Ислам дінінің көрнекті өкілі, тарихшы Мұхаммед Мұрад Рәмзи (1855-1934 жж.). Рәмзи аталған еңбекті 1892-1907 жж. аралығында жазып бітіреді. Троицк қаласындағы Расулия медресесінің

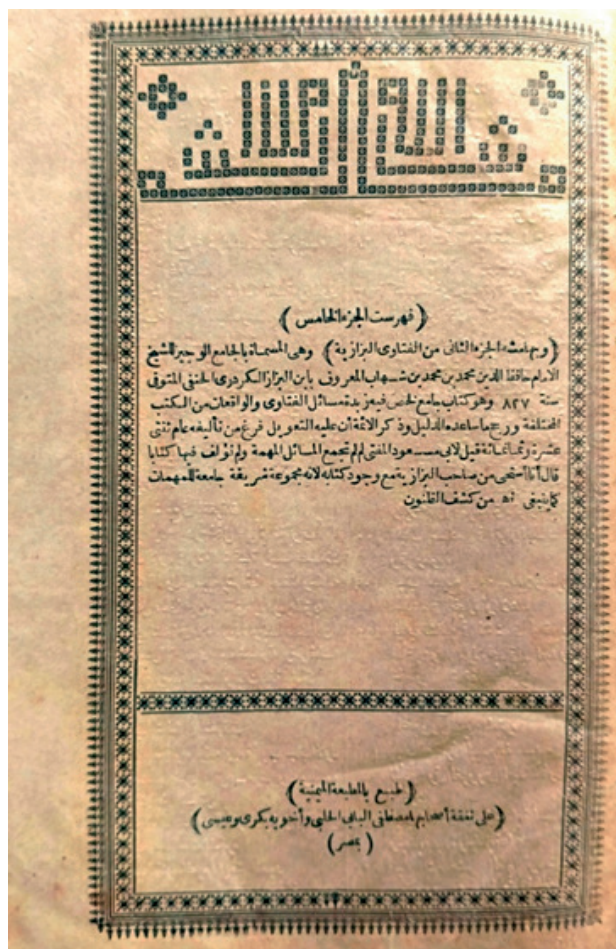


Сур. 5. «Талфик аль-Ахбар» кітабы.
Орынбор баспасы. 1908 ж.

ректоры, ұлты башқұрт Шейх Зайнулланың қаржылай демеушілігімен Орынборда 1908 жылы «Каримов, Хусаинов және К» баспаханасында жарық көреді. Көп ұзамай билік тарапынан «Автордың христиандар әлеміне және жалпы орыстың бәріне арам пиғылы және жеккөрушілік қатынасы» деген желеумен тәркіленеді. Алайда, кедергілерге қарамастан кітап Шығыс елдеріне тез тарайды. Көлемі – 270 бет. Кіріспеде түркілердің шығуы мен даму тарихы және олардың көршілермен қарым-қатынасы баяндалады. Бірінші бөлімінде Еділ Бұлғариясының тарихы

және оның моңғолдар жаулап алғанға дейінгі халқы сипатталады. Екінші бөлімінде моңғол шапқыншылығы, Алтын Орданың құрылуы және олардың Исламды қабылдау тарихы қамтылады. Үшінші бөлімінде орыс патшасы Иван Грозныйдың Қазанды жаулап алуына дейін және оның кезінде болған оқиғаларды сипаттайды. Төртінші бөлімде орыстар татар-башқұрт халқын жаулап алған сәттен бастап, қазіргі уақытқа дейінгі Қазан және оның тұрғындарымен байланысты оқиғалар айтылады. Сонымен қатар, Мұрад Рәмзи жұмысының соңғы бөлімінде өз заманының жүзге жуық қоғамдық, саяси, діни, мәдени қайраткерлері туралы қысқаша биобиблиографиялық ақпарат береді.

«Аль-Джами Уальджуз» кітабы (сур. 6). Кітаптың авторы XIV-XV ғғ. өмір сүрген ұлты түркі Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Жихаб ибн Юсуф әл-Кердери Хауарезми, лақап аты – «Имам әл Бәззазия». Кейбір зерттеушілердің пікірінше, ғалым Арал өңірінен шыққан. Юсуф әл-Кердери – Ханафи ағымының ұлы ғұламасы. Ғалым сол кезеңде Осман империясына бағынышты Қырым, Болгария және Сауд Арабиясында өмір сүрген. Кітап 6 томнан тұрады. Кейінгі баспаларда 2 томға біріктірілген. Кітаптың көлемі – 256 бет. XX ғасырдың басында Египеттегі әл-Халаби баспасынан жарық көрген. Кітаптың негізгі мазмұнына Ханафи ағымының шариғат заңдары, фикһ мәселесі, Ислам ғұламаларының, оның ішінде Имам Әбу Юсуф (731-798 жж.), имам Хасан аш-Шайбанидің (749-805 жж.) діни пәтуалары, намаз, зекет, ораза, қажылық, неке, талақ, құлды босату, сауда-саттық туралы, жалға алу, қазылардың әдебі, куәлік беру, қылмысты мойындау, жазалау, өсиет, мұрагерлік, өкілдік,



Сур. 6. «Аль-Джами Уальджуз» кітабы.
Каир баспасы. XX ғ.

жетімді асырау, татуласу, қарызға алу, сыйлық алу, бірлестіктер құру, құрбан шалу, аң аулау шарттары т.б. кірген.

«Хуласи аль-Кидани» кітабы (сур. 7). Діни еңбектің авторы XIV ғасырда өмір сүрген көрнекті ғалым Лутфулла ән-Насафи әл-Кидани. Ғалым Өзбекстанның бұрынғы Насаф (қазіргі Қаршы қаласында) дүниеге келіп, 1349 жылы дүниеден өтеді. Лутфулла моңғолдар кезінде бірте-бірте жоғалып бара жатқан фикһ ілімін жандандыруға тырысқан. Сол себепті де ол еңбектерінде ғибадат мәселелерін көбірек сөз еткен. Кітаптың көлемі – 140 бет. 1893 жылы Ташкент



Сур. 7. «Хуласи аль-Кидани» кітабы.
Ташкент баспасы. 1893 ж.



Сур. 8. «Мұхтасар әл-уахая фи масаил әл-хидая» кітабы.
Қазан баспасы. 1896 ж.

қаласында басылған. Зерттеушілердің пікірінше әл-Киданидің еңбегі көлемді болмаса да, мазмұны терең болып саналады. Әл-Киданидің еңбегіне үш ғалым түсіндірме (шарх) берген. Біріншісі, Бадруддин ибн Ибрагим әл-Астарханди, екіншісі Мұхаммед Әмин ибн Мұхаммед Хусейн әл-Хасими, үшіншісі – белгісіз. Бұл еңбекті көбінесе Үндістан мұсылмандары пайдаланған.

«Мұхтасар әл-уахая фи масаил әл-хидая» кітабы (сур. 8). Кітаптың авторы XIII-XIV ғғ. өмір сүрген самарқандық ғалым Убайдулла бин Масуд бин Махмуд бин Ахмад әл-Махбуби (қайтқан жылы 1346 ж.). Ислам әлемінде ғалымды

«Содруш-шариаһ», яғни «заңның төресі» деп атаған. Бұл еңбек Убайдулланың атақты шығармасы саналады. Көлемі – 100 бет. Кітап 1895 жылы Санкт-Петербург қаласында арнайы цензурадан өтіп, 1896 жылы Қазан императорлық университетінің типо-литографиясында жарық көрген.

Кітапта Ханафи ағымы бойынша мұсылмандардың күнделікті өмір сүру ережелері баяндалған. Кітап 49 бөлімнен тұрады, негізгілері – «тазалық кітабы», «дұға кітабы», «зиярат кітабы», «неке кітабы», «талақ кітабы» және «татуласу кітабы». Кітаптың ерекшелігі фикһтың барлық тармағы қамтылып, жаттауға

арналған. Жарық көргеннен бері Орта Азия медреселерінде шәкірттердің білімін ұштап келе жатқан оқулық болып табылады.

Қалжан ахун мұрасы

2004-2005 жж. мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша музей қорына Сыр бойындағы діни қайраткерлер пайдаланған біршама сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар жинақталған болатын. Жоба барысында Қалжан ахунның музей қорына жинақталған «Халабисағир», «Мултака әл-абхур», «Хадиййат ас-салук фи шарх тухфат аль-мулюк» атты кітаптарының жалпы мазмұны зерттелді.

Қалжан ахун (Қалмұхаммед) 1862 жылы Қарақалпақстанда дүниеге келген. Қалжан ахунның әкесі Бөлекбай жігіт кезінде Қарақалпақстандағы туыстарына келіп, сол жерде үйленіп қалып қояды. Кейін Қарақалпақ жеріндегі қазақтарға басшылық жасайды. Қалжан ахун Хиуа хандығындағы діни мектепте, кейін 1879 жылы Бұқарадағы Көкілташ медресесінде оқып білім алады. Араб, парсы тілдерін жетік меңгереді. Сыр бойынан барған Ораз ахун Бекетайұлымен сырлас дос болады. Қалжан ахунның білімдарлығын танып-білген Ораз ахун оған қызы Зәйтекті қосып, 1890 жылы шыққан тегі бір табындардың ортасына (Жалағаш өңірі) алып келеді (Қосанов, 2019: 128).

Мынадай аңыз әңгіме бар: Бірде атақты Бұқарбай батыр қатты күйзеліпті. Отанының еркіндігі мен тәуелсіздігі үшін Кенесары бастаған Қоқан және Хиуа хандықтарына қарсы шайқастарда көп қан төккенін айтып, ахунға жүгінеді: «Олардың жазықты-жазықсыз екенін айыра алмадым. Алла менің бұл ісімді, күнәларымды кешіре ме? Соны білгім келеді...».

Сонда Қалжан ахун батырдан: «Өміріңізде біреуге істеген жақсылығыңыз болды ма?» – деп сұрайды.

Сонда батыр түздегі өрт кезінде кішкентай баланы қалай құтқарғанын, қос ғашықты өлімнен қалай арашалап қалғанын, өз өмірін ажал қаупіне тігіп, суға батып бара жатқан адамды өлімнен қалай құтқарып қалғанын айтады.

– Сіздің осы істеген жақсылығыңыз бұрынғы күнәңізді Алла Тағаланың кешіруіне жетіп жатыр, – дейді ахун.

Қалжан ахун астролог та болған: ауа райын, табиғаттың өзгерістерін алдын ала болжайды екен. Кейде тек өзіне ғана белгілі күндерінде ол жұлдыздардың ағысын немесе жылжуын бақылап, көк аспанды зерделеу арқылы түндер бойы кірпік қақпайды екен.

1914 жылы болған деседі. «Адам адамды жейтін заман келе жатыр», – депті.

Кейіннен осыны есіне алған қарттар:

– Осы заманды айтқан екен ғой, – дейтін қапалана.

Жұрттың айтуынша Сыр өңіріне белгілі болған Қайқы батыр Ұзақұлы (1845-1918 жж.) өлерінде:

– Мені Қалжан ахунның мазаратына кіреберістегі жерге жерлеңдер, өйткені оны көзі тірісінде қорғаған едім, өлгеннен кейін де моласын күзетейін, – депті.

«Қалжан ахунға Құнанбай келіпті» деген ел аузындағы аңыздың бірі былай баяндалады.

Құнанбай қажылық парызын өтемекке Меккеге жиналыпты. Бұл сапарға дала кемеңгері үш жыл дайындалған екен. Алыс-жақын туған-туысқа барып, аманатын жүктеп, артық-кемі болса кешірім сұрайды. Құнанбайдың жанында Аппаз бен Мырқы деген Жаппас елінің атақты байлары жүреді. Сол кезеңдегі Қытай

тауарларын Қырым мен Еуропаға, Еуропадан келген тауарларды Қытайға кіргізіп отырған қазақтың байлары болған.

Құнанбай қажылыққа дайындалып жүрген шақта Аппаз бен Мырқы:

– Ау, Құнеке, үлкен сапарға барайын деп жатырсыз. Мына жақта ғұламалардың шаңырағы – Түркістан, арғы шеті Сырдың бойында бір қауым ел бар. Сол жақтағы ағайын-туысқа барып, ғұламалардың батасын алайық, – депті.

Содан Құнанбай Ақмешіт өңіріне келеді. Бұл жерде көрнекті діни қайраткер Әбдіраман қожа:

– Ау, Құнеке, Сырдың бойында Қалжан ахун деген жас жігітіміз бар. Өте білімді. Енді ғана медресені бітіріп келген, өзінің мешіт-медресесі бар. Егер шарифаттан көкейіңізде жүрген сұрақтарыңыз болса, сол жігіттен сұраңыз, – деп жол нұсқайды.

Осыдан соң Құнанбай атына сырттай қанық Қалжан ахун ауылына ат басын бұрады. Құнанбайды жігіттермен бірге Қалжан ахун мен Бозжан би күтіп алады. Құнанбайдың құрметіне ас беріледі. Астан соң аға сұлтанның қасындағы жігіттер шарифаттан, қажылық рәсімдері жөнінде сұрақтар қояды. Қалжан ахун еш мүдірместен жауап беріп отырады. Бағанадан бері байқап отырған Құнанбай кеш батқан кезде:

– Ау, шырағым, Қалжан, баратын жеріміз алыс. Сен бізге шарифаттан үлкен өнеге айттың, Алла разы болсын! Біз тұралық, бата беріңдер! Батаны, Қалжан шырағым, сен бересің және батаны берген кезде «менің сүйегім Меккеде қалсын» деп бересің. Иләһи әмин! – дейді.

Таңнан кешке дейін Құнанбайдың бүкіл сұрағына мүдірместен жауап беріп отырған Қалжан ахун ұмтылып барып іркіледі. Батада «өл» деген жүрмейді,

ал Құнанбай «сүйегім Меккеде қалсын» деп бата бер дейді. Қалжан ахун іркіліп қалған кезде қасындағы Бозжан би:

– Ау, шырақтарым, бұған кідіріп болмас. Бұл батаны біз берейік, Құнанбай қажы ер тілегі қабыл болса – Меккеде қалсын, ел тілегі қабыл болса – аман-есен елге оралсын, – деп бата беріпті. Бұған Құнанбай қатты риза болып, батасын беріп, үйден шығады (Қосанов, 2019: 131).

Қалжан ахун ширек ғасыр бойына өзінің атымен аталатын мешітте имам болады. Ол Ресей империясы тарапынан қудалауға ұшырап, түрмеге қамалады. Кейін дүниеден өткеннен кейін өз мешітінің жанындағы қорымға жерленеді (Әбдіғалиұлы, 2019: 309).

«Халабисағир» (Кіші Сағир) кітабы (сур. 9). 2006 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында музей қорына қабылданған. Кітаптың көлемі – 210 бет. 1898 жылы Стамбул қаласында жарық көрген. Түгендеу нөмірі – 6690/3¹. Дінтанушы-ғалым Мәлік Төлебайдың айтуынша кітаптың толық аты «Мұхтасарлы Гуниетил-муттамали». Кітапта намаздың шарттары мен парыздары, дәрет алуға байланысты парыздар, сүннеттер, үлкен тазалық, кіші тазалық бөлек баптар ретінде түсіндірме жасайды. Сонымен бірге имамдыққа арналған бөлімдері, жаназа шарттары, соңында діни мәселелер қарастырылған.

«Мултака әл-абхур» (Теңіздердің қосылуы) кітабы (сур. 10). 1517 жылы Стамбул қаласында жарық көрген Әл-Халабидің бұрынғы төрт заңгердің еңбегіне негізделген анықтамалығы. Кітаптың көлемі – 108 бет, XIX ғасырдың аяғында Стамбул қаласында жарық көрген. Музей қорына 2006 жылы тіркелген. Түгендеу нөмірі – 6690/2.¹ Кітап XIX ғасырдағы Осман

¹Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры, Түсім кітабы №18



Сур 9. «Халабисагир» кітабы. Стамбул баспасы. 1898 ж.



Сур. 10. «Мултақа әл-абхур» кітабы. Стамбул баспасы. XIX ғ.

империясындағы саяси реформаларға дейінгі қолданылған заңдарының негізі болды. Кітапта мемлекеттік қызметтің барлық салаларына байланысты, соның ішінде діни тәжірибе, отбасылық қарым-қатынас, мұрагерлік, коммерциялық мәмілелер және қылмысты жазалау ережелері қамтылған. Бұл кітап еуропалық ғалымдардың да қызығушылығын тудырып, 1882 жылы А. Совер француз тіліне аударды.

Жоғарыда аталған кітаптардың авторы Бурхан ад-Дин Ибраһим ибн Мұхаммед ибн Ибраһим әл-Халаби (1460-1549 жж.). Әл-Халаби 1460 жылы Алеппо қаласында дүниеге келген. Алғашқы діни білімді Алеппода, қосымша білімді Дамаскіде, сонымен бірге Бурхан әл-Рухауи сынды бірқатар көрнекті ғалымдардан дәріс алады.

XV ғасырдың аяғында оқуын жалғастыру үшін Мамлюк сұлтандығының астанасы Каирге көшеді. Каирде ол ханафи фикһы бойынша әл-Азһар университетінде лекцияларға қатысады. Ол сондай-ақ тәпсір және хадис зерттеулерімен ерекшеленген атақты ғалым Жалал ад-Дин ас-Суютиден білімін жетілдіреді.

1500 жылы әл-Халаби Осман империясының астанасы Стамбулға қоныс аударды. Оның ғылыми біліктілігі көп ұзамай танылып, беделді Фатих мешітіне жоғары қызметке тағайындалғанға дейін имам және хатиб қызметтерін атқарады. Сондай-ақ Ғажайып Сүлеймен сұлтанның тұсында ол шейх әл-Ислам Сади Челеби құрған жаңа Дарул-Курра «Қарилар үйіне» ұстаз болып тағайындалады. Стамбулда әл-Халабидің ең әйгілі «Мултака әл-Абхур» еңбегі дүниеге келеді.

Әл-Халаби өмірінің көп бөлігін Стамбулда өткізіп, замандастарының арасында өз замандастарының

арасында ең ірі заңгерлерінің бірі ретінде зор беделге ие болған. Аустриялық дипломат және тарихшы Джозеф фон Хаммер-Пургшталь (1774-1856 жж.) әл - Халабиді Осман империясының алтын ғасырындағы атақты он заңгерінің қатарына қосады.

«Хадиййат ас-салук фи шарх тухфат аль-мулюк» кітабы (сур. 11). Кітаптың авторы Мұхаррам ибн Мұхаммед аз-Зайли (1592 жылы дүниеден өткен). XVI ғасырда Осман империясында Әбуләйіс деген атпен белгілі ғұламалардың бірі болып саналады. Кітаптың көлемі – 132 бет. 1894 жылы Санкт-Петербург қаласында арнайы цензурадан өтіп, Қазандағы «Чирков мұрагерлері» типолитографиясында жарық көрген. Музей қорына 2006 жылы тіркелген. Түгендеу нөмірі – 6600². Осыған дейін татар баспаларында 30 рет басып шығарылған. Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек аталған еңбектің алғашқы нұсқасының авторы XIII ғасырда өмір сүрген ғалым Зайн-ад-дин Мұхаммед ибн Әбу Бәкір ар-Рази (1267 жылы дүниеден өткен). Ол кезде кітап «Тухфат аль-Мулюк» (Патшалардың кереметі) деп аталады. Кітап мазмұнында ханафи мазхабының құлшылық және ғибадатқа байланысты фикһы қамтылады. Кейін Мұхаррам ибн Мұхаммед аз-Зайли бұл еңбекке түсіндірме беріп «Хадиййат ас-салук фи шарх тухфат аль-Мулюк» деген атаумен мұсылмандарға түсінуге оңайландырып қайта жариялайды. Кітапқа дінге байланысты жеңіл тәртіппен күнделікті құлшылыққа байланысты және ораза, зекет, намаз, жиһад, қылмыс мәселелері, сонымен бірге мұрагерлік мәселелері енгізілген. Бұл еңбек Ислам әлемінде үлкен сұранысқа ие болады.

²Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры, Түсім кітабы №18



Қорытынды

Қорыта айтқанда, XIX-XX ғғ. Сыр бойында көптеген діни қайраткерлер Исламды насихаттай отырып, ел ісіне де араласып отырды. Олардан қалған дүниелер қазіргі уақытта ұрпақтарының қолында, жоба аясында Тапал ахун (Нұрмұхаммед) Қадірұлы, Әмит ишан (Абдулхамид) Әбдірахманұлы, Қалжан ахун (Қалмұхаммед) Бөлекбайұлы ұрпақтары мен музей қорында сақталған араб, парсы, шағатай тілдерінде жарық көрген кітаптар зерттелуімен қатар электронды көшірмесі алынып, музей қоры толықтырылуда. Жоба бойынша алдағы уақытта Сыр бойындағы әлі де қаншама діни-ағартушылардан қалған жәдігерлердің құпиясы ашыла түсетіні анық.

Сур. 11. «Хадийат ас-салук фи шарх тухфат аль-мулюк» кітабы.
 Қазан баспасы. 1894 ж.

Әдебиеттер

1. Қосанов С., Оңғарбаев А. Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар. Қ., 2019. 423 б.
2. Сайлау А. Тапал ахуннан жеткен жәдігерлер. Сыр бойы газеті № 42-43. 2023 ж.
3. Жалғасбайқызы Л. Әмит ишаннан қалған қазына. Сыр бойы газеті №81. 2023 ж.
4. Әбдіғалиұлы Б. Қасиетті Қазақстан. III т. Н., 2019. 377 б.

References

1. Qosanov S., Oñgarbaev A. Syr boiynyñ sakraldy eskertkişteri: mifter, aңызdar, hikaiattar. Q., 2019. 423 b.
2. Sailau A. Tapal ahunnan jetken jädigerler. Syr boiy gazeti №42-43. 2023 j.
3. Jalğasbaiqyzy L. Ämit işannan qalğan qazyna. Syr boiy gazeti №81. 2023 j.
4. Äbdığaliüly B. Qasietti Qazaqstan. III t. N., 2019. 377 b.

***Сайлау А.¹, Жалғасбайқызы Л.¹**

Кызылординский областной историко-краеведческий музей

Казахстан, Кызылорда

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

ЦЕННОСТИ ИСЛАМА РЕГИОНА СЫРДАРЬИ

Аннотация. В научной статье приведены данные об общем содержании книг на арабском, персидском, чагатайском языках, использованных занимавшим свое место в суфийском направлении Ислама Тапалом ахун (Нурмухаммед) Кадырулы (1848-1921 гг.), прямым потомком Марала ишана Курманулы - Амитом (Абдулхамид) ишаном Абдрахманулы (1905-1961 гг.), пользовавшемся большим авторитетом в казахской степи в XIX-XX вв. Калжаном ахун Булекбайулы (1862-1916гг.). Эти работы будут исследованы сотрудниками музея в 2023 году в рамках проекта Кызылординского областного историко-краеведческого музея «Комплексное изучение наследия религиозных просветителей низовий Сыра» и в дальнейшем будут введены в научный оборот. Это хранившиеся у частных лиц и в фонде музея книги Мухаммеда Мухиуддина Аурангзеба Аламгира «Фатауа Аламгир», Масуда ибн Махмуда ибн Юсуфа ас-Самарканди «Салоти Масуди», Сагди Ширази «Гулстан», Шейха Али аль-Кари «Джам'аль-уасайль фи шарх аш-Шамаиль», Мухаммеда Мурада Рамзи «Талфик аль-Ахбар», Имама аль-Базазия «Аль-Джами Уальджуз», Лутфуллы ан-Насафи аль-Кидани «Хуласи аль-Кидани», Убайдуллы аль-Махбуби «Мухтасар аль-уахая фи масаил аль-хидая», Аль-Халаби «Халабисагир», «Мултака аль-Абхур», Мухаррама ибн Мухаммеда аз-Зайли «Хадийят ас-салук фи шарх тухфат аль-мулюк».

Ключевые слова: Тапал ахун, Амит ишан, Калжан ахун, Салоти Масуди, Гулстан, Талфик аль-Ахбар

***Sailau A.K.¹, Zhalgasbaikyzy L.¹**

Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore,

Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

ISLAMIC VALUES OF THE SYR REGION

Abstract. The article tells about the general content of books in Arabic, Persian, Chagatai languages used by the Tapal Akhun (Nurmukhamed) Kadyruly (1848-1921), who took his place in the Sufi direction of Islam; a direct descendant of Maral Ishan Kurmanuly - Amit (Abdulhamid) Ishan Abdrakhmanuly (1905-1961); Kalzhan Akhun Bulekbayuly (1862-1916), who had great authority in the Kazakh steppe in the 19th-20th centuries. These works will be studied and further put into scientific circulation by the museum staff in 2023 within the framework of the project of the Kyzylorda Regional Museum of local lore "Comprehensive study of the heritage of religious educators in the in the lower reaches of Syr region". These are the books of "Fataua Alamgir" by Muhammad Mukhuiddin Aurangzeb Alamgir, "Saloti Masoodi" by Ibn Mahmud ibn Yusuf al-Samarkandi, "Gulstan" by Sagdi Shirazi, "Jam' Al-wasail Fi Sharh Al-Shamail" by Sheikh Ali Al-Kari, "Talfik Al-Ahbar" by Muhammad Murad Ramsay, "Al-Jami waljuz" by Imam al-Basasia, "Hulasi Al-Kidani" by Lutfullah Al-Nasafi Al-Kidani, "Muhtasar Al-Wahaya Fi Masail Al-Hidaya" by Ubaydullah Al-Mahbubi, "Halabisagir", "Multaka Al-abhur" by Al-Halabi, "Hadiyat Al-Saluk Fi Sharh Tuhfat Al-Muluk" by Ibn Muhammad Al-Zaili kept by private individuals and in the museum fund.

Keywords: Tapal Akhun, Amit Ishan, Kalzhan Akhun, Masudi Saloti, Gulstan, Talfiq al-Akhbar

Авторлар туралы мәлімет:

1. **Сайлау Асхат Қожагелдіұлы**, Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғалым-хатшысы, тарих магистрі, Қазақстан, Қызылорда.
2. **Жалғасбайқызы Ләззат**, Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері, Қазақстан, Қызылорда

Сведения об авторах:

1. **Сайлау Асхат Қожагелдиевич**, ученый-секретарь Кызылординского областного историко-краеведческого музея, магистр истории, Казахстан, Кызылорда.
2. **Жалғасбайқызы Лаззат**, научный сотрудник Кызылординского областного историко-краеведческого музея, Казахстан, Кызылорда.

Information about the authors:

1. **Askhat Kozhakeldiuly Sailau**
Master of Historical Sciences, Scientific Secretary of the Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore, Kyzylorda, Kazakhstan
2. **Lazzat Zhalgasbaikyzy**, Researcher of the Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore, Kyzylorda, Kazakhstan

IRSTI 13.51.91

Akzhasarova A.K. ¹*Zhumagulova K.B. ¹**¹ National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana., Kazakhstan

*e-mail: ainur_7@mail.ru

Collection of personal belongings of Zh. Tashenev from the funds of the National Museum of the RK

Abstract: The article is devoted to the collection of personal belongings of the outstanding statesman and public figure Zhumabek Akhmetuly Tashenev, kept in the funds of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. The purpose of the article is to examine the life and work of Zhumabek Tashenev from the point of view of personality on the basis of museum materials. The main stages of the life path and political activity of a public figure are defined and studied through a personal collection of museum materials. The article describes the Zhumabek Tashenov's education, his political activity and retirement from 1928 to 1975. In addition, Zhumabek Tashenev's personal belongings from the funds of the National Museum of the Republic of Kazakhstan are examined and their main values are shown. The articles published in newspapers, state awards and personal belongings of Zhumabek Tashenev are considered as the material data in the museum collection and his family and official photographic documents are valuable as visual data. In conclusion it is noted that Zhumabek Tashenev's personal belongings are the main value of the National Museum of the Republic of Kazakhstan and they are used in exhibition and exposition works, as well as it is recommended to effectively use museum materials related to human life in the patriotic education of the younger generation.

Keywords: Zhumabek Tashenev, Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR, preservation of territorial integrity, personal belongings, National Museum of the Republic of Kazakhstan.

The state and public figure Zhumabek Akhmetovich Tashenev made a huge contribution to preserving the integrity of the territory of Independent Kazakhstan. It is known from history that in the 60s of the

20th century, the First Secretary of the Central Committee of the CPSU N. Khrushchev intended to transfer the northern regions of the republic to the Russian Federation. Zh.A. Tashenev opposed his intention and

defended these lands. Today, the capital of our independent state is located here, and one of the central streets bears his name.

The funds of the National Museum of the Republic of Kazakhstan contain a collection of personal belongings of the outstanding figure of Kazakhstan Zhumabek Tashenev. They entered the museum in 2015 from Sayan Zhumabekovich Tashenev, the son of Zh. Tashenev. At that time, the exhibition "Tau tulga" dedicated to the 100th anniversary of Zh. Tashenev was organized at the National Museum.

Zhumabek Tashenev was born on March 20, 1915 in the village of Tanagul, Vishnevsky district, Akmola region [1, 180]. Zhumabek's father Zhaksybayev Tashen and mother Gulsum owned small property. The parents had several children - Kasym (died in infancy), Kasen, Manap, Zhumabek, Bidan (Bibinur), Sakysh (Sakypzhamal). According to the testimony of Dametken zhengey, close to the Tashenov family, according to Kazakh customs, Zhumabek and Manap were given for adoption to Tashen's younger brother, Akhmet. Therefore, Zhumabek and Manap were registered as Akhmetovichs [2, 10-11].

In 1928 he entered the school of peasant youth. In 1933-1934, Tashenov continued his studies at the railway construction college in Akmolinsk, then graduated from the Higher Party School under the Central Committee of the CPSU in Moscow.

Zhumabek Akhmetovich began his career in 1934 in the Akmola and Krasnoarmeisk district executive committees. From 1934 to 1944, Zh. Tashenov worked in various positions in Akmola, Karaganda and North Kazakhstan regions. At the age of thirty, he was appointed chairman of the regional executive Committee of the North Kazakhstan region. Zhumabek Akhmetovich's career was rapidly growing upwards and in 1952

he was elected first secretary of the Aktobe Regional Party Committee. At the age of 37, he headed an area with developed metallurgy and petrochemical productivity, a large territory, but with a low population density in rural areas, difficult transport links [3].

From 1955 to 1960 he worked as Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR. In 1960, Tashenev was appointed Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR

As noted above, the First Secretary of the Central Committee of the CPSU, Nikita Khrushchev, tried to divide Kazakhstan into several parts. He planned to transfer part of the lands of Kazakhstan to neighboring republics – Turkmenistan, Uzbekistan and the Russian Federation, while not taking into account the opinions of the leaders of the republic. In addition, he managed to transfer the Bostandyk district of the South Kazakhstan region to Uzbekistan [4, 67]. On December 26, 1960, on the initiative of N. Khrushchev, by Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, the Virgin Territory was formed, it included the territories of Akmola, Kokchetav, Kostanay, Pavlodar and North Kazakhstan regions with the administrative center of the region in the city of Akmolinsk. It was planned that from January 1, 1961, five northern regions of Kazakhstan (North Kazakhstan, Kokshetau, Kostanay, Akmola, Pavlodar) would be directly subordinate to Moscow. Zhumabek Tashenov strongly opposed such a proposal, appealing to the Constitutions of the USSR and the Kazakh SSR [4, 57]. As a result, Khrushchev was forced to retreat from the implementation of his plans, but two months after this event, Zhumabek Tashenev was removed from his post. Ismail Yusupov, first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in 1962-1964, later

noted Tashenov's bold act: "There was no one else who could openly oppose Khrushchev, except Tashenov. Zhumabek Tashenov was ready for any struggle, for all sorts of surprises for his republic, for his people. These are the real sons-heroes that the Kazakh people should not forget".

After being removed from high posts, Zhumabek Akhmetovich was sent to work as deputy chairman of the Shymkent Regional Executive Committee, from where, upon reaching retirement age, he was retired in March 1975. Then he continues to work first as deputy director of the Institute of Karakul Breeding, director of the Center for Scientific and Technical Information. For his fruitful work, he was awarded the Order of Lenin, the Red Banner of Labor, the "Badge of Honor" by the Decree of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR.

Over the years, Zhumabek Akhmetovich managed to do a lot for his people. When he learned that a monument to his heroes was being erected in the Union republics, he proposed naming one of the main thoroughfares of Almaty Abai Avenue, as well as erecting a monument to the great thinker and poet. He convinced the Kremlin rulers by referring to the fact that there is Rustaveli Avenue in Tbilisi, Novai Avenue in Tashkent, and Gorky Avenue in Moscow [5, p.17-18]. This act revealed another facet of Zhumabek Akhmetovich – love and reverent attitude to his nation. He also put a lot of effort into the prosperity of the picturesque resort area in the foothills of Alatau – Medeu. Under the first Secretary of the Central Committee of the KP of Kazakhstan, Zhumabai Shayakhmetov, construction of a sports complex in the Medeu tract was started. Zh. Tashenev invited Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR K. Voroshilov and justified his request for the completion of the complex, soon the center allocated the

necessary funds. During the Khrushchev thaw, when the rehabilitation of innocently repressed figures of national republics began, Zhumabek Akhmetovich headed a special commission for the rehabilitation of victims of mass Stalinist repressions in the republic: major writers B. Mailin, S. Seifullin and I. Zhansugurov, etc., were rehabilitated, their works became available to readers. Zh.A. Tashenev was actively engaged in the problem of arranging oralmans. On October 14, 1955, J.A. Tashenov, as Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Republic, addressed a letter to the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, I.D. Yakovlev, with a request to consider improving the life of repatriates from the People's Republic of China.

On his initiative, a Decade of Kazakh Art and Literature was held in Moscow in 1958. Zhumabek Akhmetovich seeks to award the high title of "People's Artist of the USSR" to five famous artists: Ermek Serkebayev, Shaken Aimanov, Roza Zhamanova, Kalibek Kuanyshbayev and Mukan Tulebayev. He tried to support cultural and artistic figures in every possible way. He contributed to the fact that the 120-apartment building built in the center of Almaty was entirely given to outstanding cultural figures of Kazakhstan. Zhumabek Akhmetovich also initiated the nomination of Mukhtar Auezov's novel "Abai" for the Lenin Prize. It was with his participation that Bauyrzhan Momyshuly and Rakhimzhan Koshkarbayev were presented to the title of Hero of the Soviet Union. Thus, it is important to emphasize once again the deep devotion and love of the figure to the Kazakh people and his land.

More than once Zhumabek Akhmetovich had to enter into disagreements with the

Central Committee of the CPSU in order to convince them of the high potential of the personnel of the indigenous nationality. Being the Chairman of the Council of Ministers of Kazakhstan, he attracts twelve people from among the Kazakhs to work in the government apparatus

Zhumabek Akhmetovich Tashenov died on November 18, 1986. He was buried in Shymkent. Streets in the cities of Astana, Shymkent, Petropavlovsk are named after Zh.A. Tashenov. Secondary schools in Petropavlovsk and the village of Arshaly, Akmola region, bear his name.

The structure of the collection consists of written sources, photographic materials and material sources. A significant part of the collection consists of written sources, which are represented by documents of his political and scientific activities. Zhumabek Akhmetovich in 1956 at the XX Congress of the CPSU Party was elected a candidate for the Central Committee of the CPSU and a deputy of the Supreme Soviet of the USSR, from 1949 to 1961 - a member of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, and from 1951 to 1961 - a deputy of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR. He was repeatedly elected a member of the North Kazakhstan, Aktobe and Shymkent regional committees of workers. This is evidenced by mandates, membership cards, invitation cards to CPSU congresses, certificates of a deputy of the Supreme Soviet of the USSR, a diploma of graduation from the Higher Party School in 1955 in Moscow, a diplomatic passport, etc. Of great interest are the certificate of the Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR (1955), deputy ticket No. 01 of the Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR, issued in 1960.

Along with administrative work, Zhumabek Akhmetovich was also engaged

in research activities. He is the author of many books and studies in the field of economics [3]. The collection includes newspaper articles and 10 diary entries by Zh. Tashenev. In notebooks and notepads, he outlined scientific research for his future PhD thesis, which he defended in 1962 in Moscow. The manuscripts were written with a fountain pen and are in satisfactory condition. The National Museum of the Republic of Kazakhstan keeps a diploma on conferring the degree of candidate of economic sciences. The surviving newspaper articles "Madinetti zhane minsiz kyzmet ushin" ("Ontustik Kazakhstan" gazeti. No. 114, 10.06.1970.) and "Improve consumer services for the population" ("Southern Kazakhstan" newspaper, No. 138, 16.07.1970.) are to the period of his work in Shymkent. These written sources are of great importance in the study of his scientific activity.

Among the items transferred to the museum there are state awards of Zhumabek Akhmetovich in the amount of 12 storage units. These are the Order of Lenin, the Red Banner of Labor, the Badge of Honor, the Medal for Labor Valor, etc.

From the personal belongings of a political figure there is a camera, glasses, a pen, a wall clock, a pocket watch, etc. Pocket watch "Molniya" in a round case with a top cover that opens on a hinge [6]. They are made of steel, enamel is used as a decor, the mechanism was made in a shockproof design. Pocket watches are designed by analogy with the famous Swiss watches. The "Molniya" watch was presented to Zhumabek Akhmetovich on his 70th birthday from residents of the city of Shymkent. On the inside of the lid there is a dedication inscription dated 1985.

Among the valuable items in the collection of personal items, one can single out a tie clip and silver cufflinks with

amber, which belonged to Zhumabek Tashenyov. They came to the museum from Tashenev's daughter-in-law, Fatima Tasheneva. Among the clothing items donated to the museum are a drape coat with an astrakhan collar, a raincoat and a political figure's suit.

The museum also contains a large number of photographs that cover different stages of the life of a political figure. Among them there are family photographs, where he is captured in his youth, with his wife Bates, with children and others. A significant part consists of photographs that reflect the period of his work in leadership positions, as well as the historical events of the Soviet era in the 1950s-1960s. Among them are pictures of meetings with party leaders, delegates of the Supreme Soviet of the USSR from Kazakhstan, etc.

During the period of work at the highest government posts, Zh.A. Tashenov was also actively involved in foreign policy activities. As Deputy Chairman of the Supreme Soviet of the USSR, he received ambassadors and other representatives of

foreign states. As part of the delegations, he visited a number of foreign countries - China, Mongolia, India. In one of them, together with Yu.V. Andropov, they accompanied N.S. Khrushchev to China, for negotiations with the leader of the People's Republic of China, Mao Tse Tung. His foreign policy activities are evidenced by such photographs as a visit to the Mongolian People's Republic, a meeting of Indian Prime Minister Jawaharlal Nehru in Almaty.

Collection of personal belongings of Zh. Tashenev, who made a huge contribution to the development of Kazakhstan, is also of great value. The items donated to the museum are periodically used at various exhibitions in the hall "History of Kazakhstan 13th-20thcc." The National Museum of the Republic of Kazakhstan exhibits a personal complex of a politician. And today our task is to study and popularize the activities of this outstanding person among the younger generation.

References

1. "Kazakhstan". National Encyclopedia. T.5. - Almaty: Main edition of «Kazakhencyclopedia», 2006. - 560 p.
2. Asan-ata Karishal. Shynzhyrda otken zholbarys. The Tale of the Chained Tiger. - Almaty: "Ush qian", 2004. - 408 p.
3. Ayagan B. Statesman Zhumabek Tashenov / © e-history.kz <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9279/S>. Duysen, K. Ensenov. Zhumabek Tashenev: gylymi basylym. - Almaty: "Litera M" ZhShS, 2012. - 320 p.
4. Halyktyn kaysar perzenti. Zhumabek Tashenev turaly estelikter. - Almaty: Zhazushi, 2005. - 296 p.
5. S. Duysen, K. Ensenov. Kazakh kaysar kayratkeri - Zhumabek Tashenov. - Almaty, "Yeltanym", 2015. - 158 p.
6. Act of acceptance transfer №43. 18.03.2015 / Archive of the National museum of the Republic of Kazakhstan

***Ақжасарова А.К.¹**

Жумагулова К.Б.¹

¹Национальный музей Республики Казахстан,
г. Астана, Казахстан

*e-mail: ainur_7@mail.ru

КОЛЛЕКЦИЯ ЛИЧНЫХ ВЕЩЕЙ Ж.ТАШЕНЕВА ИЗ ФОНДОВ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РК

Аннотация: Статья посвящена коллекции личных вещей видного государственного и общественного деятеля Жумабека Ахметовича Ташенева, хранящейся в фондах Национального музея Республики Казахстан.

Целью статьи является изучение жизнедеятельности Жумабека Ташенева на основе музейных материалов Национального музея Республики Казахстан. На основе коллекции личных вещей из фондов музея проведены научное изучение и определение основных этапов жизненного пути и политической деятельности общественного деятеля. В результате этой исследовательской работы даны сведения о получении образования Жумабека Ташенева с 1928 года, его политическая деятельность до выхода на пенсию в 1975 году. Кроме того дан обзор личных вещей Ж. Ташенева из музейного фонда, определена музейная ценность материалов. Газетные статьи, государственные награды и личные вещи из коллекции Ж. Ташенева рассматриваются как вещественные источники, семейные фотографии и фотографии, отражающие период его политической деятельности представляют большую ценность в качестве визуальных источников. В заключение исследовательской статьи сделан вывод, что коллекция личных вещей Жумабека Ташенева представляют музейную ценность Национального музея Республики Казахстан. Музейные материалы послужат для дальнейшего использования в экспозиции и временных выставках музея, в патриотическом воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: Жумабек Ташенев, председатель Совета Министров КазССР, сохранение территориальной целостности, личные вещи, Национальный музей Республики Казахстан.

***Ақжасарова А.К.¹**

Жұмағұлова Қ.Б.¹

¹ Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,
Астана қ., Қазақстан

*e-mail: ainur_7@mail.ru

ҚР ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНІҢ ҚОРЛАРЫНДАҒЫ Ж. ТАШЕНЕВТІҢ ЖЕКЕ ЗАТТАРЫНЫҢ ТОПТАМАСЫ

Аңдатпа. Мақала, ҚР Ұлттық музейі қорындағы көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің жеке заттарының топтамасына арналған. Мақаланың мақсаты, ҚР Ұлттық музейіндегі Жұмабек Ташеневтің өмірі мен қызметін тұлғатанулық тұрғыда музей материалдары негізінде қарастыру. Оны музей материалдарындағы жеке топтама арқылы қоғам қайраткерінің өмір жолы мен саяси қызметінің негізгі кезеңдерін айқындау және ғылыми зерделеу болып табылады. Зерттеу мақаланың нәтижесінде Жұмабек Ташеневтің 1928 жылдан бастап білім алуы, саяси қызметінің жалғасуы, 1975 жылы зейнет

демалысына шыққанға дейінгі өмірі сипатталады. Сонымен қатар, ҚР Ұлттық музейіндегі Тәшеневтің жеке заттарына шолу жасалып, оның негізгі құндылықтары көрсетіледі. Тәшеневтің жеке заттарының ішіндегі газеттерде жарияланған мақалалары, мемлекеттік марапаттары мен өзі қолданған бұйымдары музей қорындағы материалдық дерек ретінде қарастырылса, оның отбасылық және қызметтегі фото құжаттары визуалды дерек ретінде құнды екені айтылады. Мақаланың қорытындысында, Жұмабек Тәшеневтің жеке заттары ҚР Ұлттық музейінің негізгі құндылығы екені баяндалып, оның көрмелер мен экспозициялық жұмыстарда пайдаланылатыны және келешек ұрпаққа патриоттық тәрбие беруде тұлғаның өміріне қатысты музей материалдарын тиімді пайдалану қажеттігі ұсынылады.

Кілт сөздер: Жұмабек Тәшенев, ҚазКСР Министрлер Кеңесінің төрағасы, территориялық тұтастықты сақтау, жеке заттар, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.

Авторлар туралы мәлімет:

Ақжасарова Айнұр Қонысбековна, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі.

Жұмағұлова Қаршыға Болатовна, кіші ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі.

Сведения об авторах:

Ақжасарова Айнұр Қонысбековна, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан.

Жумагулова Каршыга Болатовна, младший научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан.

Information about the authors:

Akzhasarova Ainur Konysbekovna, researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan.

Zhumagulova Karshyga Bolatovna, junior research assistant, National Museum of the Republic of Kazakhstan.

Өнертану / Art history / Искусствоведение

<https://doi.org/10.47500/2023.v14.i2.08>

МРНТИ: 18:31

Батырева К.П.¹, *Батырева С.Г.²

¹Элистинский колледж искусств им. П. Чонкушова, г. Элиста. Россия

²Институт калмыцкой филологии и востоковедения КалмГУ

им. Б.Б. Городовикова,

г. Элиста. Россия.

*e-mail: sargerel@mail.ru

ОБРАЗ УЧИТЕЛЯ ЗАЯ-ПАНДИТЫ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ КАЛМЫКИИ

Аннотация. В статье рассмотрен образ личности великого ойратского просветителя Зая-пандиты, а также затронуты факторы становления региональной школы изобразительного искусства в Калмыкии. Точечно проанализированы произведения калмыцких художников, посвященные деятельности Учителя, которая воспринимается знаком этнического единства и классикой национального искусства, вошедшего в сокровищницу российской художественной культуры.

Ключевые слова: образ, национальное искусство, учитель, Зая-пандита Намкайджамцо.

Воплощение темы высокого исторического жанра в произведении искусства – задача сложная, требующая комплексного подхода: не просто знания фактов историко-культурного значения, но и умения их художественно переосмыслить. Важно суметь интерпретировать искомый материал в Образе, не искажая его фактологической сути. Авторы трактуют явление, стараясь избежать гиперболы и других высокопарных тонкостей в оценке творческой деятельности. А.К. Якимович обобщает «проблему художественной интерпретации материала произ-

ведения, называя её основной в практике, равно как и в художественной критике» (Художественная аура: истоки, восприятие, мифология, 2011: 59–85).

Выявляя факторы становления региональной школы изобразительного искусства, исследователи отмечают локальное своеобразие художественного процесса в Калмыкии вт. пол. XX в. (Батырева, 2014: 6–9). С наступлением хрущевской «оттепели» возрождение национальной культуры происходит в постдепортационный период, сопровождаемое «недомолвками» в исторической оценке явлений

сталинского геноцида. Факт высылки калмыцкого народа в места вынужденного проживания упоминается в форме общих высказываний о драматичной судьбе народа, его культуры и искусства в публикациях советского периода. В этой атмосфере происходит «создание произведений искусства, национального по форме и социалистического по содержанию, способствуя росту этнического самосознания в среде творческой интеллигенции Калмыкии до- и поствоенного периодов» (Яковлева, 1977: 4). Развитие изобразительного искусства в республике проходило под знаком соцреализма, овеянное «жизнеутверждающими помыслами в процессе реконструкции истории и традиций народа... в жанровом многообразии живописи и скульптуры, графики, театрално-декорационного и декоративно-прикладного искусства» (Батырева, 2014: 32).

Графика приносит успех художнику Борису Данильченко (1936–2000), нашедшему свое призвание в станковой гравюре. Линогравюры «Джомба», «Бабушка с внуком» экспонируются на выставке «Большая Волга» 1964 г., в них присутствует «ясное понимание графической красоты листа, уравновешенность черного и белого, уверенность рисунка и почувствованное автором лирическое настроение, донесенное зрителю» (Яковлева, 1977: 22). Применение шрифта «ясного письма» и орнаментации в композиции «Зая-пандита – основатель ойрат-калмыцкой письменности» компенсируют скупой язык графики в преодолении условности некой схематичности образа. Как будто вырублены из камня скуластое лицо в глубоких бороздах морщин и большие узловатые руки. Образ просветителя создан в следовании демократическому



Рис. 1. Даячн Тенгри, знамя. 1963, бум.

шаблону соцреализма: героями произведений должны быть выходцы из народа. В изображении персонажа явно превалирует материя, тема духовности расплывается в предметном повествовании о быте номадов. Этническая конкретика вводится надписью «Ойрадийин эркэн номто Зая пандита» (в переводе «Достопочтимый, уважаемый ойратский ученый Зая-пандит») в композицию листа. Национальная письменность, элемент визуальной культуры народа, несет в изображении функцию культурно-исторической идентификации Личности. Репродукция произведения была вынесена в оформление обложки книги А.В. Бадмаева «Зая-пандита (1599–1662)», вышедшей с приложением списков

калмыцкой рукописи «Биография Зая-пандиты» в Калмыцком книжном издательстве в 1967 г. (Бадмаев, 1968).

Иной графический образ ученого создан в прикладной сфере театрально-декорационного искусства. За плечами автора, театрального художника Владимира Ханташова (1936–2000) – постановочный факультет Ленинградского государственного института театра, музыки и кинематографии. После приезда на родину он становится главным художником Калмыцкого государственного драматического театра имени Баатра Басангова. В 1999 году в Элисте состоялась премьера спектакля «Зая-пандита», посвященная жизнедеятельности Огтургуийн Намкайджамцо в постановке Б. Шагаева. Автор театральной афиши представил свое видение образа просветителя согласно законам вида и жанра искусства. Линеарное решение композиции сообщает произведению эстетику, очищенную от повествовательного начала. Она проста и ясна как литературный язык, оставленный великим реформатором. Легкость художественного «попадания» в образ и его восприятия обеспечены аскетичным языком графики и профессиональным подходом решения. Опытным глазом художника увиден образ ойратского гуманиста в кажущейся простоте воплощения. Просветленный лик в центре листа создан круговыми линиями, очерчивающими ореол созидающей энергии учителя – духовное начало выражен лаконично и емко. Графический образ, принадлежащий другой эпохе, противоположен характеру советской линогравюры Б. Данильченко. Тонкие черты просветителя озарены внутренним светом и достоинством,

вмещающая объемный мир калмыцкой словесности. Автором выбрано членение плоскости листа в пропорции золотого сечения, организующего вертикальную ось композиции в виде ойрато-калмыцкой вязи письменности. В «усиленном» повторным движением круга головы учителя соединились центробежная и центростремительная динамика изображения. Пучком точных радиальных лучей распускаются, словно священный цветок лотос, черты одухотворенного лика Зая-пандиты. Подчеркнуто линейная графика театральной афиши запоминается сочной выразительностью контурного рисунка. Чистота графического языка в продуманной композиции являет глубоко пережитое прочтение образа ойратского просветителя. Портрет Зая-пандиты создан Заслуженным деятелем искусства Калмыкии В. Ханташовым в сценическом поле театрально-декорационного искусства (Батырева, 2016: 49).

Живописное посвящение монгольскому скульптору и иконописцу Занабазару и ойратскому Зая-пандите Намкайджамцо создано Эдуардом Сангаджиевым в 1990-е гг. В декоративной выразительности письма воплощена мысль преемственности творческой деятельности, объединяющей родственные в истоках культуры народы. Рассуждая о богатейшей истории калмыцкого народа, связанной с политической деятельностью Зая-пандиты, автор создает обобщенный образ исторической личности средствами монументальной живописи. Панно, выполненное в технике мозаики, украшает здание одной из школ г. Элисты. Фигура стоящего в полный рост просветителя проступает сквозь призму Времени, выразительно его лицо,

погруженное в раздумье о бренности человеческого бытия без знания.

Знаковую насыщенность исторического образа Зая-пандиты несет серия картин 1980-х гг. народного художника Калмыкии Александра Поваева. Это триптих, состоящий из произведений «Рождение Зая-пандиты», «Детство Зая-пандиты» и «Зая-пандита Намкайджамцо». Венцом памятного цикла предстало одноименное полотно 2005 г. создания. Его композиция вобрала изобразительные принципы буддийской иконографии. Схема тханки интерпретирована в стремлении автора вложить в образ просветителя максимум значений атрибутики религии. Традиционная трехуровневая плоскость изображения соотносима с мирами, воплощающими духовное начало и земное бытие человека. В центре зрительного поля – фигура сидящего учителя в ореоле радужного свечения священных драгоценностей буддизма. Круг «Сансарин кюрд», цитатой взятый из иконографии, воплощает возможность перерождения в достижении просветленного сознания. Круговорот символов и знаков возглавляет мифическая птица Гаруда как символ борьбы с невежеством и злом, и завершает его цветок лотоса, символ чистоты приобретенного знания. Справа от центральной фигуры помещен образ Дже Ринпоче Цзонкапы, основателя школы Гелуг, религиозного реформатора XIV–XV вв., возведенного в пантеон буддизма. Проводимая автором параллель деятельности персонажей, призванная выражать высокий дух преемственности учения, в контексте исторической хронологии достаточно противоречива. Размещение внизу нарушает логику канонического сюжета, предполагающую изображение

досточтимого учителя парящим в облаках и ступы как святохранилища – на земле с изображением Поталы в обрамлении гряды снежных вершин Тибета, исторического центра северного буддизма.

В постмодернистской логике культуры суть творческого метода светской живописи А. Поваева, включающей свою трактовку замысла. Неожиданный поворот явлений в живописном повествовании открывает прочтение полотна как красочного калейдоскопа буддийских цитат, переложенных автором. Найденная «частота» звучания локального цвета позволяет создать эмоциональный строй произведения. Декоративная разработка цвета компенсирует знаково-символическую нагруженность композиции. Творчество, зрелое по форме и содержанию, прорастает в эстетику буддийской символики и атрибутики традиционного письма «монгол зураг». Художественные традиции профессионального искусства Калмыкии подхвачены в эстафете преемственности, транслирующей культовую эстетику буддизма. А. Поваев, член-корреспондент РАХ, владея техникой плоскостного письма, остается верен своему творческому кредо, черпая из кладези традиционной культуры (Батырева, 2016: 44).

Примечательна своей обдуманной простотой работа скульптора Владимира Васькина, заслуженного художника России (1940–2022). Расписанный рельеф в незатейливости сюжета тяготеет к традициям народного прикладного искусства. Вырезанная в рельефе по дереву фигура просветителя красочна и светла. Декоративная роспись нивелирует отрыв от плоскости рельефного изображения, создавая фольклорное обаяние образа в

локальности цветовой гаммы колорита, не соответствующего канону. Вытянутые мочки ушей выдают незаурядную историческую личность, возводимую в ранг «озаренного светом познания» в буддийской иерархии. Автор лаконично трактует образ в выбранном материале, технике и размерах, приближая его таким образом к каждому из нас. Панно с изображением фронтально стоящей фигуры священнослужителя Зая-пандиты исполнено в технике рельефной резьбы и росписи по дереву, декоративно выразительно лубочной манерой исполнения, объединившего цвет и пластику (Батырева, 2016: 46).

Драматизмом запоминается трактовка изваяния «Зая-пандита» (1987) заслуженного художника России Нарана Эледжиева: из глубины веков вырастает фигура, застывшая в глыбе белого мрамора. Выразительная недосказанность объема подчинена форме каменного блока в подчеркнутой иератике исторического образа. Не создать, вырубив, а оживить, вызволив из камня, – отличие созерцательного восточного мироощущения от рационально-преобразующего западного. Объемна и многолика человеческая личность необыкновенной судьбы в произведениях исторического жанра. Трудно сказать, что является важнейшим основанием государственности, ратная или культурная деятельность народа. Объединяет их политическая и просветительная, с ней связано создание национальной письменности буддийским священнослужителем Зая-пандитой Намкайджамцо.

Разным по форме художественного высказывания воспринимается образ основоположника ойрато-калмыцкой письменности в творчестве

калмыцких художников. Этюдная живописная лепка образа Зая-пандиты в исполнении скульптора С. Ботиева и детальная проработанность формы прикладника Е. Баинхараева представляют стилистическое многообразие произведений. История народа олицетворяема в пластическом мышлении С. Ботиева: в композиции «Габан Шараб» (1992) автор естественно и непринужденно выходит за рамки камерного портрета, создав в пластике малых форм произведение высокой поэзии. Самоуглубленное состояние модели органично наполняет замкнутое в скульптуре пространство и время эпохи.

Образ ойратского деятеля воплощен и художником-прикладником Виктором Дорджиевым, председателем Союза художников Калмыкии. Работая в технике резьбы по кости, мастер предлагает собственное понимание исторической темы, исходя из выразительных средств материала. Результатом кропотливого труда явился миниатюрный скульптурный образ «Зая-пандита». Выбор редкого и трудоемкого в художественной обработке материала помогает автору найти индивидуальное раскрытие темы. Известны достижения резчика в малой пластике Калмыкии («Джангарчи», «Цаган Аав», «Мать»). Им созданы замечательные образцы калмыцких шахмат в многочисленных вариантах воплощения (Батырева, 2016: 47).

Сегодня трудно представить архитектурно-художественный облик Элисты без статуи Зая-пандиты работы Руслана Рокчинского (1954–2003). Произведение, органично вошедшее в ансамбль студенческого городка Калмыцкого госуниверситета, было установлено в дни празднования



Рис. 2. Зая-пандита в Лхасе. 1979. х.м.

юбилея старокалмыцкой письменности *тодо бичиг* в 1999 году. Иконография образа буддийского монаха адекватно сопряжена с идеей духовного Просветления. Эпоха калмыцкого средневековья воссоздана в обличье ученого с подчеркнутой простотой пластического выражения. Фигура мыслителя в полный рост выразительно строга, лишена литературного повествования в четком ритме ясных пропорций монумента.

Благородство облика выражено спокойной позой просветителя, держащего у груди письма, традиционно завернутые в материю. Лицо Зая-пандиты одухотворено высокой внутренней культурой,

передавая состояние готовности нести свет знания в народ. Опущенная вдоль тела рука вторит вертикали стоящего реформатора, изображаемого в момент принятого решения. В построении образа автор не мог не обратиться к многогранному творческому наследию отца Гаря Рокчинского, классика калмыцкого искусства. Живописное полотно с изображением фронтально стоящего просветителя Зая-пандиты в годы учебы в Лхасе послужило прототипом монументальной композиции. Работая в разных видах и жанрах скульптуры, автор претворял свое осмысление истории и культуры народа в образах: «Адъютант маршала Рокоссовского И. Жигреев», «Хозяин степи», «Сын», бюст «Народный художник РСФСР Гаря Рокчинский». Как художник-прикладник, он оставил уникальное творческое наследие – красочные декоративные маски ритуальной традиции Цам, исполненные в технике красочной росписи папье-маше.

Установленный в столице Калмыкии монумент, посвященный великой идее Просветления, став вершиной профессионального мастерства Р. Рокчинского в монументальной пластике, формирует образовательное поле республики, открывает современникам великую страницу историко-культурного наследия калмыцкого народа (Батырева, 2016: 45).

Исторические композиции в интерпретации авторов, как правило, воспроизводят портрет личности, воссозданной в своеобразии духа и внешнего облика. Психологический анализ внутренней жизни человека органичен в этнокультурном воссоздании эпохи. Национальным явлением культуры является живописный образ

гуманиста, создателя ойрато-калмыцкой письменности *тодо бичиг* Зая-пандиты, кисти народного художника РСФСР Гая Рокчинского (1923–1993). Этот портрет известен во всем монголыязычном мире. Высокое духовное начало, благоговением воплощенное кистью в живописи, воспринимает не одно поколение нашего общества. Популярность созданного образа настолько высока, что степень его репродуцируемости и цитирования художественного текста затмевает авторство оригинала. Особенно популярен портрет на родине ойратского просветителя в Западной и Внутренней Монголии. В единых истоках культуры, мировидения монгольских народов рожден художественный язык Мастера.

В личности необыкновенной судьбы синтезирован национальный идеал человека просветленного сознания и большой духовной культуры. Начало поисков в воплощении темы, многозначной для понимания творчества Г. Рокчинского, можно видеть в раннем рисунке буддийского послушника. Художник тонко фиксирует своеобразие облика Зая-пандиты, оставленное потомкам в серебряной статуэтке, отлитой, как гласит предание, по распоряжению Далай-ламы после его смерти. Затем следуют карандашные наброски образа ученого в молодом и более зрелом возрасте. В портретной характеристике выразительно передано состояние юношеской решимости и зрелой умудренности великого ученого и общественного деятеля.

В графике создан образ стоящего Зая-пандиты на фоне буддийского космоса. Поколенная фигура просветителя вырастает на горизонте, соединяя собой Небо и Землю. Изображение Солнца и Луны, характерное для иконографии,

«концентрирует» Время, знаком которого воспринимается историческая личность. Малоизвестный портрет Зая-пандиты посвящен многолетнему периоду его буддийского образования: стоящий в монгольском головном уборе и «дэли» изображен на фоне Лхасы, центра философии и культуры северного буддизма (1972). В Национальном музее РК хранятся это произведение и портрет просветителя 1979 г. создания. Собственностью Музея традиционной культуры им. Зая-пандиты КалмНЦ РАН является графический образ 1968 года, предвещающий появление широко известного сегодня полотна (Батырева, 2016: 96).

Тема духовного просветления глубоко разработана автором в портрете сидящего за работой Зая-пандиты. Один из живописных вариантов этого сюжета, свиточный образ передан в дар Далай-ламе XIV в 1992 году. Знаковая структура произведения позволяет отнести его к образам иконоческого типа, полно моделирующим сюжет в жанре условного портрета (Топоров, 1992: 486). Утонченный облик буддийского монаха Зая-пандиты очерчен гибкой линией контурного рисунка. Иконописная манера письма созвучна свиточной живописи буддизма: канон соблюден в композиции, пропорциях, колорите и деталях изображения. В центре полотна фронтально сидящий просветитель в момент составления ойрато-калмыцкого алфавита. Светло сосредоточено его лицо, полуопущенный взгляд несёт умиротворенное ощущение важной работы. Тонкими пальцами он держит перо, перед ним иллюстрированный свиток с письменами на старокалмыцком *тодо бичиг*. Историческое своеобразие XVII века, средневековья калмыцкой культуры, в образе Зая-пандиты

приближено к зрителю достоверностью созданного характера. Это человек, несущий в себе гармонию духа и тела, дающую ему свободу мировидения.

Точно найдена степень обобщения декоративного фона в изображении каравана Великого Шёлкового пути, проходившего через места поселения ойратов. В трактовке художника это олицетворение не только торговых связей Востока и Запада, но еще и дорога учености и Просвещения. В таком контексте образ Зая-пандиты воспринимается символом просветленного сознания в гармоничной личности буддийского священнослужителя, образа высокой духовности калмыцкой культуры. В обращении автора к художественным традициям живописи буддийского Востока синтезированы графическая выразительность и цветовая символика произведения, воплощающего древний иконографический канон (Батырева, 2017: 95–99).

Образ Зая-пандиты 1960–1970-х гг. художника-первопроходца Г. Рокчинского – прозорливое предвосхищение девяностых в истории культуры народа, обретшего духовность в возвращении к религии. Полотно «Зая-пандита», основоположник ойрато-калмыцкой письменности *тодо бичиг* появляется в 1979 году, занимая особое место в творческом восхождении автора и национального искусства к иконописным традициям культуры народа. Образ заставляет вспомнить историческую параллель, уже имевшую место в развитии старокалмыцкого искусства, на рубеже XIX–XX вв. переживающего явление жанровой дифференциации в создании портретов священнослужителей, отмеченных самобытным реализмом живописи (Миллер, 1906–1913). Исторический



Рис. 3. Зая-пандита – основоположник ойрато-калмыцкой письменности. 1979. х.м.

факт, отмеченный исследователями, красноречиво свидетельствует о формировании искусства светского в лоне религиозного. Закономерный процесс его дальнейшего развития был прерван в 1920–1930-х гг. пролетарской революцией, разрушившей до основания художественное наследие. Его культовый характер давал основание утверждать, что у народа не было традиций реалистического изображения. Древние традиции плоскостного письма и буддийская иконопись не рассматривались в качестве культуры художественной. «Отсутствие давних традиций станкового искусства» косвенно свидетельствовало о патриархальности народа, выведенного на путь культурного развития Великим Октябрем (Трошин, 1968: 4). Заблуждение это опровергается творчеством автора, реализующего в

искусстве исторические вехи бытия каноничной художественной традиции. Истории свойственно циклическое повторение пройденного на качественно новом – личностном уровне развития искусства XX в.

Иконописный портрет Зая-пандиты кисти Г. Рокчинского, появившийся в советское время задолго до демократических свобод перестройки, является актом реконструкции утраченного культурного наследия. Таковым можно рассматривать все творчество автора, последовательно восстанавливающего художественную традицию, объемля поэтапно: мифологический, канонический и современный динамический этапы ее развития. Глубок генофонд культуры народа, проросшей ветвями древа современного калмыцкого изобразительного искусства в полотнах живописца. Образ исторической личности стал знаковой вехой на пути реконструкции культурного наследия (Батырева, 2014: 108-111). Наследие объединяет соплеменников, проживающих в России, Западной и Внутренней Монголии.

Отметим, художник не был летописцем, детально и добросовестно запечатлевающим события прошлого. Его творчество, скорее, философское осмысление Истории, выявляющее типичное из Книги бытия народа, поэтому так емки его исторические образы. Размышляя о прошлом в полотнах «Мать–земляродная», «Рядовой Цо-Манджи Буратов» или «Зая-пандита Намкайджамцо», он приходит к важному для себя выводу: историю делают люди. Историко-этнографическая точность изображения характерна для творчества живописца, тонкого знатока родной культуры. «Обращение художника к

истории калмыцкого народа, к образам национальных героев, ...имело в то время новаторское значение: с разработки национальных сюжетов, национальной тематики начиналось новое возрождение калмыцкой живописи». Далее искусствовед С.М. Червонная пишет об «активном интересе к глубоким, малоработанным пластам национальной истории и культуры» в творчестве Г. Рокчинского: «...художник стремится возродить стилистику старого калмыцкого искусства, связанного с тибетско-монгольской традицией, ...а также орнаментальные мотивы народного творчества» (Червонная, 1978: 142). В развитии национального искусства новаторство кисти предстает результатом напряженной мысли творца, сумевшего глубоко проникнуть в суть культуры, выразив духовность в органичном синтезе традиций.

Образ Учителя Г. Рокчинского явился источником вдохновения для Кима Олдаева, народного художника РСФСР (1933–1995), в создании портрета монгольского ученого Д. Ринчена. Стилистически отточенный художественный образ ойратского просветителя Зая-пандиты служит камертоном восприятию благородного облика исследователя. В преемственности культурного опыта предшественника рассматриваем созданный К. Олдаевым своеобразный «портрет в портрете», продолжающий тему культурного наследия предков и национального возрождения. Отметим, широко популярно репродуцированное цитирование исторического портрета кисти Г. Рокчинского в прикладной графике (книжной иллюстрации), живописи или просто баннером в интерьере учебных заведений. Современные средства тиражирования

позволяют быстро и не задумываясь об авторстве, переносить изображение на требуемую основу, что влияет на снижение культуры оформления издания и востребованность профессионального подхода в данной сфере. С другой стороны, тиражирование во многом обеспечило успешную судьбу произведения Г. Рокчинского в издательском деле России и за рубежом. Далеко не последнюю роль в этом сыграла патриотическая позиция автора, творившего глубоко национальное искусство для народа (Батырева, 2016: 43).

Воплощение национально-исторической темы в искусстве Калмыкии происходит в овладении богатством форм и выразительных средств искусства, откликающегося на вызов современности. Авторами создается пространственно-временной континуум, где связь времен реализуется в новаторстве и преемственности этнокультурных традиций. В художественном осмыслении духовных истоков народа, тяготении к аутентичной культурной традиции преодолевается приобретенный в сложных исторических перипетиях судьбы народа социокультурный

«комплекс» этнического сообщества и его представителя в кризисных условиях выживания в ино- и мультикультурном пространстве. Огромная роль в этом принадлежит изобразительному искусству, древнейшему в истоках способу визуальной знаковой коммуникации. «Советский ренессанс» калмыцкого изобразительного искусства 1960–1970-х гг. открывает время духовного переосмысления ценностей традиционного наследия, а иногда и знакомства с собственной художественной традицией как части монгольской и мировой культуры (Батырева, 2016: 51).

«Много звезд на небе, но ярче всех светит луна», – писал биограф Ратнабхадра о незаурядной личности великого ойратского просветителя Зая-пандиты Намкайджамцо, чей благой дар народу содействует развитию культуры и изобразительного искусства Калмыкии. Произведения калмыцких художников, посвященные деятельности Учителя, воспринимаются драгоценным знаком этнического единства и классикой национального искусства, вошедшего в сокровищницу российской художественной культуры.

Литература

1. Бадмаев А.В. Зая-пандита (Списки калмыцкой рукописи «Биография Зая-Пандиты»). – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1968. – 76 с.;
2. Батырева К.П. Образ Зая-пандиты в творчестве калмыцких художников // Актуальные проблемы современного искусствоведения в Республике Алтай. Материалы научных чтений, посвященных 80-летию со дня рождения В.И. Эдокова. Горно-Алтайск: Горно-Алтайская типография, 2016. – С. 40-51.
3. Батырева С.Г. Изобразительное искусство Калмыкии XX века (1957–2000 гг.). Элиста: КИГИ РАН, 2014. – 226 с.
4. Батырева С.Г. Иконография образа Зая-пандиты в живописи Гаря Рокчинского // Первая международная научная конференция «Историко-культурные связи Монголии и Тибета» в рамках государственной программы «Один пояс и один путь». Minzu, 21-23 июля 2017 года. Сборник статей. 2017: Northwest Minzu University People's Government of Henan Mongolian Autonomous County. – С. 95–99.
5. Миллер А.А. 1906-1913. Ч. I. СР ГМЭ. Ф. 1, оп.2, д.402. – 11 л.
6. Топоров В.Н. Изобразительное искусство и мифология / Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1992. Т. 1. – С. 482–488.
7. Трошин И.И. Изобразительное искусство Советской Калмыкии. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1965.– 82 с., илл.
8. Художественная аура: истоки, восприятие, мифология. – М.: Индрик, 2011. –560 с.
9. Червонная С.М. Живопись автономных республик РСФСР (1917–1977). – М.: Искусство, 1978. – 208 с.
10. Яковлева Л.В. Художники Калмыцкой АССР. Ленинград: Художник РСФСР», 1972. – 35 с.

References

1. Badmaev A.V. Zaya-pandita (Spiski kalmyckoj rukopisi «Biografiya Zaya-Pandity»). – Elista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo, 1968. – 76 s.;
2. Batyreva K.P. Obraz Zaya-pandity v tvorchestve kalmyckih hudozhnikov // Aktual'nye problemy sovremennogo iskusstvovedeniya v Respublike Altaj. Materialy nauchnyh chtenij, posvyashchennyh 80-letiyu so dnya rozhdeniya V.I. Edokova. Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskaya tipografiya, 2016. – S. 40-51.
3. Batyreva S.G. Izobrazitel'noe iskusstvo Kalmykii XX veka (1957–2000 gg.). Elista: KIGI RAN, 2014. – 226 s.
4. Batyreva S.G. Ikonografiya obraza Zaya-pandity v zhivopisi Garya Rokchinskogo // Pervaya mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya «Istoriko-kul'turnye svyazi Mongolii i Tibeta» v ramkah gosudarstvennoj programmy «Odin poyas i odin put'». Minzu, 21-23 iyulya 2017 goda. Sbornik statej. 2017: Northwest Minzu University People's Government of Henan Mongolian Autonomous County. – S. 95–99.
5. Miller A.A. 1906-1913. CH. I. CR GME. F. 1, op.2, d.402. – 11 l.
6. Toporov V.N. Izobrazitel'noe iskusstvo i mifologiya / Mify narodov mira. Enciklopediya v 2-h t. Gl. red. S.A. Tokarev. – M.: Sovetskaya enciklopediya, 1992. T. 1. – S. 482–488.
7. Troshin I.I. Izobrazitel'noe iskusstvo Sovetskoj Kalmykii. Elista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo, 1965.– 82 s., ill.
8. Hudozhestvennaya aura: istoki, vospriyatie, mifologiya. – M.: Indrik, 2011. –560 s.

9. Chervonnaya S.M. Zhivopis' avtonomnykh respublik RSFSR (1917–1977). – M.: Iskusstvo, 1978. – 208 s.
10. Yakovleva L.V. Hudozhniki Kalmyckoj ASSR. Leningrad: Hudozhnik RSFSR», 1972. – 35 c.

Батырева К.П.¹, *Батырева С.Г.²

¹П. Чонкушов ат. Элиста өнер колледжі

²Б.Б. Городовиков атындағы ҚалММУ Қалмақ әдебиеті және шығыстану институты,
Элиста қ., Ресей.

*e-mail: sargerel@mail.ru

ҚАЛМАҚ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ ЗАЯ-ПАНДИТА ҰСТАЗДЫҢ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақалада ұлы ойрат ағартушысы Зая-пандитаның тұлғалық бейнесі, сонымен қатар Қалмақ бейнелеу өнері аймақтық мектебінің қалыптасу мәселелері қарастырылады. Этникалық бірлік белгісі ретінде қабылданатын және классикалық ұлттық өнер ретінде Ресей көркем мәдениетінің қазынасына енетін Ұстаздың қызметіне арналған қалмақ суретшілерінің кейбір туындылары талданады.

Кілт сөздер: бейне, ұлттық өнер, ұстаз, Зая-пандита Намкайджамцо.

Batyreva K.P.¹, *Batyreva S.G.²

¹P. Chonkushov Elista College of Arts, Elista, Russia

²B.B. Gorodovikov Institute of Kalmyk Philology and Oriental Studies of Kalmyk State University,
Elista, Russia

*e-mail: sargerel@mail.ru

THE IMAGE OF THE TEACHER ZAYA-PUNDITA IN THE VISUAL ARTS OF KALMYKIA

Abstract. The article examines the image of the personality of the great Oirat educator Zaya-pandita and the issues of the formation of the regional school of fine arts in Kalmykia. Some works of the Kalmyk artists dedicated to the Teacher's activity, which is perceived as a sign of ethnic unity and a classic of national art, which has entered the treasury of Russian artistic culture, are analyzed.

Keywords: image, national art, teacher, Zaya-pandita Namkaijamtso.

Авторлар туралы мәлімет:

1. Батырева Кермен Петровна, филос.ғ.к., П. Чонкушов ат. Элиста өнер колледжінің оқытушысы.

2. Батырева Светлана Гарриевна, өнертану докторы, Б.Б. Городовиков атындағы ҚалММУ Қалмақ әдебиеті және шығыстану институтының Қалмақ әдебиеті және журналистика кафедрасының профессоры.

Сведения об авторах:

1. Батырева Кермен Петровна, к. филос. н., преподаватель Элистинского колледжа искусств им. П. Чонкушова.

2. Батырева Светлана Гарриевна, д. иск., профессор кафедры калмыцкой литературы и журналистики Института калмыцкой филологии и востоковедения КалмГУ им. Б.Б. Городовикова.

Information about the authors:

1. Batyreva Kermen Petrovna, Candidate of Philosophy, Lecturer at the P. Chonkushov Elista College of Arts.

2. Batyreva Svetlana Garrievna, Doctor of Art History, Professor of the Department of Kalmyk Literature and Journalism of the B.B. Gorodovikov Institute of Kalmyk Philology and Oriental Studies of Kalmyk State University.

FTAMP: 18.31.09

Ақсақалова Ж.А.¹

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: nurbinur_86@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНЫҢ КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Қазақстан кескіндеме өнеріндегі тарихи тақырыптағы туындылар ұлттық мәдениет пен бірегейлік үшін зор маңызға ие. Олар өткенді жеткізіп қана қоймай, халықтың рухын, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын бейнелейді. Тарихты жете тануға арналған мұндай шығармалар өткенді тереңірек түсінуге және ежелгі уақытта халқымыз бағалаған құндылықтарды көрсетуге бағытталған. Тарихи туындылар эстетикалық қанағаттануды ғана емес, сонымен бірге өткенге деген рухани қызығушылықты нығайта алады, өз елінің тарихын жете зерттеп, одан әрі тани түсуге шабыттандырады. Олар жаңа ұрпақты тәрбиелеу үшін аса маңызды.

Қазақ хандығы кезеңінің тарихи көріністері көбінесе суретшілер үшін негізгі шабыт нысанына айналды. Тарихи жанрда орындалған көркем туындылар тек шайқастар мен саяси оқиғаларды ғана емес, сонымен қатар тарихтың әртүрлі кезеңдеріндегі қазақ халқының өмірінің әлеуметтік және мәдени аспектілерін де кенеп бетіне түсіріп отырды.

Кілт сөздер: кескіндеме, тарихи жанр, портрет, композиция, қазақ хандығы, ұлттық бірегейлік, рухани жаңғыру.

Кіріспе

Қазіргі заманғы қазақ кескіндемесінің негізгі үрдістерінің бірі – дәстүрлі тақырыптар мен мотивтерде даралық пен бірегейлікті іздеу болып табылады. Суретшілер ұлттық тақырыптардың жаңа, заманауи интерпретацияларын жасауға және дәстүрлі рәміздер мен бейнелерді кенепке көшіруге тырысады. Осылайша, олар өз елінің тарихы мен мәдениетімен өзара байланысын сақтай отырып, өздерінің шығармашылық еркіндігін шектемейді.

Тағы бір маңызды тенденция – кескіндемедегі әртүрлі стильдер мен бағыттарды араластыру. Суретшілер өз шығармашылықтарында классикалық, заманауи және дәстүрлі кескіндеме элементтерін сенімді түрде пайдалана отырып, бірегей және ерекше стиль жасайды. Олар сондай-ақ, әртүрлі техникалар мен материалдармен белсенді тәжірибе жасай отырып, оларға экспрессивтілік пен әсемдік қосады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы қазақ кескіндеме өнері әлемдік өнер

мен мәдениеттердің ықпалына ашық. Суретшілер әлемдік трендтер мен технологияларға қарап, оларды өз мәдениетіне бейімдейді және әлемді жаулап алуға дайын жаңа, ерекше туындылар жасауда. Осылайша, қазіргі заманғы кескіндеме дәстүр мен қазіргі заманды, ұлттық және әлемдік өнерді, даралықты және ұжымдық мұраны біріктіру арқылы оны көрермендер үшін қызықты етіп отыр.

Белгілі өнертанушы Р.Ә. Ергалиева осы кезеңде түрлі бағыттар мен ағымдардың пайда болғанын атап өте келе, суретшілер өз еңбектерінде дәстүрлі мотивтерді, рәміздер мен бейнелерді жеткізуге тырысқандығын да айтады (Ергалиева, 2011: 432).

Қазіргі заманғы қазақ кескіндемесі де халқымыздың мәдениеті мен тарихын заманауи тәсілдермен жеткізуге ұмтыла отырып, осы үрдісті жалғастыруда. Олар сондай-ақ, әртүрлі идеялар мен тұжырымдамалармен белсенді түрде тәжірибе жасап, өз жұмыстарында заманауи шындықты және қазіргі қоғам алдында тұрған қиындықтарды көрсетуге тырысады. Осылайша, қазіргі заманғы қазақстандық кескіндеме керемет шығармашылық көрініс қана емес, сонымен қатар ұлттың мәдени дамуы мен санасының көрсеткіші болып табылады.

Бүгінде аса өзекті болып отырған, ұлттық бірегейлік, тарихи негіз мәселелері бейнелеу өнеріндегі ұлттық мұраларды кескіндеме өнерінде қайта жаңғырту үшін тарихи болмыста қарқынды даму үстінде. Бейнелеу өнері жайлы тың деректерді жинақтау, жүйелеу кезінде тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ тарихи кескіндемесі екі түрлі сипатта көрініс бергендігін айқындадық. Біріншісі портрет жанрында, яғни қылқаламшеберлеріөзшығармаларында

тарихта есімі қалған тұлғалардың келбеттерін жиі бейнелей бастады. Келесі екінші сипаттағы шығармалар қатарына ірі-ірі тарихи оқиғалар бейнеленді. Мұндай монументті композицияларды жасаушыларға қазақ басынан кешірген түрлі қақтығыстарды жандандырып, рухани тұрғыдан қайта жаңғыртуға тырысқан, жаңашыл үрдістерді игерген шығармашылық топ жатады.

Бұлардан бөлек бейнелеу өнерінде этнографизм мен декоративизм әдістері бойынша жұмыс жасаған кескіндемешілер де болды. Мұндай суретшілер өз туындыларында қазақи нақышта бейнеленген кейіпкерлер мен дәстүрлі-тұрмыс салт көріністері негізінде көрермендерге лирикалық және поэтикалық көңіл күйге толы атмосфераны береді. Негізі композицияны құрастыруда олар қарқынды динамика мен әрекеттен гөрі статикалық баяу формаларға бой алдырады. Осының негізінде туындыларда өткенге деген ностальгиялық сипат басымдық танытуда. «Национальная тематика в художественных поисках художников 2000-х гг. приобретает ностальгические интонации. Работы А. Жакыпбекова, К. Ажибекова, Ж. Омирбекова, Б. Тургынбая, М. Каспака – это лирика, поэзия, исторические экскурсы...», – деп өнертану кандидаты А.К. Юсупова осы кезеңдегі бірнеше суретшінің шығармашылығына сипаттама беріп өткен болатын (Ергалиева, 2002: 183).

Қазіргі таңда М. Муллашев, А. Дүзелханов, Д. Әлиев, Ө. Жұбаниязов, Д. Қасымов, Ж. Қайрамбаев, Е. Айтуаров, М. Қаспақ, Қ. Әжібеков, Е. Төлепбай, Қ. Асқаров, Т. Дайрбаев, Н. Қарымсақов, Т. Тілеужанов, Е. Құсайынов, Ә. Бақтыгереев, С. Әлжанов сынды шеберлер тарихи тақырыпта зор

еңбек етіп жүрген суретшілер. Бұл кескіндемешілер жанрларды өзара байланыстырып, тарихи баяндауларға негізделген сюжеттермен қатар, мифологиялық тақырыптарға да қалам сермеген кездері болды. Бұл ерекшелік кескіндемеде жанрдың өзіндік стереотиптерін жойған және де жаңаша түр-сипат әкелген мәселелердің біріне айналды.

Талқылау

Тарихи жанр, оның ішінде тарихи-портреттік жанр қазақ кескіндеме мен мүсін өнерінде ерекше орын алады. Бұл ұлттық мәдениеттің маңызды элементі және тарихи кейіпкерлерді есте сақтауға өз септігін тигізетіні анық. Қазақ билері, әсіресе шешендер, батырлар, хандар Қазақстан тарихында маңызды рөл атқарды және бүгінгі күнге дейін ұлттық құндылығымыздың бір бөлшегі болып табылады. Қазақ өнерінде де, әдебиетінде де шешендер батырлар мен халықтың қорғаушылары ретінде бейнеленіп суреттеледі, бұл келешек ұрпаққа үлгі және ұлттың тарихын мақтаныш көзі ретінде сақтауға көмектеседі. Тарихи қаһармандардың бейнесін дәріптеу жөніндегі 2000 жылдардан бастау алған мемлекеттік бағдарламалар ұлттық мәдениет пен тарихқа деген қызығушылықты арттыруға және көркем шығармашылықты одан әрі дамытуға ықпал етті.

2000 жылдардан бастап қазақ кескіндемесінде билердің бейнесі негізінен портреттік және тарихи оқиғаларға құрылған ірі композициялық шығармаларда көптеп көрініс таба бастады. Алғашқылардың бірі болып, суретші Т. Тоғысбаев пен А. Дүзелханов билер келбетін кенеп бетіне түсірген болатын. Сонымен қатар Н. Қарымсақов, Қ. Әжібеков, Б. Тюлькиев пен

З. Қожамқұлов, Е. Төлепбайдың Тәуке ханның жеті жарғысына байланысты тарихи оқиғаларға құрылған тарихи кенептері де би-шешен, хан, батырлар тақырыбына мысал бола алады.

Қ. Әжібеков пен Е. Төлепбаевтың бірігуімен орындалған «Мәңгілік ел» атты триптихтың «Тәуке хан» деп аталатын бөлігі 17-ғасырда қазақ хандығының ыдырап кету қаупіне байланысты, Тәуке ханның елдегі бірлікті сақтау үшін ойластырған заңы жайлы көрініске негізделген. Бұл туындының негізгі ерекшелігі өскелең ұрпаққа ата-баба тарихын дәріптеу. Тарихи жады арқылы өткен өмірімізде елеулі орын алған тарихи оқиғаны көз алдымызда қайта жандандырады. Мұндағы кейіпкерлердің бейнесінде портреттік нақтылықтан гөрі, кейіпкерлер жүзін шартты түрде бейнелеу әдісі басымдық танытқан. Басты мақсат тұлғалардың жүзін шынайы жеткізу емес, олардың қоғамның дамуына қосқан рөлдерін айшықтап, дәріптеу болып табылады.

Билер бейнесімен қатар кенеп бетінде қазақ елінің басты хандары мен негізгі батырларының келбеті де егемендік алғаннан кейінгі жылдары көптеп көріне бастады. Кенесары, Жәнібек, Абылай, Әбілхайыр хандар, сонымен қатар Махамбет, Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай, Райымбек сынды көптеген ержүрек батырлар, Абай, Шәкәрім, Жамбыл, Дина және Мұқағали сынды ұлы тұлғалар бейнесі кенеп беттерінен орын алды.

Қазақ хандығы тақырыбындағы басты тұлғалардың бірі Абылай хан бейнесін үздік сомдаған қылқалам шебері – Ж. Қайрамбаев. Бұл тарихи портрет жанрында орындалған ең үздік туындылардың бірі. Қазақтың ірі ханы Абылай бейнесі: «Плакаттық негізде шешім тапқан Абылайханның

портреті образдық ерекшелігімен ішкі үндестікке толы. Абылайханның мұндай образдық портреті алғаш Жұмақын Қайрамбаев шығармашылығынан көрініс тапты. Абылайханның дәл осы суретші сомдаған образы өскелең ұрпақтың жадында монументалды, сом әрі асқақ бейнесімен сақталған еді. Бұл туынды халқымыздың тәуелсіздікке қол жеткізген уақытының алғашқы жылдары салынып, елдің рухы мен жанын көтеруде маңызды роль атқарды» (Байтұрсынов, Ыдырыс,.. 2018).

Ия, шынымен де Қайрамбаевтың қылқаламынан туған Абылайдың бейнесі кәсіби деңгейде өте сәтті шыққан. Кенеп бетінен қазақ елінің азаттығы үшін аянбай күресіп, үш жүздің басын бірлік пен ынтымақтастықта біріктірген нағыз хан бейнесін көре аламыз. Қатулы қабағы мен сұрланған жүзі түстер үйлесімі арқылы өте әсерлі шешілген.

Ж. Қайрамбаев Абылай ханның портреттік келбетін жасауда, Ресей жеріндегі Абылай ханның реконструкцияланған бас сүйегі негізінде портретін шынайы салған. Сол себепті де Қайрамбаевтың Абылайының портреттік келбеті шынайы шыққан.

«Суретші тарапынан қазақтың зиялы тұлғаларының портреттік образдарын бейнелеуін, тоқыраудан кейін есеңгіреп қалған халықтың еңсесін көтеруге тікелей бағытталуымен түсіндіруге болады. Осындай сипатта қазақ зиялыларының портреттік бейнесін жасау 1990 жылдары көптеген суретшілер мен мүсіншілердің шығармашылығынан белең алды», (Байтұрсынов, Ыдырыс,.. 2018) дейді өнертанушы мамандар. Иә, өте орынды айтылған пікір. Себебі, шынында да техникалық тұрғыдан жақсы орындалып, идеялық жағынан керемет жеткізілген туындылардан батыр бабаларымыздың тұлғасын көргенде бойыңа ерекше күш-

қуат жиналып, бойыңнан патриоттық сезімнің есіп тұрары ақиқат.

2000-шы жылдардан бастап портреттермен қатар күнделікті сипатта шешілген өткеннің тарихи картинасында бірқатар көлемді композициялар өсе бастады. Тарихи кескіндеменің өсуіне «Қазақстан – 2030», «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік ел» стратегиялары сияқты мемлекеттік бағдарламалар негіз болды. Тарихи тақырыптағы кескіндемелік туындылар Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасын насихаттауға және сақтауға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру бағыттарының біріне айналды. «Қазақстан – 2030», «Рухани жаңғыру» және «Мәңгілік ел» стратегиялары және басқа да көптеген бағдарламалар тарихи кескіндеме мен ұлттық өнердің басқа да бағыттарын дамыту үшін қуатты серпін болды. Олар суретшілер мен мүсіншілердің алдына Қазақстан тарихы мен ұлттық мәдениетінің рухы мен шын мәнін жеткізетін туындылар жасау міндетін қойды. Салт-дәстүрлер мен ұлттық құндылықтарды сақтауға, келешек ұрпаққа жолдауға және ұлттық бірегейлікті нығайтуға ықпал етті.

Тарихи тақырыптағы туындылардағы үшөлшемді композициялардағы ерекше атмосфера түрлі эмоциялар тудырып, көрермендерге өткенге бір сәтке шолу жасауға мүмкіндік туғызады. XX ғасырларда орын алған түрлі жағдайлар қоғамымызға көптеген өзгерістер әкелді. Бұл көріністер бейнелеу өнерінде тарихи жанрда көрініс табады. Ал бұл бағыт өз кезегінде өнер аренасына жаңа есімдердің енуіне түрткі болды. Мысалы: Т. Тілеужанов, Н. Қилыбаев, Б. Мырзахметов, А. Назарқұл, Ә. Жақыпбек, Д. Қастеев, М. Нұрғожин, Қ. Омархан, Е. Ким, Д. Макин, Н. Әлібек, Д. Үсенбаев, Е. Болатхан, А. Нұрғожаев

және тағы да басқа қылқалам шеберлерінің туындыларын атап өтуге болады.

2000 жылдардан бастау алған, ұлттың тарихын, құндылығын, мәдениетін қайта жаңғыртуға арналған, түрлі бағдарламалар және де тарихи тақырыптағы туындыларға деген мемлекеттік тапсырыстардың артуы қазақ бейнелеу өнеріндегі тарихи жанрдың мәртебесін көтере түсті. Осы себепті де қазіргі таңда қазақ бейнелеу өнерінде тарихи жанрдың алатын орны жоғары болып тұр. Осындай сұраныстың артуына байланысты жастардың да халық тарихына, ұлттың сана-сезімін танытатын тақырыптарға деген қызығушылықтары арта түскен. Суретшілер ұлттың қайғысын, өткерген ауыртпалықтарын жүректерімен сезініп, азат ел болу жолындағы батыр бабаларымыздың ерлігіне деген сүйіспеншіліктерінен тарихи тақырыптағы құнды еңбектері туындады. Тарихқа қатысты жазылған шығармалары көбінде үлкен форматты, көп фигуралы келіп, композициялық құрылымы жағынан күрделі, ал тақырыптық мәні мен қозғар идеясы және де түстік үйлесімі жағынан әр түрлі келеді.

Шынында да, Қазақстан тарихы көптеген жарқын және маңызды оқиғаларға бай, ал тарихи кейіпкерлердің бейнелері ұлттық мәдени мұраны сақтау мен көрсетуде шешуші рөл атқарады. Тарихи кескіндеме жанрында жұмыс істейтін суретшілер тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге және дұрыс әрі шынайы тарих негізінде қоғамдық сананы қалпына келтіруге көмектесе алады. Олардың шығармашылығы ұлттық бірегейлік пен ұлттық құндылықтарға деген адалдықты қалыптастырудың күшті құралы бола алады. Алайда, идеологиялық жағдайдағы өзгерістерді

ескере отырып, тарихи оқиғалар мен кейіпкерлерге қатысты шындықты көрсете білуі қажет.

Осылайша, тарихи кескіндеме тарихи жады мен ұлттық мәдени мұраны сақтау мен жеткізуде маңызды рөл атқарады. Бірақ сонымен бірге ол өлшеніп, адамдар өмір сүретін уақыттың әлеуметтік өзгерістері мен идеологиялық талаптарына да дайын болуы қажет шығар. «Халықтың тарихын қазіргі суретшілер шайқастарға, соғыстарға, апаттар мен азаптарға толы өмір суреті ретінде көреді. Тіпті заңдардың орнатылуы, хандардың кездесулері, дәстүрлі рәсімдер туралы жағымды тақырыптарға арналған шығармалар әлі күнге дейін бейнеленген жағдайдың ішкі шиеленісіне барлық қол жетімді бейнелеу құралдарымен ауыртпалық түсіреді» (Культурная парадигма..., 2020: 496).

Монументалист кескіндемеші Аманат Назарқұл тарихи жанрда біраз еңбектер жасады. Бала күнінен суретшілікті армандап, өнерді өмірінің мәніне айналдырған қылқалам шебері өз шығармашылығына, нағыз суреткер болу үшін адамның ішкі әлемі өте мықты болуы керек деген ұстанымды алдыға тартады. А. Назарқұлдың «Томирис», «Түнгі жолаушы», «Скифтер – Кентаврлар», «Азия Бибі», «Үш грация», «Астана – жастар мен білім қаласы», «Қорқыттың үш бұлағы», «Аралды аңсау», «Қасиетті билер елі» атты шығармалары бізге танымал.

А. Назарқұлдың шығармалары өткен замандағы қазақ тарихының жинақталған келбетін жасайтын туындылардың қатарына кіреді. «Қасиетті билер елі» атты монументалды кескіндемеде суретшінің айтуынша трилогия, яғни роман-эпопея сынды туынды. Негізгі көріністе монументалды

келген үш бидің ірі тұлғасы арқылы жалпы қазақ халқының тарихына көз жүгіртіп өткендей боламыз. Суретші билер бейнесін ұлттық нақыштағы көріністермен және де қанық әрі ашық бояу үйлесімдерімен жеткізу арқылы көрерменді бір сәтке сол тарихи кезеңнің атмосферасына бойлауына мүмкіндік береді.

Тарих беттерінде есімдері өшпестей із қалдырған бабаларымыздың негізгі бейнесі арқылы қазақ халқының ауызбіршілігін, бір ауыз сөзге тоқтаған, ақсақалдарын құрмет тұтқан қасиетті ел екендігін әспеттей түсуде. Ортаңғы бөлікте – Тәуке ханның «Жеті жарғысына» қолдау көрсеткен Төле би тұлғасы орын алған. Бір қолын жоғары көтеріп, аспанды меңзеген қалыпта, Жаратушы Тәңірге деген құрметін көрсетуде. Екі жағында басты биге қолдау көрсеткен кейіпте Қазбек би мен Әйтеке би орналастырылған. Осы көріністегі үш бидің сыйластығы мен бір-біріне деген құрмет-іліпатынан жалпы халықтың келбетін көре аламыз. Әр бидің композициялық құрылымға байланысты отырысы, болмысы, түр әлпеті барынша негізгі бейнелерін, тарихи болмыстарын аша түсуде.

Жалпы композициялық құрылым этнографиялық жағынан да, фольклорлық тұрғыдан да, көне тарихпен және сәулеттік ескерткіштермен де өзара байланыста шешім тапқан. Суретші А. Назарқұлов кенеп бетіндегі шаңырақ, жеті қазына атрибуттары, «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» сынды түрлі символикалық бейне-көріністер арқылы да қазақ халқының ұлттық бейнесін толық көрсетеді. Сонымен қатар осы символикалық бейнелер негізінде қазақ халқының мал шаруашылығымен айналысқан көшпенді және аңшылық келбетінен де, тұрмыстық салт-

дәстүрлерінен де хабардар етеді. Ұлттық нақышты айшықтауда ою-өрнектермен ойнатылған түстік үйлесімдердің рөлі зор. Жалпы бұл туындыны қарап отырып жастардың сүйіспеншілігін, махаббат, жас отбасы, ұрпақты тәрбиелеу, бата беру, көшпенділер өмірі, құрбандық шалу, күнделікті тұрмыс-тіршілік секілді түрлі тақырыпты қозғауға болады. Монументалды туындының да негізгі бір ерекшелігі осы – тақырып аясының кеңдігінде. Осы қасиетінің арқасында бұл шығарма да суретші тарапынан өте ұтымды шешім тауып отыр деп айтуымызға толық негіз бар.

Туындыны қарап отырып адамға бала кезінен тыңдап өскен жыр-толғаулар, тәлімдік әңгімелер мен оқиғалар, тарихи деректер түрлі әсерлер қалдыратындығын, соның негізінде жадымызда түрлі көріністер қалыптасатындығын бағдарлауға болады. Бұл да бір бейнелеу өнерінің ұжымдық жады аспектісіндегі ерекше орны бар екендігін дәлелдей түседі.

Суретші маманы үшін тарихи болмысты жеткізуде композицияның ішкі сүйегі, яғни құрылымы мықты болуы қажет. Шығарманың ішкі құрылысы дұрыс жинақталғанда, ол көруші көзге де жақсы көрінеді. Монументалды кескіндеме өнерінде үлкен масштабты, пропорцияны сақтау өте маңызды. Себебі мұндай туындылар көпшілікке арналғандықтан ғасырлар бойы үнемі адамзатпен тілдесуді көздеді. Уақыт өте келе тарихи құндылыққа сол себепті де тарихи жад ұғымы негізінде монументтік шығармалардың алар орны ерекше.

А. Назарқұловтың осы тарихи тақырыпты одан әрі жетілдіре түсудегі шеберлігін «Астана жастар мен білім қаласы» (2011) атты реалистік академиялық бағытта салынған монументалды туындысынан байқаймыз.

Кенеп бетінде көпұлтты Қазақстан халқының жинақталған келбеті бейнеленген. Композиция үш бөлімнен құралған. Артқы бөлікте қаз-қатар орналасқан ғимараттың колонналары аяғына нық тұрған тәуелсіз мемлекеттің келбеті мен еліміздің берік тұғырының символы. Туындыда сол егемен елдің бейбітшілігін, тәуелсіздігін, ұлттардың өзара достығын бейнелейтін символдық бейнелер мен негізгі мотивтерінен құралған. Артқы фонда орналасқан Ақ үй, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сынды архитектуралық нысандар өткен заман мен қазіргі уақыттың көрсеткіші. Ұлттық нақыштағы ою-өрнектер қазақи негізімізді танытатын басты атрибуттар болып табылады. Ел президентімен қатар Қазақстанның көк туын өзге елдерде көкке көтеріп, мәртебесін асқақтатып жүрген бокс өнерінің майталманы Г. Головкиннің, әнші, әлем таныған Димаш Құдайбергеновтің, басқа да еңбек сіңірген спортшылар Бейбіт Ыстыбаев, Қанат Ислам сынды бірегей тұлғалардың және басқа да актер, биші, әншілердің бейнесін көре аламыз. Оң жақ бөліктің жоғарғы жағында екі қолын көкке көтеріп, келешек қазақ халқы үшін Ұлы Жаратушыдан дұға тілеген Асан қайғы бейнесі.

«Суретшілердің халқымыздың тағдырындағы өткен өмір жолдарын келешекке ұрпаққа қайта бағыттау үшін көне аңыз-әңгімелерге, дастан-жырларға, ата-бабалар мұрасына, адам мен табиғаттың арасындағы өзара үздіксіз байланыстағы дүниетанымдық ұғымдарға терең сүйене отырып бейнеленген, тарихи тақырыптағы кескіндемелері көрушіні эмоционалдық еркіндікті білдіретін шығармашылық ізденістерімен аса қызығушылық тудыруда. Кескіндеме шеберлері тарихи оқиғаларды тұрмыстық

көріністермен өзара байланыстыру арқылы мотивтер мен символдар тіліне назар аударып, оларды стилистикалық жағынан түрлендіре түседі. Рухани және философиялық тереңдікті қазіргі қоғамның адамгершілік-этикалық мәселелерімен суреттейтін туындыларда баршылық. Мұндай көркем туындылардың стилистикасы мен мазмұны заманауи кескіндеме өнерінің айтары әлі де мол екендігін меңзейді» (Шарипова, Аксакалова,.. 2022: 241–248. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-21>).

Шынында да, тарихи кескіндеме тек тарихи қайта құру ғана емес, сонымен қатар дәстүрлерді жаңартатын және жаңа түпнұсқа элементтерді енгізетін заманауи өнер болуы мүмкін. Суретшілер тарихи оқиғалар мен кейіпкерлерді заманауи экспрессивтіліктің құралы ретінде қолдана отырып, бейнелер мен оқиғаларды қазіргі тенденциялар мен интерпретацияларға сәйкес стильдей алады. Осылайша, олар тарихи мәдениет пен мұраны түсінуге және бағалауға үлкен аудиторияны тарта алады. Сонымен қатар, тарихи кескіндеме адамгершіліктің, әділеттіліктің және адамдық қадір-қасиеттің әмбебап мәселелеріне назар аудара отырып, қазіргі қоғамның моральдық және этикалық мәселелерін білдіре алады. Кескіндеме шеберлері қазіргі заманның маңызды мәселелеріне назар аудару үшін тарихи мұраның символикасы мен мотивтерін де қолдана алады. Осылайша, тарихи кескіндеме дәстүрлі элементтерді жаңа идеялар мен интерпретациялармен үйлестіре алады және бірегей заманауи өнерді жасау үшін өткен мен қазіргі арасындағы маңызды көпір бола алады.

Батырлық пен ұлылық культі қазақ тарихи мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және ол қазіргі

заманғы кескіндемеде көрініс табады (Оразқұлова, 2014: 384).

Суретшілер сол кездегі кейіпкерлер мен оқиғалардың күші мен энергиясын жеткізу үшін дәстүрлі элементтерді жаңа идеялар мен әдістермен біріктіреді. Суретшілер тарихтағы ұлы жеңістер мен жетістіктерге баса назар аудара отырып, кейіпкерлердің маңыздылығы мен ұлылығын көрсету үшін ашық түстерді, динамикалық композицияларды және мәнерлі қылқалам жағыстарын пайдаланады. Сонымен қатар, олар белгілі тарихи оқиғалар мен кейіпкерлердің тарихын қайта қарап, жете зерттеп, оларды қазіргі аудиторияға жаңа қырынан таныстырады. Осылайша, тарихи тақырып қазіргі заманғы суретшілер үшін маңызды шабыт көзі болып қала береді, олар оны дәстүрлі және заманауи элементтерді біріктіретін және әлемдік контексте мәдениеттің маңыздылығына назар аударатын бірегей және ерекше өнер туындыларын жасау үшін пайдаланады.

Қазіргі кезде қазақ бейнелеу өнерінде батырлық культқа негізделген тақырыпты ерекше жеткізуші суретшілердің бірі Дәурен Қастеев. Оның «Шайқас алдындағы таң» (1998), «Туған жер үшін опат болған қазақ жауынгерлеріне арнау. Аңырақай шайқасы» (2012), «Ақтабан шұбырынды» триптихы (2016), «Қабанбай батыр» сынды ең үздік туындыларын атап өтуге болады.

Жас суретшінің «Шайқас алдындағы таң» шығармасында шайқас алаңына бағыт алған атты жауынгерлер көрініс тапқан. Алдыңғы бөліктің ортаңғы тұсынан сәл солға қарай түрі сұсты, қабағы қатулы, қаруланған жас сарбаз орын алған. Осы бас сарбаздың артқы бөлігінде бірнеше сарбаздың бейнесі көрінуде. Одан әрі кенептің артқы

бөлігінің оң жақ тұсына қарай ығыса орналасқан қалған көп сарбаздардың найзалары мен сұлбалары ғана байқалады. Бас сарбаздың бейнесі өте ұтымды шешілген. Кіндік қаны тамған елі мен жерін, соңғы демі шыққанша қорғауға даяр нағыз ержүрек, батырдың тұлғасы. Жауынгер мен астындағы атының көз жанарлары тікелей көрерменге бағытталып, қайтпас қайсарлықтың нышанын білдіргендей.

Шығармадағы таңғы тұманның түсіне айналған суық көк түстер мен жылқылар бейнесіндегі қою қоңыр бояу түстері көріністегі басты көңіл күйді барынша айқын жеткізуде. Суретші өзінің осы туындысы жайлы былай деген: «Шайқас алдындағы таң» атты шығарма арқылы жауынгер бейнесін көрсеткім келді. Ол жас, бірақ көзінен жеңілістің де нағыз жеңістің де дәмін татқандығы көрініп тұр. Оған зор үмітпен туған жері мен елі сенім артуда. Суық жаңбыр, тау, жайлау, шайқасқа қайтып келуге үміт етіп кеткен жауынгерлер көріністері арқылы сол уақыттың атмосферасын жеткізгім келді. Шығармадағы көгілдір түс шайқас алдындағы тазаруды білдіреді» (https://tengrinews.kz/picture_art/vnuk-abilhana-kasteeva-predstavil-raboty-vyistavke-550-277684). Оқиғаға сай қауіп-қатер мен алда күтіп тұрған нағыз сұрапыл соғыстың бейнесін де суретші осы бояулар үйлесімі арқылы шебер жеткізуде. Кенептің астыңғы және жоғарғы бөлігіндегі жоғары төмен бағытталған бояулар жағысы арқылы, бойлары қорқыныш сезімінен біржолата ада болған жауынгерлердің, қайнаған соғыс ортасына өздеріне деген нық сеніммен аттанып бара жатқандығының белгісіндей.

Суретші ұлттық мұрамызға, ұлттық негізімізге айналған жауынгерлер киімі мен қару-жарақтарын, ат әбзелдерін

бейнелеуде кішігірім элементтерге дейін аса қатты көңіл аударады. Аса шеберлікпен өрнектелген ою-өрнектер туындыға ұлттық сипат беруде.

Д. Қастеевтың жауынгерлік тақырыптағы келесі бір үздік туындыларының бірі «Қабанбай батыр» атты портреттік жұмысы. Ат үстінде отырған, Қаракерей руынан шыққан Қабанбай батыр бейнесін суретші тік форматта төменнен жоғары бағытталған ракурста береді. Сол арқылы қазақтың атақты бас батырының тұлғасы өте керемет шешілген. Бас кейіпкердің көз жанары бұл туындыда тікелей көрерменге емес, басы кенептің оң жақ бөлігіне бағытталып, көз жанары алыс қиырға назар салуда. Ал тұлпарының басы сол жақ төменгі бөлікке бағытталуда. Кезінде үлкен өгіздей қара қабанды өлтіріп, «Қабанбай» атанған батыр тұлғасында қайсарлық та, батылдық та, күш пен жігер де толып тұр. Астындағы мінген атының өзі батырға сай. Суретші жылқының анатомиялық сипатын өте әсерлі сипаттаған. Қимыл-қозғалысы, бұлшық еттері, желмен желбіреген жалы, бойындағы күш-қайраты бәрі нағыз батырға сай тұлпар екендігін айқын көрсетіп тұр. Суретші Д. Қастеев өз туындыларында ұлттық нақышқа толы заттарға, кішігірім детальдардың, элементтердің өзіне аса көңіл аударады. Шығармаларының басты мақсаты да – ұлттық негізді, ұлттық идеяны, тәуелсіз елдігімізді көрсету болып табылады.

Қылқалам иесінің «Батыр бабалар» атты композициясы қазақ тарихындағы орын алған «Аңырақай шайқасы» оқиғасына арналған. Суретші кенеп бетінде қазақтың ұлы батырларын ұрыс алаңында суреттейді. Жалпы туындыны үш негізгі бөлікке бөліп қарастыруға болады. Бірінші бөлікте, композицияның дәл алдыңғы шебінде

қазақ жауынгерлерінің шабуылына төтеп бере алмай, жерге атымен қоса жығылып құлаған жау жоңғар бейнесі. Өзіне тап берген ақбоз атты қазақ батырының қылышынан қорғанудан басқа шарасы қалмаған. Кенептің екінші бөлігінде кіндік қандары тамған туған жерлері үшін, елі мен халқы үшін жауларымен аянбай күрескен батыр бабаларымыздың бейнесі орын алған. Ал үшінші бөлікте аспан әлемі. Аспан бейнесіндегі күңіренген қою бұлттарда жер бетіндегі сұрапыл шайқас бейнесін қайталап тұрғандай, кеуделері ашу-ызаға толған қазақ батырлармен қоса күңіренуде.

Суретші жауға шапқан батырлар мен аттардың іс-әрекеттерін, күш-қайраттарын ерекше әсерлі етіп жеткізген. Сол себепті де кенеп бетіндегі оқиға аса шынайы әрі әсерлі суреттелген. Алдыңғы шептегі құлап жатқан жау мен оның аты, артқы жақтан шауып келе жатқан қазақтардың күшін тежеп, туындыдан шығып кетпеуіне себепкер болып тұр. Композициядағы ақ ат пен қара аттың түсі шығармадағы әділдік пен қара күштің белгісін көрсетіп, композициядағы өзара теңдіктің де сақталуына әсер етуде. Басты фигуралардың формасы ортаңғы бұрышы төменге бағытталған үшбұрышты композицияға құрылған. Ал төменге бағытталған үшбұрыш символикада от белгісі мен ер азаматтың физикалық және рухани күшін білдіреді екен. Бұл экспрессия мен динамикаға толы композицияның ортаңғы нүктесі ақ боз атты қазақ батыры болып табылады. Себебі, көрушінің басты назары осы фигураға бағытталуда. Жалпы бұл туынды суретшінің айтуынша «Аңырақай шайқасына» қатысқан барша қазақ батырларының ерлігіне арналады. Яғни, бұл суретшінің батыр

бабаларымыздың рухына деген тағзымы мен ерен ерліктеріне деген құрметінен туындаған шығарма. Осы композицияға «Қазақ батырлары» деген туындысы да мағыналық жағынан ұқсас.

Суретші Құмар Омарханның туындылары композициялық құрылымымен, түстік үйлесімімен, бейнелердің портреттік келбетін дәл жеткізумен ерекшеленеді. Осындай ерекше орындалған туындыларының бірі – «Назым батыр» (2019 ж.). Назым батыр – бұл Қабанбай батырдың туған қызы. Анасы да ержүрек батыр болған (Гауһар батыр). 18 ғасырда әкесі Қабанбай батырмен бірге қазақ-жоңғар соғысына бірге қатысып, ержүрек батыл қыз туған жерін қорғаған. «Абылай хан тұсында Жаңақорғанды алу үшін сойыл, шоқпарсыз жау зеңбірегіне жүрексіңбей шапқан ерлігімен ел есінде қалған. Жоңғар тағының мұрагері Цевен Доржы тұрған төбеге қарай басында үкілі кәмшат бөркі бар, ақ боз атты бір қыз бала «Қабанбай! Қабанбай!» деп ұран тастап, суырылып шығады. Қыздың қолында не найза, не сойыл жоқ, бар болғаны қамшы ғана» (<https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/erligimen-elge-tanylgan-qazaq-qyzdary-turaly-bilesiz-be-2889/#gsc.tab>). Міне тарих беттерінде қазақтың батыр қыздары туралы осындай құнды мәліметтер сақталған екен.

«Назым батыр» туындысында суретші қазақтың ержүрек батыр қызын соғыс алаңында, жауға садақ тартқан қалпында бейнелейді. Кенептің оң жақ шетінен шаңға оранған ұрыс даласындағы жауынгерлердің сұлбасы көрінеді. Өзге жауынгерлерді сұлбалап, бұлыңғыр етіп суреттеу арқылы суретші Назым батырдың негізгі кейіпкер екендігін аңғартады. Ал батырлардың астарындағы аттарының қозғалысы

кенептің оң жағынан сол жағына қарай бағытталуынан, сонымен қатар аспан әлеміндегі бұлттардың қозғалысы жоғарыдан төменге бет бұруынан, туындыдағы үлкен динамика мен экспрессия көрсетіледі. Ал көрініске алдыңғы жақтан түскен жарық пен артқы фондағы бұлыңғырлық, Назым батыр мен оның атының қимыл-қозғалысын одан әрі әсерлей түсуде. Жалпы шығармада тереңдік жоқ, себебі композиция ауалық перспективаға құрылған.

Суретші шығармасындағы алдыңғы бөлік қара көк, қанық қызыл, алтын сары түсті өте қанық бояулар үйлесімінде берілсе, артқы фон ашық әрі бұлыңғыр келген сары, қоңыр, ашық көк бояу түстерінде шешім тапқан. Назым батыр бейнесіндегі қанық қызыл түс соғыстың, қан-төгістің, ашу мен ызаның, батырлық пен қайсарлықтың белгісін көрсетуде. Ал желдей есіп, алдыға ұмтылған жылқы бейнесіндегі қара көк түс еркіндіктің, бостандықтың символына айналада. Бұл ойымызды артқы фондағы аспан бейнесі де дәлелдейді. Аспанды қанша бұлт торласа да, артқы жағы ашық екендігін көреміз. Яғни көп ұзамай қазақ халқының бұл жорықта жеңіске жетіп, еркін азат ел болатындығынан хабардар етуде. Жалпы, автор бұл туындысы арқылы қазақ жерінің бостандығы, тәуелсіздігі үшін тек ер азаматтарының ғана емес, сонымен қатар ержүрек батыр аруларының да тер төккенін паш етеді. Себебі көпшілік Қабанбайдың Назым деген батыр қызы, Гауһар деген батыр жары болғандығын біле бермейді.

Қорытынды

Шынында да, қазіргі қазақ суретшілері өз шығармаларында көркем тілге және оның философиялық контекстіне үлкен мән береді. Олар өз

ойлары мен эмоцияларын жеткізу үшін бейнелеу өнерінің әртүрлі әдістерін, материалдары мен элементтерін пайдаланады. Суретшінің жұмысындағы негізгі аспектілердің бірі – шығарманы жасауға деген белгілі бір философиялық көзқарасының болуы. Бұл қасиет суретшілерге дәстүрлі және заманауи элементтерді шебер үйлестіруге, сондай-ақ қазіргі қоғамдастықтың өмірлік ұстанымы мен міндеттерін білдіретін бірегей өнер туындыларын жасауға мүмкіндік береді.

Егемен Қазақстанның бейнелеу өнерінде еліміздің қоғамдық санасы дамуының іргелі үрдістері көрініс тапты, қазіргі заманғы ұлттық руханияттың мейлінше ауқымды идеялары мен мағыналары сыналды және көркемдік тұрғыдан өзгерді. Оның негізі – ұлттық келбетімізді өзін-өзі тануға деген белсенді ұмтылыс, ұлттық идеяны қалыптастыру және әлемдік көркемдік аренаға шығудың қуатты қажеттілігі болып табылады.

Қазіргі қазақ суретшілері өз туындыларының контекстік мазмұнын композициялар, түстер, пішіндер мен текстуралар арқылы жеткізеді. Олар тарихи оқиғалар мен күнделікті көріністер бар картиналар жасайды, бірақ семантикалық субтекст біздің ұлттық мәдениетіміздің құндылықтарымен үйлесетін болмыстың өзекті мәселелеріне негізделген. Суретшілер өз ойлары мен эмоцияларын көрерменге жеткізу үшін әртүрлі стильдер мен әдістерді пайдаланады. Олар өз жұмыстарында ата-бабаларымыздың дәстүрлері мен қазіргі заманды біріктіріп, ерекше өнер туындыларын жасайды.

Ежелгі аңыздар мен дастандарға терең сүйене отырып бейнеленген суретшілердің тарихи тақырыптағы картиналары көрерменнің қызығу-

шылығын тудырады және эмоционалды еркіндікті білдіретін шығармашылық ізденістерге назар аударады. Мұндай шығармалардың стилі мен мазмұны қазіргі заманғы кескіндеме өнерінің әлі де айтары бар екенін және бұл біздің ұлтымыздың өткені мен болашағы арасындағы тамаша көпір болуы мүмкін екенін көрсетеді. Олардың шығармалары дәстүрлер мен қазіргі заманды біріктіреді, біздің қоғамның моральдық-этикалық мәселелерінің рухани және философиялық тереңдігін бейнелейді және заманауи кескіндеменің мүмкіндіктерін меңзеп, мотивтер мен рәміздерді стилистикалық түрде өзгертеді.

Қазақ хандығы кезін бейнелеу арқылы суретшілер көрерменге осы ұлы тарихи тұлғалардың өмірі мен билігі туралы көптеген ақпарат береді. Біріншіден, хандардың көркем бейнесі олардың келбеті мен сипатын, сондай-ақ олардың қазақ қоғамындағы әлеуметтік жағдайы мен рөлін көрсетуге көмектеседі. Екіншіден, хандардың өмірі мен билігін бейнелеу олардың соғыстар, басқа мәдениеттермен келіссөздер, сондай-ақ сол кездегі қазақ қоғамындағы ішкі саяси және әлеуметтік өзгерістер сияқты маңызды тарихи оқиғаларын жеткізуге өз ықпалын тигізуде. Сондай-ақ, қазақ хандарының бейнесі арқылы суретшілер өздерінің жеке өмірлерін, өз заманының басқа билеушілерімен және көрнекті қайраткерлерімен байланыстарын да көрсетуді көздейді. Мұның бәрі келешек ұрпаққа осы тарихи тұлғаларды және олардың қазақ мәдениеті мен тарихы үшін сіңірген еңбегін тереңірек түсінуге көп мүмкіндік береді деп сенеміз. Суретшілер қазақ хандығы дәуірін бейнелей отырып, олардың қызметінің өзектілігі мен маңыздылығын атап өтіп, ұлттық және мәдени бірегейлікті

қалыптастыруға өз үлестерін қоса алады, сондай-ақ халық арасында қазақ тарихы мен мәдениетіне деген білім мен қызығушылықты одан әрі өрбітеді.

Қазақ суретшілерінің қазақ елінің ұлттық келбетін аңсау, қайта жаңғырту элементтері мыналар: көш символына айналған түйе, жүкүстінебуылған киіз үй, қыран құс, құмай тазы, кейіпкерлердің үстіндегі ұлттық костюмдер, соның ішінде, әсіресе әйелдердің қос етек көйлектері, бастарындағы әшекейленген сәукеле, кимешек; ер кісілердің бөрік, шапаны, хандар мен би-сұлтандардың ұлттық нақыштағы киімдері, бесік, қобыз және еліміздің дамуы мен көркеюіне үлес қосқан ірі тұлғалардың бейнесі. Тарихи жанрда көрініс тапқан осындай жекеленген детальдар ұлттық, еркіндік, тәуелсіздік идеяларын алға шығарып, кенеп бетінде қазақтың жүріп өткен өзіне тән дәстүрлі жолын қайта қалыптастыруға, келер ұрпаққа мәдени-рухани мұра қалдыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанның қазіргі бейнелеу өнері үздіксіз әрі қарқынды қозғалыста дамуда. Үздіксіз шығармашылық тәжірибе процесінде тарихи және тұрмыстық жанр ұлттық дүниетанымның ерекше мәнер мен стилистикасы, пластикалық және көркем тәсілдері өзара қатар көрініс табуда. Сондай-ақ кескіндеменің жанрларының, бағыт-бағдарларының алуан түрлілігі Қазақстандағы заманауи көркемдік процестің үнемі ізденісте екендігін айшықтайды. Осы арқылы қазақ суретшілері ұлтымыздың тарихи мұрасын сақтап, оны жаңа ұрпаққа береді және сол арқылы біздің мәдени жадымызды сақтайды. Сонымен қатар, олар алдыңғы ұрпақ мұрасы мен өмірдің жаңа тенденцияларын қамтитын жаңа өнер жасайды.

Қазіргі суретшілер өз жұмыстарында ата-бабаларының дәстүрлері мен мұраларын сақтауға үндеу арқылы ұлтымыздың мәдени жадын сақтауға және оның болашақта дамуына ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Ергалиева Р.А. Этническое и эпическое в искусстве Казахстана. – Алматы, Жибек жолы, 2011 – 432 с. ISBN 978-601-294-064-0.
2. Ергалиева Р.А. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. Алматы, «Гылым», 2002. С.183.
3. Байтұрсынов Ө.Б., Ыдырыс З.А. Қылқалам шеберінің дара жолы. Қазақстан. 19 қыркүйек, 2018.
4. Культурная парадигма «Мәңгілік Ел» и глобализация искусства Казахстана. Алматы: Press CO, 2020. - С. 496.
5. Шарипова Д., Аксакалова Ж. (2022). Заманауи Қазақстан кескіндемесіндегі тарихи тақырыптың жаңғыруы. Keruen, 76(3), 241–248. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-21>
6. Оразқұлова Қ.С. Қазақ суретшілері шығармашылығындағы архетиптік образ бен ұжымдық бейсана: мәдени-философиялық талдау: Монография. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014, 384 б.
7. Внук Абиляхана Кастеева представил работы на выставке к 550-летию Казахского ханства. Tengrinews. 13 июля 2015, 18:46 https://tengrinews.kz/picture_art/vnuk-abilhana-kasteeva-predstavil-raboty-vyistavke-550-277684
8. Ерлігімен елге танылған қазақ қыздары. Islam.kz – ұлттық, рухани-ағарту сайты. <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/erligimen-elge-tanylgan-qazaq-qyzdary-turaly-bilesiz-be-2889/#gsc.tab>

References

1. Ergalieva R.A. Etnicheskoe i epicheskoe v iskýsstve Kazahstana. – Almaty, Jibek joly, 2011 – 432 s. ISBN 978-601-294-064-0.
2. Ergalieva R.A. Etnokýltýrnye traditsii v sovremennom iskýsstve Kazahstana. Almaty, «Gylm», 2002. S.183.
3. Baitursynov Ó.B., Ydyrys Z.A. Qylqalam sheberiniń dara joly. Qazaqstan. 19 Qyrkúiek, 2018.
4. Kýltýrnaia paradigma «Máńgilik El» i globalizatsiia iskýsstva Kazahstana. Almaty: Press CO, 2020. - S. 496.
5. Sharipova D.S., Axakalova Zh.A. Modernization of the historical theme in the painting of modern Kazakhstan. Keruen, 76(3), 241–248. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-21>
6. Orazqulova Q.S. Qazaq sýretshileri shyǵarmashylyǵyndaǵy arhetiptik obraz ben ujymdyq beisana: mádeni-filosofialyq taldaý: Monografiia. – Almaty: «Karataý KB» JShS, «Dástúr», 2014, 384 b.
7. Vnýk Abilhana Kasteeva predstavil raboty na vystavke k 550-letuí Kazahskogo hanstva. Tengrinews. 13 úýlia 2015, 18:46 https://tengrinews.kz/picture_art/vnuk-abilhana-kasteeva-predstavil-raboty-vyistavke-550-277684
8. Kazakh girls recognized in the country for their courage. Islam.kz -national, spiritual and educational website. <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/erligimen-elge-tanylgan-qazaq-qyzdary-turaly-bilesiz-be-2889/#gsc.tab>

Аксакалова Ж.А.¹

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова
г. Алматы, Казахстан
e-mail: nurbinur_86@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. Произведения исторической тематики в живописи Казахстана имеют большое значение для национальной культуры и идентичности. Они не только передают прошлое, но и отражают дух народа, его традиции и обычаи. Такие произведения, призванные досконально познать историю, направлены на более глубокое понимание прошлого и отражение ценностей, ценимых нашим народом в древности. Исторические произведения способны укрепить не только эстетическое удовлетворение, но и духовный интерес к прошлому, вдохновить на более глубокое изучение и дальнейшее признание истории своей страны. Они особенно важны для воспитания нового поколения.

Исторические сцены периода Казахского ханства часто становятся основным источником вдохновения для художников. Художественные произведения, выполненные в историческом жанре, отражали не только сражения и политические события, но и социальные и культурные аспекты жизни казахского народа в разные периоды истории.

Ключевые слова: живопись, исторический жанр, портрет, композиция, Казахское ханство, национальная идентичность, духовное обновление.

Aksakalova Zh.A.¹

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan
e-mail: nurbinur_86@mail.ru

REFLECTION IN THE VISUAL ARTS OF THE HISTORY OF THE KAZAKH KHANATE

Abstract. The works of historical themes in the painting of Kazakhstan are of great importance for national culture and identity. They not only convey the past, but also reflect the spirit of the people, their traditions and customs. Such works, designed to thoroughly understand history, are aimed at a deeper understanding of the past and reflection of the values valued by our people in ancient times. The historical works can strengthen not only aesthetic satisfaction, but also spiritual interest in the past, inspire a deeper study and further recognition of the history of their country. They are especially important for the education of a new generation.

The historical scenes from the period of the Kazakh Khanate often become the main source of inspiration for artists. The works of art made in the historical genre reflected not only battles and political events, but also social and cultural aspects of the life of the Kazakh people in different periods of history.

Keywords: painting, historical genre, portrait, composition, Kazakh Khanate, national identity, spiritual renewal.

Автор туралы мәлімет:

Ақсақалова Жазира Асылбекқызы, өнертану магистрі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері.

Сведения об авторе:

Аксакалова Жазира Асылбековна, магистр искусствоведения, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова.

Information about the author:

Aksakalova Zhazira Asylbekovna, Master of Art History, Researcher of M.O. Auezov Institute of Literature and Art.

Мұхтар Қожа¹¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан қ., Қазақстан

e-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТІҢ ҮШ ХАТЫ

Қайбір отар елді алып қарамасақ та өзінің тәуелсіздігіне, егемендігіне бірден қол жеткізе алмайды. Қызыл империя дәуірінде еңбек етіп, XX ғ. соңғы ширегінде басылып қалған қазақтың ұлттық сана-сезімін, рухын қайта ояту бағытында жұмыс жасаған тұлғалар көп болмады. Осылардың қатарына Өзбекәлі Жәнібековті жатқызуға болады. Ұлт мүддесі үшін атқарған еңбегі ұшан теңіз. Өзаға кез келген қызметте сол атқарған жұмыстарын пайдалана отырып, ұлттық мәдениеттің түрлі салаларын жаңғыртуға, дамытуға атсалысқаны белгілі.

Желтоқсан көтерілісінен кейінгі шовинистер ызғары есіп тұрған кезде Өзағаның қазақ тілінің жанашырларын қолдауға, репрессияға ұшыраған зиялыларды ақтауға берген көмегі көпке аян. Мені сол кезде таңғалдырғаны және есімде сақталғаны – Өзбекәлі Жәнібековтің Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің хатшысы бола тұра жасаған ресми баяндамасында «Шалқайғанға шалқай – ол құдайдың ұлы емес, еңкейгенге еңкей – ол әкеңнің құлы емес», деп оқырмандарға арнаған жолдары еді. Өз басым бұны ағаның қазаққа мойымай, еңсеңді тікте, басқалармен тең ұста деп жігерлендіретін, рух беретін ашық үндеуі деп ұқтым. Менен басқа да оқырман осылай түсінген болар деген ойдамын. Желтоқсан көтерілісіне орай Мәскеу шығарған «Қазақ ұлтшылдығы» туралы қаулы күшінде тұрған кезде мұндай жанкешті қадамға жүрек жұтқан адам ғана бара алатын деп ойлаймын. Бұл мысал да Өзағаның қазақты қаншалықты қиын кезде де өрге сүйреген қайсар қайраткер екенін көрсетіп тұр.

Өзағамен алғаш жүздескен сәтім Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылқұм (қазір Отырар) ауданының орталығы – Шәуілдірде орналасқан Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейіне 1988 жылы жұмысқа ауысқан

соң болды. Кіндік қаны тамған жері – Шәуілдірге келген сайын музейге, Арыстанбаба соқпай кетпейтін. Менің ешқандай туыстық байланысым болмаса да аталған нысандарды аралағанда, Шәуілдірдегі ағайын-туысқанның үйіне,



Сур. 1. Ө. Жәнібековтің анасына қойған құлпытасы.

Темір ауылындағы байырғы сыйлас таныстарына кіріп шыққанда, киелі орын Бестораңылға барғанда да мені қасына ертіп алып жүретін.

Осы кездесулер барысында Өзағаны жаңа тұрғыдан таныдым, адами қасиеттеріне тәнті болдым. Шәуілдірге әрбір келгенінде Арыстанбаб кесенесіне кіріп шығатын және сол мазараттағы анасының бейітіне құран білетін адамды ертіп алып дұға оқытуға жеке баратынды. Кейін сол бейітті арнайы іздеп барып көрсем белгі ретінде Маңғыстаудың ұлутасынан ойып жасатқан құлпытас қойдыртқан екен. Тас беттері өсімдік, геометриялық өрнектермен нақышталған және оның бір қырындағы «Қаныша Томашқызы 1869-1936 жж.» деген жазу астына «Сенің жарқын бейнең ұлыңның жүрегінде мәңгі сақталады»

деген тебіреністі жолдар түсіпті (сур.1). Ескі қазақы дәстүрмен тастың бір бетіне мәсі, калош суреттері оймышталыпты. Мұны көргенде Өзекеңнің шешесінің қайтыс болар алдында аяғы мұздай суық болғанын естелігінде жазған жолдары есіме түсті. Құлпытастағы аяқ киім бейнелері о дүниеде аяулы анасының аяғы жаурамай жылы болсын деген ниетке негізделген сезімнен, перзенттік қамқорлықтан туындаған деп ойлады.

Шәуілдірге бір келгенде сонау Қызылорда облысында орналасқан Құмиян қалашығына арнайы сапар ұйымдастырып, мені де ала кетті. Қасында Алматыдан арнайы ертіп келген фотографы болды. Сауран бекіністерінен ертерек салынған бұл жәдігерде қорған-қамалдары жартылай байырғы қалпында сақталып тұр екен.

Ғылыми және танымдық әдебиетте осы Қазақстан аумағында жақсы сақталған Құмиян бекінісінің бірде-бір фотосы берілмегенін ескеріп, оны көпшілікке танытпақ болған деп ойлаймын. Алайда не себептен екенін білмеймін, осы сапардағы суреттердің жарияланғанын көрмедім. Кейін осыны ескеріп, Германияға Қазақстанның ортағасыр қалалары туралы ғылыми мақала дайындаған кезімде Өзағаның көрсеткен жолымен Құмиян қалашығына арнайы барып фотоға түсіріп, неміс тіліндегі альбомға оның суреттерін ұсындым (сур.2). Өзекең сол кезде Құмиянға апармаса мен осындай жақсы сақталған ескерткіш барын білмес едім. Ақыры 2013 жылы Германиядағы Қазақстан археологиясын, жәдігерлерін шетелге танытатын «Unbekanntes Kasachstan»

жинақ-альбомда Құмиян бекінісінің фотосы жарияланды.

Өзбекәлі Жәнібековтің зиялы топ өкілдеріне, әсіресе, шығармашыл жастарға қолдау көрсеткені көп айтыла бермейтін сияқты. Ағаның мейірімді қамқорлығын көрген жастардың бірі мен болдым. 1992 жылы көктемде ойлана-ойлана келе, сол кездегі Жоғарғы Кеңестің депутаты ретінде Өзбекәлі Жәнібековке өтініш хат жазып жібердім. Онда 1988 жылдың көктемінде Шымкенттегі педагогикалық институттағы оқытушылық жұмысымды тастап, Шәуілдірдегі Отырар музейіне жұмысқа келгенімді, келерде басшылар жеке пәтер, не үй береміз деп уәде еткенін хабардар еттім. Бастапқыда бірнеше ай Отырар музейі ғимараты ішіндегі бір бөлмеде тұруға мәжбүр



Сур. 2. Құмиян қалашығы. Қызылорда облысы. Суретті түсірген М. Қожа.

болғанымды, кейін отбасымның келуіне орай қарызданып шағын үй – времянкада тұрып жатқанымды, депутат ретінде осы үй мәселесін шешуге көмек беруін жаздым.

Осы өтінішіме қарай Өзағаннан жауап ретінде келесі мәтінді хат келді:

Мұқтар, қалқам, ағаңнан сәлем!

Хатыңды алдым. Бұрынырақ, мен Шәуілдірге барып-келіп жүргенде өз хал-жағдайыңды айтпағаның бекер болған. Сол кезде мәселе дереу-ақ шешілетін еді. Қазір жағдай басқаша, әркім әртүрлі себеп айтып, сынықты сылтау ете беретін жауапсыздыққа душар болғанымызды өзің де аңғаратын шығарсың. Әйтпесе сенің Шымкенттегі жылы орныңды не үшін тастап Шәуілдірге ауысқаныңды жергілікті белсенділердің өздері-ақ түсінетін емес пе еді? Болған елдің өз тарихын таспен жазатыны, тозған елдің өз тарихын жаспен жазатыны, оның әлі де ашыла қоймаған беттерін ашатын азаматтарға тиісті жағдай туғызу қажеттілігі олардың қаперіне іліне қояр деймісің?! «Жаны ашымастың қасында басың ауырмасын!» деген осы. Оған ренжіме, қиыншылыққа тозбай, әп-демі басталған ғылыми зерттеулеріңді тастап кетіп жүрме. Менің өз басым сенің болашағыңа кәміл сеніп, Отырар өркениятының «сырын» ашуға көмектеседі деген үміттемін. Маған депутатқа деп хат жазбай-ақ, ой-пікіріңді тікелей өзіме жолдап отыруыңа болады. Пікірлес адамдардың арасындағы қарым-қатынас осылай құрылатын болады.

Ал енді сенің жеке өз басыңның, «отбасы-ошақ қасының» жағдайына келсек, ол жөнінде облыс әкімі М.Ф. Үркімбаевқа өз ойымды, өтінішімді білдіріп хат жаздым. Қорытындысын айтар. Майдың бас кезінде Шымкентке барсам деген ойым бар. Сол кезде, немесе Жоғарғы советтің сессиясы

кезінде жүзбе-жүз кездесіп, сен жөнінде айтпақшымын. Одан не шығатынын көре жатармыз.

Әзірше, ағам менің хатыма жауап қайтармады деп ренжімесін деген оймен өзіңе жаздым. Хабарласып тұр. Менің әдірісім:

480072. Алматы қаласы, Интернациональная көшесі 120 үй, 24 пәтер. Телефон 69-49-71.

Қызмет жайында келесі кездескенде айтармын.

*Ағаң Ө. Жәнібеков
12/IV-1992 ж.*

Маған бұл хат, ондағы атқарып жатқан жұмысыма қолдау мені жігерлендірді, баспана мәселесі ойдағыдай шешіледі деген үміт туғызды. Осыдан бастап тарих жөнінде ой-пікірімді, ізденістерімді Өзағаның жеке әдірісіне жазып салатын болдым.

Екінші хатымда Отырар археологиясымен қатар Абылай хан қабірінің орны қай жерде екендігі қызықтырып жүргенін және қазір жинақтаған тарихи деректер бойынша оның Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ішіндегі «Абылай-хан» деп аталатын бөлмеде жатқанын айтып көрсеттім. Бұл хатыма келесі мәтіндегі жауап келді:

Саламатсыздарма, Мұқтар, қалқам!

Хатыңды алып, қуанып қалдым. Рахмет. Сөзіңнің төркініне қарағанда пәтер мәселесі әлі шешіле қоймағанға ұқсайды. Бұрыңғы қызметкерлерді партократ, бюрократ деп мінеп-сілейтін еді. Қазіргілер олардан да асып бара жатырма, қайдам, мәселе шешу қиындап кеткен сияқты. Менің сен жөнінде облыс әкіміне жазған хатым оның қолына тимегенге ұқсайды. Сондықтан «сіздің атыңыздан өзі келіп жолығып кетсін, шешіп беруге жәрдемдесейін» – дегенді айтты.

М.Ф. Үркімбаевқа барып жолығарсың. Қалғанын тағы да көре жатармыз.

Отырар өркениятының біз үшін қаншалық маңызы бар екендігі жөнінде сенің айтқандарыңа қосылам. Бұл алқаптың қазақ халқының алғаш қалыптаса бастаған жеріне саналатынына күмән келтіруге болмайды. Мұнда біздің көздің жасымен жазған тарихымыздың әлі де болса ашыла қоймаған беттері көп. Оларды ашатын өздерің сияқты жастар болады. «Рауандағы» кітабыңмен мен айналысайын, тездетіп шығарармыз. Жақында менің «Уақыт керуені» атты кітабым жарық көретін шығар деген үміттемін. Сонда «Отырар өркенияты және біз» деген арнайы бөлім бар. Оқып танысарсың. Пікіріңді баспасөз бетінде айтатын болсаң тіпті орынды болар еді.

Ал енді Абылай жөніндегі мәселеге келсек, менің «Егеменді Қазақстанда» айтқандарым оқырман тарапынан құптала қарсы алынғанға ұқсайды. Маған жақында Түркістаннан осы мәселелерді зерттеп жүрген бір жігіт (Зікірия Жандарбек – М.Қ.) Ахмет Иасауидің мүрдесіне іргелес қойылған Әбілхайыр ханның құлыптасын оныкі емес, оның баласы Сүйінішқожанікі дегенді айтты. Ол солай болса Грум-Гржимайлоның айтып отырған, Абылайға телітін құлыптасы да сол болып шықпайды ма? Онда Абылайдың аты жазылған ештеңе жоқ екені белгілі. Сонда шындықтың беті ашылмайды ма? Оның үстіне Әбілхайыр Сығанақта жерленген деген деректер де бар. Оның үстіне Созақ ауданында қатар жатқан екі мұнараны жұрт Әбілхайыр мен Жәнібектікі дегенді айтады. «Тірісінде бірін бірі көргісі келмесе де өлгеннен кейін қатар жатыр» – деген ақсақалдың сөзін менің де естігенім бар. Амандық болса сол жаққа бір барып қайтсақ дұрыс болар еді. Қайткен күнде де Абылай жөнінде шындықтың бетін ашқан жөн.

Қорық-музей жөнінде мен өз пікірімді талай рет айтқанмын. Ол менің ойымдағыдай болып шыға қоймады. Оны ұйымдастырғанда менің алға қойған мақсатым Отырар өркенияты мен қазақ мәдениетінің арасындағы балама-байланыстылықты ашу еді. Менің Алматы облысполкомына ауысуымды пайдаланып, кейінгі жолдастар оған көңіл аудармапты. Музейде Отырардың баспанасынан қазақтың қоржын үйіне өтетін сәт ашылмай қалды. Оның үстіне музей Арыстанбабтың қасынан түсетін еді. Музейдің жанында 24 пәтерлі бір үй, Отырар төбенің жанында 24 пәтерлі екінші үй (мейманхана – асхана есебінде) тұрғызылуы келісілген еді. Оның аржағында Отырар қамалының батыс қабырғасы қалпына келтірілетін еді. Сондағы алаңда «көлеңкелі театр» («теневой театр») жұмыс істейтіні, шығыс моншасы, қыш құятын құмдан, су қоймасының, нәжіс желісінің, су құбырының ізі қалпына келетіні жоспарланған еді.

Не пайда, оның бірде-біреуі іске асырылмағаны өкінішті-ақ.

Айта берсе әңгіме көп, осымен доғарайық. Көріскенше сау бол.

Ағаң Өзбекәлі
29/V-1992 ж.

Өзағаның менің Абылай бейіті орнын анықтаудағы ізденістерімді қолдауы маған қосымша серпін берді, әйгілі хан туралы тарихи деректерді жинап, талдау жұмыстарын жалғастырдым. Ағаның араласуымен «Рауан» баспасында жатқан «Арыстанбаб» атты алғашқы кітапшам жарық көрді. Ағаның Созақ ауданындағы «қатар жатқан екі мұнараны жұрт Әбілхайыр мен Жәнібектікі дегенді айтады» деген ақпарды терең зерттеуіміз керек.

Өзағадан тағы бір хат менде сақтаулы тұр.

Қадірлі Мұқтар! Қал-ахуалың қалай?

Келін, бала-шаға, отбасы есен-сау болғай!

Хатыңды алып, хабарлаған мағлұматтарыңа қуанып қалдым. Несін жасырайын, Отырар қазір иесіз қалды. Ол жасаған өркениятты зерттеу жұмыстарының шегіне жеткізілмегені өкінішті-ақ. Өзің сияқты жастар жалғастыра бермесе қазақ тарихының әлі де толық ашыла қоймаған тағы бір беті мүлдем жойылып қалуы мүмкін. Отырардың соңғы кезеңі жөнінде Л.Б. Ерзаковичтің жазып қалдырғандары, оған сенің қосатындарың құптарлық, тіптен қалыптаса бастаған ғылыми көзқарастың кейбір тұстарын қайта реттеуге бағдарлайтыңа ұқсайды десек те артық болмас еді. Дегенмен, осындай материалды баспаға жібермей тұрып мен сияқтыларға көрсетіп алған болсаң, қайсы бір мәселелерге тереңірек үңілген болар еді-ау деген ой да қаумалап беретінін жасыра алмай отырмын.

Сөз жоқ, Ғылым Академиясының хабаршысында басылған мақалаң қызғылықты. Әйтсе де қазіргі Ташкент облысындағы Шыршық өзенімен арадағы Өгем, Қазығұрт жоталарын, Ахангерен, Шорсу, Келес, Құркелес өзендерін баса көктеп Отырар алқабына суландырылды деген пікірге қосыла алмаймын. Кезінде Шыршықтың Сырдарияға құйылатынына, ал Сырдария Ходжентті (қазіргі Тәжікістанды) орап, Иіржардың тұсынан Жизақ даласына бет бұрып, Амударияға қосылғанына күмән келтіруге болмас. Ал егер, өзің айтып отырған, шығыс авторлары келтірген Сыр, Сир, Шыр (Чир) деген гидронимдерді Сырдың қазіргі орта ағысына пайдалансақ, Отырар алқабының біраз жерінің (Сүткент, Ақтөбе, Жарты төбе, Сазан, Көксарай, Тектұрмас, Оқсыз, Субагар, Балтакөл) біразы Сырдың суымен, ал Шілік (Бұзық), Отырар, Көкмардан, Жалпақ төбе жазығы оның (Сырдың)

тармағы болып есептелетін Арыс, Бөген өзендерінің суымен суландырылғаны хақ болып шықпайды ма? Мұны неге ескермеске. Сонда бұрын Арыстың суын Бөгенге бұрған «ақарықтың» Аляку қаздырып, Отырар жерін суга тоғытқан арық болып шықпасына кім кепілдік бере алады? Сен өзің сол арықтың арнасымен бір рет жүріп өтсең, осындай жорамалға келетініңе мен кәміл сенемін. Оның үстіне арық Отырарға қарағанда кейінірек қазылған сияқты. Оның бер жағында Ақарықтың Бұзық төбенің тұсынан Бөгенге құйылғанын ескерсек, Отырар даласына су қаптатаып жіберген болады ғой. Оны биылғы су тасқынынан да көрген боларсың.

Меніңше, Ақарықтың құпиясы осында жатқан сияқты. Ар жағын өзің зерттей жатарсың. Бәлкім археологиялық қазба арқылы арықтың жас шамасын да анықтауға болар. Сонда Сыр мен Чирдың арасындағы байланыс та өзінен өзі ашылар еді.

Енді хатыңда айтылған материалдарға келсек, онда көрсетілген мақалалармен мен таныс емеспін. Сондықтан олар жөнінде ештеңе айта алмаспын. Арыстанбаб жөнінде: онан мешітті алып кеткенін дұрыс дей алмаймын. Онсыз да жұрт намазын оқып жатыр, оған қалай тиым саларсың. Әулиенің жанында намаз оқымайды деген қағида қайдан алынған? Арыстанбаб сияқты құрылыстың жанында ханака, мешіт, медресе салынатын дәстүр ертеден келе жатқан жоқ па? Туристер сырттын көрсе де жетеді ғой, ішінде көре қоятын не бар? Соны неге ойланбайсыңдар. Онсызда ұсқыны кетіп қалыпты, жердің соры жоғары шығып кетіпті. Бүйте берсе құлап қалуы мүмкін ғой.

Саған тағы бір өтініш – Отырар халқының тектестік құрамы жөнінде зерттеу жұмыстарын кеңейте түссек орынды болар еді. Мұнда қаңлылардың қалай келгені жөнінде қызғылықты

материал О. Мұқтарханның еңбегінде бар. Ал қоңыраттар жайлы ештеңе жоқ. Оларды Шыңғысханға тели бергеннен тарих ғылымы дами қоймас. Қазақ ғалымдары қанша ышқынса да Толстовтан, Аристовтан артық ештеңе айта алмай келеді. О. Мұқтархан қаңғұйларды қаңлылармен шатастыруға болмайды дегенді айтады. Ал қаңғарлар, кеңгестер деген кімдер? Олар тарих бетінен мүлдем шығып кеткен жоқ қой? Мұны неге зерттеп-білмеске?

Әлгі этнографиялық музейлерің ашылды ма? Оның жұмысы қалай? Ол маған Қызыл жыршының, Байбосынның, Молда Мұсаның, Елеусіздің шығармаларын жинап беруге көмектессе, басып шығаруға жәрдемдесер едім. Әсіресе Қызыл жыршыдай ақын, әнші, күйші-композитордың, жыраудың шығармашылығы жөнінде жұрттың ештеңе білмейтіні өкінішті. Осыны да ескеріңдер.

Музей қызметкерлеріне менен көптен-көп сәлем. Ден сау болса жолығармыз. Ә. Дербісалиев екеуіміздің Сыр бойын бір шарлап шықсақ деген ойымыз да бар. Мені әрине халық сәулеткерлігі қызықтырады.

Ағаң Ә. Жәнібеков
1/VII-1994 ж.

Осы жоғарыдағы хаттар жолдарынан Өзекеңнің мына фәниде білмейтін, қызықпайтын, атсалыспайтын, араласпайтын саласы жоқ-ау деп қаласың. Өзаға Әл-Фараби сияқты энциклопедиялық білім иесі екені байқалады. Тарихтан, музейтанудан, сәулетөнеріескертікіштерінен, ақын, әнші, күйші, композитордың, жыршының, жыраудың шығармашылығы жөнінде қазақ халқының тектестік құрамы, этнография, суландыру тарихынан, айта берсек, бұл тізім жалғаса бермек, осы тақырыптардың бәріне қызыққан, зерттеген, зерделеген.

Мухтар Кожа

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
г. Туркестан, Казахстан
e-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

ПИСЬМА УЗБЕКАЛИ ДЖАНИБЕКОВА

Краткое содержание. Не так много людей трудились в эпоху Красной Империи и работали в направлении возрождения подавленного казахского национального сознания, духа в последней четверти XX в. В их числе Узбекали Джанибеков. Его заслуга в интересах нации велика. Автор статьи размышляет о том, где бы он не работал, на любой службе он активно принимал участие в модернизации, развитии различных сфер национальной культуры.

В ходе нескольких встреч автор узнавал его с другой стороны и восхищался человеческими качествами. В то время когда поддержка представителей интеллигенции, особенно творческой молодежи, не так много, он молодой ученый увидел и почувствовал добрую заботу и поддержку Узбекали Джанибекова. Поддержка в поиске по определению места погребения Абылай-хана придал ему дополнительный импульс и он продолжил работу по сбору и анализу исторических данных о знаменитом Хане. При участии У. Джанибекова был издан его первая книга «Арыстанбаб».

Автор по работе переписывался с У. Джанибековым, и удивился, что он человек всесторонний и нет сферы которым он не интересовался. Автор наполняется чувством что,

Узбекали Джанибеков, обладатель энциклопедических знаний, интересовался и занимался изучением истории, этнического состава казахского народа, системой ирригации, этнографии, музееведения, памятников архитектуры, поэтов, певцов, күйши, композиторов, жырши, жырау и других тем.

Mukhtar Kozha

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan
e-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

UZBEKALI DZHANIBEKOV 'S LETTERS

Summary. There are not many people who worked in the era of the Red Empire and worked in the direction of Re-awakening the Kazakh national consciousness and spirit, which was suppressed in the last quarter of the 20th century. Among them is Uzbekali Zhanibekov. His merit for the benefit of the nation is great. The author of the article reflects on the fact that he took part in the modernization and development of various spheres of national culture, using the same work in any position.

During the meetings, it was reported that U. Zhanibekov was recognized in a new light and admired his human qualities. Uzbekali Zhanibekov's support for representatives of intellectual circles, especially creative youth, says that he is one of the young people who received the kind care of his brother. U. Zhanibekov's support for the search for the location of Abylai's grave gave him an additional impetus for continuing to collect and analyze historical data about the famous Khan. The first booklet "Arystanbab" was published with his participation.

In his service, he corresponded with a man, claiming that the figure felt as if there was no sphere in which he did not know, was not interested, was not participated, was not involved. Like Uzbekali Zhanibekov, the owner of encyclopedic knowledge is interested in history, museology, architectural monuments, the work of a poet, singer, kyuishi, composer, zhyrshi, zhyrau, the origin of the Kazakh people, ethnography, the history of irrigation and other topics.

Автор туралы мәлімет:

Мұхтар Қожа, т.ғ.д., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, археолог, Түркістан қ., Қазақстан.

Сведения об авторе:

Мухтар Кожа, д.и.н., Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан.

Information about the author:

Mukhtar Kozha, Doctor of Historical Sciences, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Біздің музейдің тарихы / История нашего музея / History of our museum

<https://doi.org/10.47500/2023.v14.i2.11>

Нурахметова Г.Б.¹

¹Павлодарский областной историко-краеведческий
музей им. Г.Н. Потанина
г. Павлодар, Казахстан
e-mail: pavl_muzei@pavlkrainuz.kz

ПРЕДЫСТОРИЯ ПОЯВЛЕНИЯ МУЗЕЕВ В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ

Павлодарское Прииртышье – регион с богатейшей историей, один из крупнейших промышленных и образовательных центров Республики Казахстан. Музейное дело в Павлодарской области имеет свою уникальную историю и свое особое место в культуре региона. Однако проблема истории музейного дела попрежнему остается одной из самых неизученных в исторической науке. Внимание ученых в основном обращалось на общее социально-экономическое и культурное развитие Павлодарской области. За пределами поля исследований оставались проблемы становления и развития музейного дела в регионе. Необходимо в корне изменить эту ситуацию с целью показа особой миссии и роли музеев в культурном развитии области. Отдать дань памяти ветеранам музейного дела стоявших у истоков создания первых музеев и благодаря самоотверженному труду которых, происходило становление и развитие музейного дела в Павлодарском Прииртышье.

Еще в конце XIX – начале XX вв. в Павлодарском Прииртышье происходит формирование благоприятных условий, которые впоследствии привели к созданию первого областного музея. На наш взгляд, большое влияние на развитие музейного дела в г. Павлодаре оказал г. Семипалатинск в котором были сосредоточены представители ссыльной интеллигенции и местные интеллигенты активно участвовавшие в общественной жизни края.

В 1883 г. в рамках просветительской работы областного статистического комитета в г. Семипалатинске был создан первый музей.

В 1893 г. музей был передан Обществу попечения о начальном образовании. В 1902 г. музей принял Семипалатинский подотдел. Как отмечал К. Рычков: «Подотдел привел музей в порядок, — имеющиеся предметы сгруппированы в коллекции, которые, в свою очередь, разделены на пять отделов».

Это благоприятно сказалось на посещаемости музея, если в 1893 — 1894 гг. музей посетило 263 человека, то начиная с 1903 года его посещаемость резко возрастает с 720 человек до 2873 в 1913 году. В работе музея активное участие принимали члены общества Н.Я. Коншин, В.Н. Белослюдов, А.Н. Белослюдов, И.Е. Мирошниченко и другие (История Казахстана, 2000: 693).

Участие в работе музея таких выдающихся исследователей сказался на качественном росте уровня развития музея, пополнении и систематизации его коллекций и фондов. Ряд этих исследователей проводили свои научные изыскания и на территории Павлодарского Прииртышья. В частности Н.Я. Коншин интересовался социально-экономическим положением, культурными успехами, историей Павлодарщины.

31 марта 1902 г. по распоряжению военного губернатора области в Семипалатинске был открыт подотдел Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества крупнейшей научно-исследовательской организации Российской империи (История Казахстана, 2000: 685). Создание организационной структуры объединило исследователей краеведов — историков, географов, экономистов.

Создание музея и подотдела Императорского русского географического общества способствовали изучению истории и культуры казахского народа. Семипалатинские краеведы проделали значительную работу по сохранению культурного наследия казахов.

Развитие краеведения в Павлодарском крае имеет давнюю историю. В изучении истории и культуры края принимали

участие И.Г. Андреев, М. Чорманов, Г.Н. Потанин, Н.Я. Коншин, А. Букейханов и другие исследователи (Андреев, 1998:; Чорманов, 2000:; Потанин, 2005:; Коншин, 2005:; Букейханов, 1995:). Работа этих исследователей заложила основу для последующего развития краеведческих исследований в регионе. Яркий след в истории края оставили творческие личности М.-Ж. Копеев, С. Торайгыров (Жиренчин, 1987.с. 134-135, 138-140).

С приходом Советской власти в 1920-х гг. было создано Общество изучения Киргизского края, переименованное в 1925 г. в Общество изучения Казахстана. Его членами были выдающийся востоковед и этнограф А.А. Диваев, композитор музыковед и собиратель казахских народных песен А.В. Затаевич и другие. Наиболее пристальное внимание историков привлекали революционная и национально-освободительная борьба казахского народа, для развития промышленности важны были полезные ископаемые. Поэтому создавались филиалы Общества в различных областях и городах республики. Такие научные общества вовлекали в краеведческую работу широкие слои населения (Нурахметова, 2003: 8)

Краеведческая работа в Казахстане велась как на основе существовавших до революции научных обществ, так и новыми организациями, при создании которых бережно перенималось все то ценное, что было в опыте и традициях дореволюционного краеведения. Подобным примером может служить Общество изучения Казахстана — прямой наследник Оренбургской архивной комиссии и отдела Российского географического общества, ставшее центром краеведческой работы в республике. Общество имело пять отделов: историко-археологический,

естественно-географический, этнографический, экономический и агрономический, а также отделения в Уральске, Кустанае, Урде, Кокчетаве (Козыбаев, 1990: 39-40).

Семипалатинское общество краеведения и окружной музей в 1929 году разработали и издали отдельной брошюрой программу изучения родного края в школах, которая была распространена среди школ губернии. Павлодарский окружной отдел народного образования своим циркулярным указанием обязывал все школы организовать обучение учащихся в соответствии с этой программой. О том, какое значение придавалось тогда внедрению краеведения в школах, можно судить по постановлению бюро Павлодарского окружного комитета ВЛКСМ. В принятой по докладу заведующего Иртышской школы крестьянской молодежи (ШКМ) резолюции 21 января 1929 года записано: «усилить краеведческую работу ШКМ, тесно связав ее с окрзу (окружное земельное управление. — Г. Н.) и окроно с тем, чтобы в ближайший год выявить точное направление производственной работы ШКМ». Для осуществления руководства методически и краеведческой работой школ создавая районные и окружные методбюро. В революции совещания директоров школ Павлодарского окроно им поручалось «провести работу по изучению местного края с тем, чтобы в текущем году собрать этнографические сведения, историю сел, экономику и быт» (Ахметова, 1982: 119-120).

Из этого следует, что краеведческое движение имело повсеместное распространение не только в г. Павлодаре, но также в районных центрах области. Это способствовало обогащению

знаний учащихся и активизации собирательской работы, что в конечном итоге способствовало увеличению музейных экспонатов и сохранению ценных сведений об истории края.

В 1936 г. было образовано Павлодарское отделение Общества изучения Казахстана. Эти сведения были почерпнуты нами из статьи ученого секретаря отделения И. Маслова в газете «Большевистский путь» за 1938 год. 25 апреля 1938 г. Облоно создало организационное бюро общества в составе: Ташмагамбетова, Д.П. Багаева, Ф. Бандуры. Кроме того, общество имело собственную фотографию «Казахстан», которой заведовал Дмитрий Поликарпович Багаев. Каждому члену отделения было дано конкретное задание по сбору материалов для составления истории Павлодарского края (Нурахметова, 2003: 8-9).

17 мая 1938 г. было официальное постановление оргкомитета КазЦИК по Павлодарской области об организации Областного Оргбюро общества изучения Казахстана. Председателем Областного Оргбюро был назначен Яковлев (председатель Облплана), заместителем Баймагамбетов (зав. ОблОНО). Было постановлено организовать при Бюро промышленно-геологическую, сельскохозяйственную и историческую секции, при этом разрешено по мере необходимости создавать другие секции. Было предложено «...развернуть работу по организации низовых ячеек Общества изучения Казахстана во всех крупных предприятиях, каждом совхозе и учебных заведениях с добровольным охватом членства из рабочих, колхозников, учащихся и др., широко разясняя огромное политическо-экономическое значение изучения Казахстана. ...Предложить Оргбюро

Общества [изучения] Казахстана немедленно приступить к организации Облмузея, поручить Горсовету подыскать помещение» (Государствен., Ф.5. Оп.1. Д.226. Л.55.; Средн., Т. 3 /сост. Н.Е. Кузембаев. - Павлодар: Кереку, 2008.).

Большой вклад в работу павлодарского отделения внес замечательный краевед, фотограф Д.П. Багаев. Он был избран членом-корреспондентом Западносибирского отделения Императорского русского географического общества. Его снимки нередко помещались в периодических изданиях и становились предметами частных коллекций. Став одним из организаторов Павлодарского отделения Общества изучения Казахстана Д.П. Багаев активно занимается краеведением. В его фотографиях были запечатлены история, культура, экономика развивающегося Павлодарского региона (Артамонова, 2003; Рахимжанова, 2003. 13).

Создание Павлодарского отделения было важнейшим явлением в истории краеведения Павлодарской области. Впервые было создана специальная организационная научно-исследовательская структура занимавшаяся проблемами естественно-географического, историко-археологического и этнографического изучения Павлодарского края.

В годы работы Павлодарского отделения область посетили ряд крупных исследователей внесших заметный вклад в изучение природных богатств края. В Баянауле в 1926 г. побывал омский профессор П. Драверт, обнаруживший грот с писаницами, названный позже в честь первооткрывателя «Гротом Драверта». В 1927 г. на этом же месте побывал известный геолог Русаков, друг

и коллега выдающегося ученого Баянаула К.И. Сатпаева, обнаруживший здесь запасы корунда. Все это способствовало развитию интереса к родному краю (Нурахметова, 2003: 9).

В 1927 г. в Павлодаре и Баянауле побывал этнологический подотряд антропологического отряда во главе с видным этнографом Ф.А. Фиельструпом. Антропологический отряд возглавлял известный археолог и этнограф С.И. Руденко. Материалы собранные в ходе работы в дальнейшем послужили для выявления антропологического состава, описания хозяйства и культуры казахского населения Северо-Восточного Казахстана (Масанов, 1966: 293).

В 1928 г. в Павлодаре побывал будущий академик – палеонтолог Ю.А. Орлов, обнаруживший в отложениях правого берега Иртыша уникальное захоронение животных, живших на территории нашей области 12-15 млн. лет назад, относящиеся к так называемой гиппариновой фауне. В этих раскопках непосредственное участие принимал как фотограф и краевед Д.П. Багаев, а зарисовки этих разработок были сделаны местным художником Батуриным (Нурахметова, 2003: 9).

В мае 1929 г. как сообщает газета «Большевистский путь» инициативная группа организовала первый краеведческий кружок в школе II ступени. Первые палеонтологические находки сделанные семьей Лагутиных, по совету Ю.А. Орлова были отправлены в Омский музей, поскольку в Павлодаре музея еще не было (Нурахметова, 2003: 9).

Как видно, усилиями ученых и краеведов в Павлодаре постепенно накапливались уникальные материалы. Палеонтологические материалы с памятника «Гусиный перелет» составляют богатейшую коллекцию

редких видов вымерших животных в республике. Собираательство было основным видом деятельности местных краеведов. Не имея собственного помещения для хранения коллекций краеведы в целях сохранности экспонатов были порой вынуждены передавать их в другие музеи. Естественно такое положение дел не могло продолжаться долго и местные власти стали проявлять инициативу по созданию собственного музея.

В сентябре 1939 г. Партийные органы приняли решение к 20-летию Казахской ССР открыть в 1940 г. в Павлодаре краеведческий музей. 19 ноября 1940 г. областное отделение «общество изучения Казахстана» постановило «образовать на базе юбилейной выставки, организованной силами общества и фотографий Д.П. Багаева» краеведческий музей. 20 июня 1942 г. было принято решение областного Совета депутатов и трудящихся об основании музея в г. Павлодаре и поручить зав. облоно З. Акишеву подыскать помещение для музея и утвердить штат (Масанов, 1966.; Соколкин, 2003.; Государствен., Ф.646. Оп.1. Д.186. Л.590.; Государствен., Ф.5. Оп.1. Д.226. Л.55.) Эта дата официального создания первого краеведческого музея в Павлодарской области.

Создание музея в 1942 г. было намеренно в виду того, что музей должен был стать наглядным примером демонстрации патриотизма и любви к Родине, вдохновлять население на самоотверженный труд и подвиги в борьбе с фашизмом. Поэтому не случайно, что в первую очередь были осуществлены

сборы материалов касающихся борьбы с белогвардейцами, годами установления советской власти в крае и первыми годами борьбы с фашистами. Все это способствовало с одной стороны подчеркиванию исторического профиля и воспитательной роли музея, что надолго стало определяющей задачей для краеведческого музея в Павлодарской области.

Первым директором музея в 1944 г. был назначен Д.П. Багаев. Его богатая коллекция собственных фотоснимков и предметов старины стала закладным камнем для образования фонда музея (Соколкин, 2003:59). Впоследствии коллекция Д.П. Багаева стала основой для образования мемориального музея его имени в 2001 году.

Таким образом, образование первого краеведческого музея в г. Павлодар было не стихийным процессом или инициативой исходящей от партийных органов, а было подготовлено в результате планомерной и целенаправленной деятельности ряда краеведов и ученых. Сотрудничество с научно-исследовательскими организациями и музеями, развитие образования и культуры, собираемость местных краеведов, создание первой научной организации — Павлодарского отделения Общества по изучению Казахстана, все это в совокупности стало основой для создания краеведческого музея в г. Павлодаре. Создание краеведческого музея в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. было не случайно. Музей стал одним из органов пропаганды патриотизма местного населения.

Литература

1. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 3. - А.: «Атамұра», 2000. - 768 с., илл., карты.
2. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. - А.: Ғылым: 1998. - 280 с.
3. Чорманов М. Казахские народные обычаи. - Караганда: ТОО «Арқо», 2000. - 103 с.
4. Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. Том 3. Труды по истории, этнографии и фольклору. - Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. - 500 с.
5. Коншин Н.Я. Труды по казахской этнографии. - Павлодар: НПФ "ЭКО", 2005. - 310 с.
6. Букейханов А. Избранное / Гл. ред. Р. Нургалиев. - А.: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. - 479 с.
7. Жиренчин А.М. Из истории казахской книги. - А.-А.: Казахстан, 1987. - 144 с.
8. Нурахметова Г.Б. От кружков до музея // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. - Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. - 95 с. - С. 8-10.
9. Козыбаев И.М. Накопление исторического материала, историческое краеведение // Историческая наука Советского Казахстана (1917-1960 гг.): Очерки становления и развития. - А.-А.: Ғылым, 1990. - 272 с. - С. 31-42.
10. Ахметова С.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. - А.-А.: Казахстан, 1982. - 168 с.
11. Государственный архив Павлодарской области. Ф.5. Оп.1. Д.226. Л.55
12. Среднее Прииртышье в источниках и материалах (1917-1990 гг.). Сб. документов и материалов. Т. 3 /сост. Н.Е. Кузембаев. - Павлодар: Кереку, 2008. - 248 с.
13. Артамонова Л.В. Дом-музей Д.П. Багаева // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. - Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. - 95 с. - С. 68-71.
14. Рахимжанова Г.Х. Павлодарские краеведы // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. - Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. - 95 с. - С. 13-19.
15. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. - А.-А.: Наука КазССР, 1966. - 323 с.
16. Соколкин Э.Д. Летопись Павлодарского областного историко-краеведческого музея (60 лет) // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. - Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. - 95 с. - С. 59-62.
17. Государственный архив Павлодарской области. Ф.646. Оп.1. Д.186. Л.590.
18. Государственный архив Павлодарской области. Ф.785. Оп.1. Д.1. Л.281.

Нурахметова Г.Б.¹

¹Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі

Павлодар қ., Қазақстан

e-mail: pavl_muzei@pavlkraimuz.kz

ПАВЛОДАРДАҒЫ ЕРТІС ӨңІРІНДЕ МУЗЕЙЛЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫ

Қысқаша мазмұны. Павлодардағы Ертіс өңірі – тарихы бай, Қазақстан Республикасының ірі өнеркәсіптік және білім орталықтары бар өңір. Аймақтағы музей ісі мәдениет саласында ерекше орны, бірегей тарихы бар сала. Сонау ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында Ертіс өңірінде туындаған музей ісіндегі жағдайлар кейіннен осында алғашқы облыстық музейдің құрылуына алып келді.

Павлодар қаласындағы музей ісінің дамуына Семей қаласына жер аударылып келген зиялы қауым өкілдері мен облыстың қоғамдық өміріне белсене араласқан жергілікті зиялы қауым өкілдерінің ықпалы зор болды.

1883 жылы облыстық статистика комитетінің оқу-ағарту жұмысы аясында Семейде тұңғыш музей құрылды. Көрнекті зерттеушілердің музей жұмысына қатысуы музейдің даму деңгейінің сапалы өсуіне, оның қорының толықтырылуына және жүйеленуіне әсер етті.

Зерттеушілердің бірқатары Павлодарда Ертіс өңірінің аумағында ғылыми зерттеулер жүргізді. Атап айтқанда, Н.Я. Коншинді Павлодар облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, мәдени жетістіктері, тарихы қызықтырды.

Музейдің құрылуы және Императорлық Орыс географиялық қоғамының бөлімшесінің құрылуы қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуге ықпал етті. Семейлік өлкетанушылар қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауда елеулі жұмыстар атқарды.

Павлодарда алғашқы тарихи-өлкетану музейінің құрылуы стихиялық процесс немесе партия органдарынан шыққан бастама емес, бірқатар өлкетанушылар мен ғалымдардың жүйелі де мақсатты қызметінің нәтижесі.

Ғылыми-зерттеу ұйымдарымен және музейлермен ынтымақтасу, білім мен мәдениетті дамыту, өлкетанушылардың басын қосу, тұңғыш ғылыми ұйым – Қазақстанды зерттеу қоғамының Павлодар бөлімшесін құру, осының бәрі біріге келе Павлодар қаласындағы тарихи-өлкетану музейін құруға негіз болды.

Павлодарда 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезінде тарихи-өлкетану музейін құру кездейсоқтық емес. Музей жергілікті халықтың патриотизмін оятатын, мәдениет мұрасын насихаттайтын органдардың біріне айналды.

Nurakhmetova G.B.¹

¹G.N. Potanin Regional History and Local Lore Museum

Pavlodar, Kazakhstan

e-mail: pavl_muzei@pavlkraimuz.kz

HISTORY OF THE EMERGENCE OF MUSEUMS IN THE IRTYSH REGION IN PAVLODAR

Summary. The Irtysh region in Pavlodar is a region with a rich history and large industrial and educational centers of the Republic of Kazakhstan. Museum business in the region has a special

place in the field of culture, a unique history. The conditions in the museum business that arose in the Irtysh region in the late 19th-early 20th centuries later led to the creation of the first regional museum here.

The development of the museum business in Pavlodar was greatly influenced by representatives of the local intelligentsia, who were exiled to Semipalatinsk and actively participated in the public life of the region.

In 1883, as part of the educational work of the regional statistics committee, the first museum was created in Semipalatinsk. The participation of prominent researchers in the work of the museum influenced the qualitative growth of the level of development of the museum, the replenishment and systematization of its funds.

A number of researchers conducted scientific research in Pavlodar on the territory of the Irtysh region. In particular, N. Ya. Konshin was interested in the socio-economic situation, cultural achievements, history of Pavlodar region.

The creation of the museum and the creation of a branch of the Imperial Russian Geographical Society contributed to the study of the history and culture of the Kazakh people. Semipalatinsk local historians have done a great job in preserving the cultural heritage of the Kazakh people.

The creation of the first Local History Museum in Pavlodar is not a spontaneous process or initiative from party bodies, but the result of the systematic and purposeful activity of a number of local historians and scientists.

Cooperation with research organizations and museums, the development of education and culture, the gathering of local historians, the creation of the first scientific organization-the Pavlodar branch of the Society for the study of Kazakhstan, all this together became the basis for the creation of the Local History Museum in Pavlodar.

It is no coincidence that the Local History Museum was created in Pavlodar during the Great Patriotic War of 1941-1945. The museum has become one of the bodies that awaken the patriotism of the local population and promote the heritage of culture.

Автор туралы мәлімет:

Нурахметова Гүлнар Баркенқызы, Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі директорының орынбасары.

Сведения об авторе:

Нурахметова Гүлнар Баркеновна, заместитель директора областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина.

Information about author:

Nurakhmetova Gulnar Barkenovna, Deputy Director of the G.N. Potanin Regional History and Local Lore Museum.

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Жауапты редактор – Искаков Қ.А.
Редакторлар – Смағұлова Б.С.,
Ақпанбекова Ғ.Р.
Ибраева Г.Б.,
Кадиркеева Ж.Ә.

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664 (ішкі)
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 200 дана

«Big Dream» баспаханасында басылды.
Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Байсейітова к., 114/2
377-074, 87024848813.



**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына 2023 жылға
жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

